

1

ОПАЗВАНЕ И СОЦИАЛИЗАЦИЯ НА НАСЛЕДСТВОТО
HERITAGE' PRESERVATION AND SOCIALIZATION

1

Научни известия

Бюлетин „Наследство БГ“

2021

ISSN 2815-3138 (Print)
ISSN 2815-3316 (Online)

ЕВРОПЕЙСКИ СЪЮЗ
ЕВРОПЕЙСКИ МОДЕЛ ЗА
РЕГИОНАЛНО РАЗВИТИЕ

Център за върхови постижения
„НАСЛЕДСТВО БГ“

Брой 1, 2021

Център за върхови постижения „Наследство БГ“

Centre of Excellence ‘Heritage BG’

БЮЛЕТИН „НАСЛЕДСТВО БГ“ – НАУЧНИ ИЗВЕСТИЯ

BULLETIN ‘HERITAGE BG’ – RESEARCH ANNOUNCEMENTS

Рецензирано издание в два броя годишно

Peer-reviewed series in two issues per year

Съставител на броя
Емануел Мутафов

This volume is edited by
Emmanuel Moutafov

ЕВРОПЕЙСКИ СЪЮЗ
ЕВРОПЕЙСКИ ФОНД ЗА
РЕГИОНАЛНО РАЗВИТИЕ

НАСЛЕДСТВО БГ

ОПЕРАТИВНА ПРОГРАМА
НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ ЗА
ИНТЕЛИГЕНТЕН РАСТЕЖ

Година I, брой 1 / Year 1st, issue 1st

Sofia, 2021

Главен редактор проф. д-р Емануел Мутафов
Заместник-главен редактор проф. д-р Оля Харизанова

Editor in Chief Prof. Dr Emmanuel Moutafov
Deputy Editor in Chief Prof. Dsc Olya Harizanova

Редакционна колегия

Чл.-кор. проф. дин Иван Илчев (председател на редколегията; СУ), чл.-кор. проф. дин Александър Костов (ИБЦТ – БАН), проф. д-р Албена Ангелова-Георгиева (ИЕФЕМ – БАН), проф. д-р Иван Кралов (ТУ – София), проф. д-р Оля Харизанова (СУ), проф. д-р Бистра Димитрова (НСА), проф. д-р Емануел Мутафов (ИИИЗК – БАН), проф. д-р Стоян Недков (НИИТГ – БАН), проф. д-р Фантина Рангелова (УАСГ), доц. д-р Елка Димитрова (ИЛ – БАН), гл. ас. д-р Нели Ганчева (КМНЦ – БАН)

Editorial Board

Prof. Dsc Ivan Ilchev (President of the Editorial Board), Prof. Dsc Alexander Kostov (IBSCT – BAS), Prof. Dsc Albena Angelova-Georgieva (IEFSEM – BAS), Prof. Dr. Ivan Kralov (TU – Sofia), Prof. Dsc Olya Harizanova (Sofia University), Prof. Dsc Bistra Dimitrova (NSA), Assoc. Prof. Dr. Emmanuel Moutafov (IAS – BAS), Prof. Dr. Stoyan Nedkov (NIGGG – BAS), Prof. Dr. Fantina Rangelova (UASEG), Prof. Dr. Elka Dimitrova (IL – BAS), Assist. Prof. Dr. Neli Gancheva (CMRC – BAS)

Международна редакционна колегия/ International Advisory Board

Prof. Dsc Aleksander Naumow (Italy/Poland), Prof. Dsc Roumiana Tsenkova (Japan), Prof. Dsc Harald Heppner (Austria), Prof. Dsc Irina Sedakova (Russian Federation), Prof. Dr. Pedja Filipović (Serbia), Prof. Dr. Damian Kashkalev (USA), Assoc. Prof. Dr. Ines Grigorescu (Romania), Assoc. Prof. Dr. Alexander Iliev (USA), Dr. Sophoklis Christophoridis (Greece), Dr. Habil Henrike Schmidt (Germany), Dr. Maria Litina (Greece)

Редакционен екип

Проф. д-р Емануел Мутафов (ИИИЗК – БАН), чл.-кор. проф. дин Иван Илчев (СУ), проф. д-р Оля Харизанова (СУ)

Editorial Staff

Prof. Dr. Emmanuel Moutafov (IAS – BAS), Prof. Dsc Ivan Ilchev (Sofia University), Prof. Dsc Olya Harizanova (Sofia University)

Издател

© Сдружение „Център за върхови постижения „Наследство БГ“;
София 1000, ул. „Ген. Йосиф В. Гурко“ № 7а, 2022
yearbook@nasledstvo.bg

Publisher

© Association Centre for Excellence ‘Heritage BG’,
Sofia 1000, 7a General Iosif V. Gurko Street, 2022,
yearbook@nasledstvo.bg

ISSN 2815-3138 (Print)
ISSN 2815-3316 (Online)

Научни известия

Бюлетин „Наследство БГ“, Година I, брой 1, 2021

Research Announcements

Bulletin 'Heritage BG', Year 1st, issue 1st, 2021

ОПАЗВАНЕ И СОЦИАЛИЗАЦИЯ НА НАСЛЕДСТВОТО HERITAGE' PRESERVATION AND SOCIALIZATION

Съдържание / Contents

Albena Georgieva , <i>The Cultural Heritage – A Matter of Training</i> / Албена Георгиева, <i>Културното наследство – въпрос на обучение</i>	5
Желю Владимир , <i>Културното наследство като ресурс за местно развитие</i> / Zhelyu Vladimirov, <i>Cultural Heritage as a Resource for Local Development</i>	9
Mariyana Nikolova, Stoyan Nedkov, Steliyan Dimitrov, Bilyana Borisova, Miglena Zhiyanski , <i>Conceptualization of Natural Heritage in the Context of the Ecosystem Approach</i> / Марияна Николова, Стоян Недков, Стелиян Димитров, Биляна Борисова, Миглена Жиянски, <i>Концептуализация на природното наследство в контекста на екосистемния подход</i>	16
Ваня Лозанова-Станчева , <i>Древнотракийското културно-историческо наследство: употреба и злоупотреба</i> / Vanya B. Lozanova-Stancheva, <i>Ancient Thracian Cultural and Historical Heritage: Use and Abuse</i>	23
Емануел Мутафов, Иван Ванев , <i>Фрагменти от стенописи и надписи на гръцки език от остров „Св. Анастасия“ и техният контекст: отново по въпроса за добрата епиграфика и опазването</i> / Emmanuel Moutafov, Ivan Vanev, <i>Mural Fragments and Inscriptions in Greek from St Anastasia Island and Their Context: Once Again about the Good Epigraphy and the Preservation</i>	36

Димитрина Попова , Триизмерни дигитални реконструкции по примера на къща от XIX век / <i>Dimitrina Popova, Three Dimensional Digital Reconstructions in the Case Study of 19th Century House</i>	47
Валентина Ганева-Райчева , Биокултурно наследство – да свържем биологичното и културното разнообразие (Културни политики и практики) / <i>Valentina Ganeva-Raycheva, Biocultural Heritage – Linking Biological and Cultural Diversity (Cultural Policies and Practices)</i>	57
Mariana Nikolova, Stoyan Nedkov, Bilyana Borisova, Velimira Stoyanova, Radenka Mitova , Cultural Ecosystem Services Proved by Natural Heritage Sites in Kart Territories of Smolyan Region, Bulgaria / Мариана Николова, Стоян Недков, Биляна Борисова, Велимира Стоянова, Раденка Митова, Културни екосистемни услуги, предоставяни от обектите на природното наследство в карстови територии на област Смолян	65
Горица Найденова , Теренни видеозаписи от 50-те години на XX век в Музикалнофолклорния архив на Института за изследване на изкуствата: стъпки към представянето им в дигитална среда / <i>Goritsa Naydenova, Field Video Recordings from the 1950s in the Folk Music Archive of the Institute of Art Studies: Steps Towards Presenting Them in a Digital Medium</i>	82
Пенка Ватова , Речникът като история на българската литература / <i>Penka Vatova, The Dictionary as History of Bulgarian Literature</i>	90
Цветанка Панчева, Анета Дончева , Мултифункционален модел за унифицирано описание и достъп до уникални документи и специални колекции на културно наследство / <i>Tsvetanka Pancheva, Aneta Doncheva, Multifunctional Model for Unified Description and Access to Unique Documents and Special Collections of Cultural Heritage</i>	96
Радослав Спасов , Визуалната комуникация на локалната религиозност като част от българското културно наследство / <i>Radoslav Spasov, The Visual Communication of the Local Religiosity as a Part of the Bulgarian Cultural Heritage</i>	103
Boyan Bontchev, Valentina Terzieva, Yavor Dankov , Educational Video Game for Valchan Voivoda / Боян Бончев, Валентина Терзиева, Явор Данков, Образователна видео игра за Вълчан войвода	110
Ivan Naydenov, Ilko Adamov , Creation of Feasible Non-player Character/ Иван Найденов, Илко Адамов, Създаване на правдоподобен виртуален играч	118
Димо Чотров, Антония Ташева, Иван Момчев , Методология за проектиране и разработка на приложения с VR в областта на КИИ / <i>Dimo Chotrov, Antoniya Tasheva, Ivan Momchev, A Methodology for Design and Implementation of VR Applications in the Cultural Heritage Field</i>	123

The Cultural Heritage – A Matter of Training¹

Albena Georgieva

**Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum
at the Bulgarian Academy of Sciences**

Abstract: *In this article, the author discusses the endeavor for a revival of past traditions and for their safeguarding in our contemporary world. What we call cultural heritage is not heritage strictly speaking, but an invented tradition, which we assimilate with certain alteration from the past in order to fit the present and its problems. Outlined is the decisive role of the researchers for defining and safeguarding the cultural heritage, as well as for interpreting it and transmitting it to the next generations through developing institutional policies and educational programs.*

Keywords: tradition, safeguarding, transmission, researcher, cultural policies, educational programs

DSc Albena Georgieva is Professor in Verbal Folklore and since 2015, a Deputy-Director of the Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum at the Bulgarian Academy of Sciences. She works in the fields of Folk Narration and Narrative Forms, Local Religious Culture, Safeguarding the Intangible Cultural Heritage.

GLOBALIZATION AND CULTURAL HERITAGE

The postmodern globalization made the world mobile and dynamic and our connections with the most distant places became possible. In the same time however, we are threatened with unification, which can reduce us to an *identification number*. What prevents us from the eventual depersonalization, what makes us *unique*, is our personal and collective history and the memory about it, implicated in our specific culture. For that reason in our world, otherwise dominated by money and by advertised goods, there is a significant endeavor for a revival of past traditions, for their preservation and reproduction.

During the time of socialism, when all our social and cultural life was controlled by the party-state, the concern for safeguarding the tradition was centralized, although partial, because only what was free of 'ecclesiastical and religious delusions' according to the party leaders was valued. There was a relatively uniform attitude towards the cultural heritage and the aim was to construct a monolithic and ideologically 'correct' image of it. The concept about *what* from the past and *how* it should be preserved and reproduced

¹ This paper is a result of a survey conducted with in the project Policies for Safeguarding and Socialization of (Intangible and Movable) Cultural Heritage within the project BG05M2OP001-1.001-0001 Establishment and Development of 'Heritage BG' Centre of Excellence (Operational Program 'Science and Education for Intelligent Growth', priority Axis 1 'Research and technological development').

was regulated by the state and it was important only to persuade the governing 'factors' in the value of one phenomenon or another in order that it is produced as a 'cultural-historical heritage'.

After the collapse of socialism, it became clear that maintaining such a uniform idea about the cultural heritage is possible in two cases – when the people in the respective community share unified norms and notions about the world, as it was the case in the mediaeval premodern village commune before the Revival Period, or when the uniform idea is forcibly controlled by the state, as it is in any dictatorship. The postmodern society today has a mosaic and segmented character; it stratifies into various groups after ethnic, social, professional, cultural, religious and many other characteristics, which at that interweave and form different combinations between each other, which makes it impossible to construct a uniform and even less a monolithic view of the world and its basic dimensions. The Covid-19 pandemic offers a good example illustrating the contemporary parceling of knowledge, which – concerning the new virus – should be based on rationalism and scientifically proved facts, but in practice varies from different conspiratorial theories about its origin and spread, includes the deny of its existence whatsoever and comprises misuses of people's ignorance for obtaining profit.

CULTURAL HERITAGE AND TRADITION

Just because the world is so many-sided and variable, looking for strongholds from the past is no less insistent. Is it however precisely the *heritage* from the past generations what we really need? As Angel Angelov wrote, 'Heritage is something ready, while we create tradition. For that reason tradition is not merely the situation of an encounter between the past and the present, it is rather the situation of an impact emanated from the past and assimilated with endeavor and alteration in the present'². We speak of *heritage*, but actually, we create *tradition*, we *invent* it (as formulated by Eric Hobsbawm³), so that it fits the needs of our day and 'is directed towards solving the problems of a perspective now, directed therefore towards the future'⁴.

Reproduced without any actualization, the cultural heritage is lifeless, as is lifeless the exhibit in the museum: an interesting or exotic object in itself, it requires an explanatory narrative, which should place it in the context of its past usage, so that it

would *speak* to the visitors and would engage them with its past role and messages. We do not try to preserve any past, but only the one that we value as significant and prestigious for the community, the one that outlines the community's representative identity. Moreover, the past is not given to us ready and once for all, it is constantly discovered and specified, it is a picture, in which we find new aspects and details at every careful scrutiny.

The role of the researchers in this process is decisive. We assume that the past belongs to us, but we rarely realize that someone has *constructed* it: someone has studied documents and archives, has read books and has investigated manuscripts in order to extract all those evidence and facts, which subsequently we assume as a self-understanding information. No less complex – and even more – is to establish *which* our folk heritage is: it requires investigation and field research, observations and interviews, photo and video recording, as well as studying in the course of time an oral culture, which is changeable and slipping out of fixing in exact frames. On the one hand, it depends on the limitations of the collective and the individual memory, and on the other hand, it is determined by the training, expectations and competences of the very researcher and by the researcher's adopted conception about this culture⁵.

In our days when things change quickly and the new ones attract greater interest and are more valued; when people try to preserve for a longer time their youth, while the old age loses the authority it once had, safeguarding the antiquity in its authentic previous form is impossible. As a counteraction to the now-a-days shifting cultural landscape is the adopted UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage⁶. It focuses on the cultural diversity as a value and pays special attention to the elements, which are threatened with extinction. Nevertheless, that program as well insists that the heritage should be applicable in people's life, that it should be a part of their actual practice. Therefore, figuratively speaking, antiquity should be *interpreted* and *modernized* in order to become explicit and effective, in order to preserve its messages and symbolism, in order to get involved in the real life history of the present generations.

The object of safeguarding in the UNESCO Convention 2003 are folk knowledge and skills and the people who master them. Those people have

² Angelov 1988.

³ Hobsbawm 1983.

⁴ Angelov 1988.

⁵ About the role of the researcher in *creating* the folk culture, see: Georgieva, Angelov 1987. See also: Georgieva 2020.

⁶ Convention 2003; about its implementation in Bulgaria see Georgieva 2017.

acquired their skills from their ancestors and are able to transmit them to the generations to come; they can present the activity's meaning and significance and hence can motivate its preservation in the contemporary world. Left by themselves, however, those people would be not capable of safeguarding the traditional activity, if their knowledge does not get involved in the investigations of the scholars: folklorists, ethnologists and anthropologists. Scientific expertise is, which suggests an overall picture of the acquired knowledge about the traditional practices together with the existing in the past sequence and requirements for their performance, costumes and ritual objects, motivating notions and beliefs. Moreover, the scientific analysis and interpretation of their symbolism and coherence with the semiotic system of the folk culture as a whole adds the frame, which outlines those practices as significant and necessary for our contemporary society. Thus, the expertise of the folk bearer of knowledge and skills combined with the expertise of the researcher-specialist makes it possible to safeguard those pieces of the past, which suggest value landmarks for the world today and, constructing our identity, become strongholds for our self-confidence as individuals and as a community.

CULTURAL HERITAGE AND EDUCATION

The researcher's work however does not stop here. In order to transform the past into a heritage and tradition, it should be affirmed in society and transmitted to the next generations. In the folklore culture this happened naturally in the course of the direct oral communication and by imitation – every generation in its firsthand experience adopted the work and ritual activities, necessary for maintaining and reproducing life and along with them adopted all the practices and beliefs, which followed them, binding them with the notions and ideas of the community, with its entire worldview. Thus, singing and dancing, narration and ritual performances, together with producing material objects were learned as a practice and a spiritual horizon, as a wholesome way of living – the only known and possible for the people in the premodern village community.

As already mentioned, our reality today is quite different. Social activity is divided into multiple specialized spheres and in the course of one's individual development every person goes through various stages of education and training, and – depending on one's inclinations and interests

– through different professional or amateur circles, focused on definite skills and intellectual occupations. Acquiring what is necessary for one's individual growth, one chooses in parallel how to cultivate one's interests and talents involving in artistic activities, entertainments or spiritual practices. In that process, if not specially qualified and trained, one may omit or miss the activities, which we now denote with the term 'cultural heritage'. Promoted by researchers and social organizations, affirmed by the state as representative for the national identity, the cultural heritage, therefore, should form a part of the school programs and the extracurricular activities of children and young people, in order to become a value for them, to get integrated in their collective history, and to turn into a marker of their cultural belonging.

Article 14 of the UNESCO Convention 2003 clarifies that formal and informal educational programs should provide adoption and popularization of the intangible cultural heritage, as well as the methods for its safeguarding and prevention from extinction and oblivion. If the transmission is interrupted, practically this heritage ceases to exist. The material objects of cultural heritage are also threatened with extinction if the concern for their conservation and maintaining is neglected. Several articles in the *Cultural Heritage Act* obligate their owners, concessioners and users to carry out the necessary activities for their security, preservation and exhibition⁷. The only possibility for safeguarding the intangible cultural heritage however is its transmission. When the traditional knowledge and skills are no more studied, when society is no more engaged in their meaning and actuality, practically they lose their vitality and significance. For that reason, experts and institutions are involved in developing educational programs, which would increase the social awareness and would maintain the stable existence of the cultural heritage in our world.

The documents adopted by UNESCO stipulate educational programs for schoolchildren and students, but no less in significance is the training of teachers for the schools and universities, for educational centers at museums and other institutions, for NGO-s and local organizations, among which especially appropriate are the Bulgarian *chitalishta* (culture centers)⁸. The need of creating a new subject, for instance *Traditional Culture*, is also emphasized, as well as the preparation of textbooks and school appliances, audio and video materials, and other instruments for education and training⁹. As pointed out by

⁷ *Zakon* 2009, articles 71 (1); 78, 6; 112, 1.

⁸ See *Nalbantyan-Hacheryan* 2019: 54 et seq.

⁹ *Nalbantyan-Hacheryan* 2019: 58-60.

Silva Nalbantyan-Hacheryan, in all the countries engaged with applying Convention 2003 the safeguarding of the cultural heritage is 'better represented as laws, measures, activities, etc.'¹⁰ However, developing a reliable legislative and normative basis itself, does not automatically ensure the transmission of traditional knowledge and skills; it is just the prerequisite for their passing on the next generations. If the young people acquire them without inner motive and

interests and only as an obligation imposed by the formal education, their adoption would not have the expected effect. Including in the educational programs practices from the past together with the mental context that brought them forth should be obviously accompanied by looking for such aspects of their applicability, which would be topical for the contemporary world and which would relate to the problems of the present social reality.

BIBLIOGRAPHY

Angelov 1988: Angelov, Angel Valentinov. Размишления върху традицията [Raz-mishlenia varhu traditsiata / A Reflection on Tradition]. – Literaturna misal [Literary Thought], №. 10, 71-79. Also in: https://www.academia.edu/25882917/Размишления_върху_традицията (last visited 06.04.2021)

Convention 2003: Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage: <https://ich.unesco.org/en/convention> (in English, last visited 03.07.2021); <http://www.unesco-centerbg.org/wp-new/wp-content/uploads/2016/01/Convention-2003-BG.pdf> (In Bulgarian, last visited 09.04.2021).

Georgieva 2020: Georgieva, Albena. Опазването на традициите – значим акцент в глобалния свят [Opazvaneto na traditsiite – znachim aktsent v globalniya svyat / Safeguarding the Traditions – a Significant Accent in the Global World]. – In: Nina Debryune, Dzheni Madzharov (eds.). Nematerialno kulturno nasledstvo – samobitnost, priemstvenost, oporochavane [The Intangible Cultural Heritage – Authenticity, Continuity, Vitiation]. Sofia: Academic Publishers 'Za bukвите – O pismeneh', 10-22.

Georgieva, Angelov 1987: Georgieva, Albena, Angelov, Angel. За необходимостта от теория [Za neobhodimostta ot teoriya/ On the Need of Theory]. – Balgarski folklor [Bulgarian Folklore], № 3, 39-48.

Nalbantyan-Hacheryan 2019: Nalbantyan-Hacheryan, Silva. Нематериалното културно наследство – политики и практики за неговото опазване [Nematerialno kulturno nasledstvo – politiki i praktiki za negovoto opazvane / Intangible Cultural Heritage – Politics and Practices for its Safeguarding]. Sofia: AP 'Prof. Marin Drinov'.

Zakon 2009: Закон за културното наследство [Zakon za kulturnoto nasledstvo/Cultural Heritage Act]: https://www.academia.edu/29734440/ЗАКОН_ЗА_КУЛТУРНОТО_НАСЛЕДСТВО (in Bulgarian, last visited 06.07.2021). <http://mc.government.bg/page.php?p=289&s=0&sp=0&t=0&z=0> (in English, last visited 06.07.2021)

Georgieva 2017: Georgieva, Albena. Safeguarding the Intangible Cultural Heritage in Bulgaria. – In: Intangible Cultural Heritage: Safeguarding Experiences in Central and Eastern European Countries and China. The 10th Anniversary of the Entry into Force of the 2003 Convention through the Prism of Sustainable Development, ed. by Hanna Shreiber. Warszawa: National Heritage Board of Poland, 2017, 238-253.

Hobsbawm 1983: Hobsbawm, Eric. Introduction: Inventing Traditions. – In: The Invention of Tradition, Eric Hobsbawm and Terence Ranger (eds.). Cambridge University Press, 1-14.

Културното наследство – въпрос на обучение

Албена Георгиева

Авторката обсъжда усилията по възраждане и съхраняване на традициите от миналото в съвременния свят. Онова, което се означава като *културно наследство* обаче, не е точно самото *наследство*, а *изобретена традиция*, която е преобразувана и преосмислена, за да съответства на настоящето и на поставяните от него проблеми. Очертана е решаващата роля на изследователите за определяне и съхраняване на културното наследство, както и за неговото анализиране и предаване на следващите поколения чрез създаването на институционални политики и образователни програми.

¹⁰ Nalbantyan-Hacheryan 2019: 61.

Културното наследство като ресурс за местно развитие

Желю Владимиров

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Абстракт: Статията има за цел да разкрие социалноикономическите ползи от един подход за създаване и социализиране на историческия комплекс Цари Мали град в село Белчин. Данните са получени от интервюта и количествен въпросник сред местния бизнес и посетители на комплекса. Резултатите потвърждават търсените икономически и социални ползи от избрания подход към наследството с оглед на местното развитие. Ограниченията на изследването се отнасят до малкия брой интервюирани бизнеси и посетители. Независимо от това, статията допринася за по-доброто разбиране на това как едно културно наследство, което не е от световно или национално значение, може да се превърне в ресурс за местното развитие.

Ключови думи: културно наследство, подходи, създаване, социализиране, икономически и социални ползи

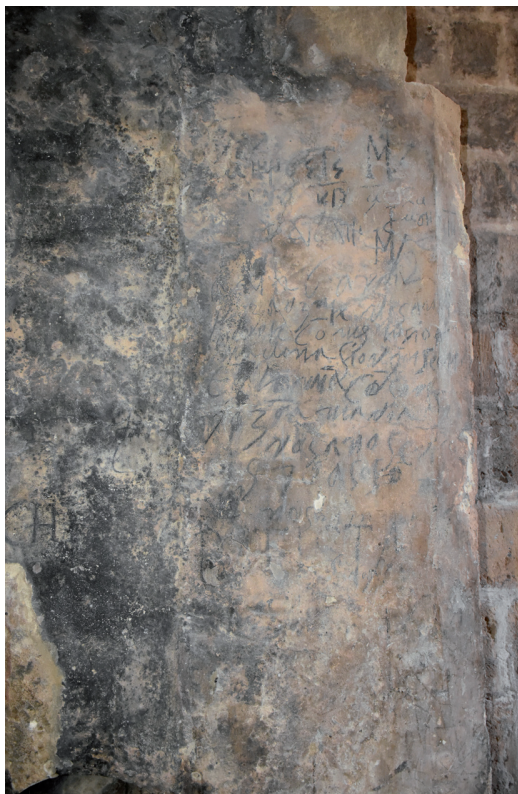
Keywords: cultural heritage, approaches, creation, socialization, economic and social benefits

ВЪВЕДЕНИЕ

Основната **цел** на тази статия е да разкрие социалноикономическите ползи от един подход за създаване и социализиране на обект на културното наследство (КН). За целта е избран историческият комплекс Цари Мали град (ЦМГ) в село Белчин поради това, че представлява сравнително успешен случай за създаване и управление на КН. Този успех се изразява в големия брой посетители, създадените работни места, положителните финансови резултати и развитието на местния бизнес.

Комплексът ЦМГ е създаден с усилията на голям местен бизнесмен. Със своята ангажираност, лични и фирмени дарения, способността да работи с институциите и да печели средства по проекти той става „лидер на наследството“¹. Целта на лидера и на формираната около него местна общност е не просто да превърнат едно минало в наследство, а да трансформират това наследство в средство за социалноикономическо развитие на селото. Невинаги обаче използването на КН като двигател за местно развитие е успешно².

Затова и статията търси отговор на следния изследователски въпрос: (1) На какво се дължи успехът от прилагането на избрания подход за възстановяване, управление и социализация на комплекса ЦМГ като ресурс за местно развитие?

Zhelyu Vladimirov is a professor, DSc in the Faculty of Economics and Business Administration of the Sofia University "St. Kliment Ohridski".

¹ Cartmell et al. 2019.

² Lwoga 2018.

Комплексът ЦМГ представлява случай на „ново наследство“ – преоткрити, преустроени и регистрирани обекти на наследство между 2006 и 2013 г. Това са: средновековната църква „Св. Петка“; новосъздаденият етнографски музей и късноантичната крепост.

Анализът се основава на данни от 135 анкети сред посетители на комплекса ЦМГ през юли 2020 г.; статистически данни за регистрираните в селото 30 фирми; 8 анкети (чрез въпросник) с местни бизнеси; и 9 интервюта с местни лица, участвали в развитието на комплекса. Ограниченията на изследването се отнасят до малкия брой интервюирани бизнеси и посетители. Статията допринася за по-доброто разбиране на това как едно културно наследство, което не е от световно или национално значение, може да се превърне в ресурс за местното развитие.

1. ЛИТЕРАТУРЕН ПРЕГЛЕД

1.1. ПОДХОДИ КЪМ ОПАЗВАНЕ НА НАСЛЕДСТВОТО

Ашуърт³ разграничава три исторически подхода за опазване и социализиране на културното наследство. Това са „опазване“ с цел максимално съхранение на автентичността на обекта на КН; „консервация“, която допуска „адаптирана повторна употреба“ на наследството; и „планиране“, ориентирано към местното развитие. В рамките на градското пла-

ниране се развива и подходът към културното наследство под наименованието „културен ландшафт“⁴. Според този подход управлението на КН има за цел не само да защити физическите елементи на обектите на наследство, но да интегрира тяхното опазване в програми за развитие⁵. По този начин КН допринася за социалноикономическо развитие на съответните места и подобряване качеството на живот на местните жители⁶. Използването на КН като двигател за местно развитие се обосновава от виждането, че автентичността не означава сяко по продължаване на традициите⁷. Това разбиране се отклонява значително от традиционната парадигма за опазване на КН. Инициаторите на комплекса ЦМГ обаче прилагат подхода към наследството като ресурс за местното развитие, а не толкова с оглед на автентичността, което предизвиква и определени критики⁸.

1.2. КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО КАТО РЕСУРС ЗА МЕСТНО РАЗВИТИЕ

„Търсенето“ на обекти на КН от хората е от критична важност, тъй като без публика културният продукт не съществува⁹. Неслучайно

³ Ashworth 2011.

⁴ Vakhitova 2015.

⁵ De la Torre 2013.

⁶ Baarveld et al. 2013.

⁷ Alivizatou 2012: 139.

⁸ Valchev 2018.

⁹ Tamma 2010: 32.

устойчивият брой посетители е един от ключовите индикатори за успеха на КН и развитието на даденото място. Културният туризъм има съществено значение за приходите от туризма, които достигат над 5% от БВП на ЕС и осигуряват 9% от заетостта в нефинансовата бизнес-икономика¹⁰.

Социалните ползи за местните жители и посетители от дейностите по опазване на КН са свързани със засилване на чувството за сплотеност и принадлежност, запазване на традициите и др.¹¹ Тъй като социалните и икономическите основания за опазване на наследството вървят ръка за ръка, необходимо е прилагането на комплексна методология, която да разкрие както икономическите, така и социалните ползи от наследството¹².

2. ИКОНОМИЧЕСКИ ПОЛЗИ ОТ СЪЗДАВАНЕТО НА ЦМГ ЗА МЕСТНИЯ БИЗНЕС

Икономическите ефекти от местата с културно наследство се проявяват най-често в развитието на културния туризъм, създаването на нови бизнеси, разкриването на работни места и др.

Анализът на статистическите данни за регистрираните в с. Белчин и Белчински бани 30 фирми за периода 2013 – 2018 г. доведе до следните изводи. В икономиката на селото и района преобладават микрофирмите. Те обаче осъществяват достатъчно разнообразни дейности, така че да отговорят на потребнос-

тите както на местното население, така и на посетителите на комплекса ЦМГ. Тези фирми създават 73 работни места за хора от селото, съседните села, от Самоков и дори от София. В селото има и 10 регистрирани земеделски производители като физически лица. Тези общо 83 работни места за около 249 души постоянни жители към декември 2017, сред които възрастни и пенсионери, формират значителен принос за местната икономика. Данните за оборота ясно показват *рът на фирмите, ангажирани с посетители и туристи* – това са компании от сектора „Ресторанти и дейности по хранене, хотели и настаняване и туризъм“. Успешно се представят и фирми, свързани със спорта, управлението на имоти и продажба на дребно.

Според получените отговори от анкетите, половината от интервюираните споделят, че са търсили дейност, която да се *възползва от посетителите на ЦМГ*, а така също, че *развитието на с. Белчин като СПА дестинация ги е насочило към техния бизнес*. Посочените от един предприемач приходи от продажби на местни жители и външни посетители показва, че посещенията на туристи осигуряват по-висок оборот на част от тези фирми. Половината от интервюираните предприемачи твърдят, че създаването на ЦМГ е наложило да *наемат още работници и служители*. Мнозинството от анкетираните са *съгласни или напълно съгласни с ползите*, които създаването на комплекса ЦМГ е допринесъл за селото и района (табл. 1).

Таблица 1. Считате ли, че създаването на историческия комплекс Цари Мали град допринесе съществено за: (Моля отговорете по скалата от 1 – „напълно несъгласен“ до 5 – „напълно съгласен“) (брой отговори)

Ползи от наличието на комплекса ЦМГ	1	2	3	4	5
Нараснали инвестиции в Белчин и Белчин бани					7
Подобрена репутация на района* като място със значими исторически обекти				1	7
Подобрена репутация на района като туристическо място					7
Повишена дълготрайност на бизнеса				2	5
Повишаване на заетостта в района					6
Други ползи/приходи					

*Район означава: Белчин, Белчин бани и съседните най-близки села.

¹⁰ UNWTO 2018.

¹¹ Dümcke & Gnedovsky 2013: 140.

¹² Mason 2008: 314.

Всички интервюирани са съгласни, че създаването на ЦМГ е довело до значително повишаване на цените на недвижимите имоти (къщи, парцели, земеделска земя). Ефектите на т.нар. хедонистични цени на недвижими имоти, близо до обекти на КИН, са отчетени и от други изследвания¹³.

3. СОЦИАЛНИ И ИКОНОМИЧЕСКИ ПОЛЗИ ЗА И ОТ ПОСЕТИТЕЛИТЕ НА КОМПЛЕКСА ЦМГ

Основните източници на приходи за местата с КИН – това са посетителите. Затова и икономическият анализ обикновено оценява техния брой, размер и вид на направените разходи за транспорт, нощувки, билети/входни такси, желание за дарения и др.¹⁴ От демографските характеристики на интервюираните посетители може да се заключи, макар и не представително, че комплексът ЦМГ привлича предимно млади хора и хора на средна възраст, придружени често от деца; високообразовани; работещи на нормиран работен ден; лица и семейства със средни, средно високи и високи доходи; предимно от София.

3.1. СОЦИАЛНИ И ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПОЛЗИ ЗА ПОСЕТИТЕЛИТЕ НА КОМПЛЕКСА ЦМГ

Според получените отговори малко над 90% от анкетираните споделят, че биха се вър-

нали отново в комплекса ЦМГ, а 83% твърдят, че биха препоръчали това място за посещение на свои близки и познати. Мнозинството от интервюираните твърдят, че са впечатлени от късноантичната крепост, лифтът до крепостта, църквите и етнографския музей. Малко над 2/3 (67%) признават, че са научили нови и непознати за тях неща за културата и историята на България, а други 24% казват, че са затвърдили предишни знания за културата и историята.

На въпроса „Какво бихте разказали за ЦМГ на приятел, който не е бил с вас?“ по-голямата част от отговорилите (36%) споделят, че биха изтъкнали невероятната гледка, красивата природа, чистия въздух и културното богатство; още 19% биха посочили атракциите, гледката, историята, природата и най-вече, че мястото е образователно и подходящо за деца. Трима посетители дават и критични оценки в смисъл, че замисълът за комплекса е добър, но има още какво да се желае (малко е кичозно и не толкова автентично).

Над 2/3 от анкетираните са съгласни с твърдението, че комплексът дава ключова информация за живота на предишните поколения и допринася за възпитанието на подрастващите, но отново най-голям дял са съгласни с твърдението, че комплексът позволява приятно съчетаване на чиста природа, атракция за децата и културно-историческо познание (86%) (табл. 2).

Таблица 2. До каква степен сте съгласни със следните твърдения

(1 – „напълно несъгласен“; 2 – „несъгласен“; 3 – „неутрален“; 4 – „съгласен“; 5 – „напълно съгласен“)

Твърдения	1	2	3	4	5	Отговорили (%)
1. Комплексът допринася за възпитанието на подрастващите	2,2	1,5	10,4	14,1	63,7	91,1
2. Комплексът дава ключова информация за живота на предишните поколения	1,5	7,4	11,9	18,5	51,1	90,4
3. Комплексът позволява приятно съчетаване на чиста природа, атракция за децата и културно-историческо познание	0,0	0,0	3,7	13,3	72,6	89,6
4. Комплексът позволява приятно прекарване сред минерална вода, удобства на хотелите (къщите за гости) и спа-туризма	1,5	2,2	12,6	20,7	43,0	80,0
5. Харесва ми да участвам в събития, посветени на културно-историческото наследство	4,4	2,2	14,1	23,0	41,5	85,2
6. Когато имам време участвам (или бих участвал) в дейностите на различни организации за опазване на културно-историческото наследство	12,6	6,7	18,5	13,3	34,8	85,9
7. Бих се ангажирал с кампания за даряване на средства за опазване на обекти на културно-историческото наследство	11,9	11,1	19,3	14,1	26,7	83,0

¹³ Lazrak et al. 2014.

¹⁴ Snowball 2008.

3.2. ИКОНОМИЧЕСКИ ПОЛЗИ ОТ ПОСЕТИТЕЛИТЕ ЗА КОМПЛЕКСА ЦМГ

Табл. 3 представя броя на посетителите и размера на направените от тях разходи по различни пера (за транспорт, храна и напитки, обяд/вечеря, билети/такса вход, атракции и други).

Таблица 3. Направени разходи при посещението в комплекса ЦМГ

Видове разходи	Брой интервюирани, посочили разходи	Разходи в лева и % от общите разходи	Средно разходи на посещение
1. За транспорт (разходи за гориво и други разходи, свързани с пътуването)	82	3782/28,8%	46,12
2. За покупка на храна и напитки от магазини	64	1324/10,1%	20,69
3. За обяд/вечеря в ресторант	48	2824/21,5%	58,83
4. За спане (ако посещението на ЦМГ включва нощувка)	25	3061/23,3%	122,44
5. За билети/ такса за вход в ЦМГ	72	981/7,5%	13,62
6. За някои атракции (лифт, конна езда и др.)	29	564/4,3%	19,45
7. Други разходи (моля, посочете..)	7	602/4,6%	86,0
	Общо посетители	Общо разходи	Средно на посетител
Общо	412	13 138 лв./100,0%	31.89 лв.

Общият брой посетители е към 412 души, от които 135 интервюирани. Посочените разходи се отнасят до всички тях, т.е. не са разходи на 1 посетител, затова и в последната колона са маркирани като разход средно на посещение. Изчисленията показват, че средният разход на 1 посетител е близо 32 лв. Само около 7,5% от тези разходи обаче са за билети/такса за вход в ЦМГ, още 4,3% за атракции или общо към 11,8% са директните приходи за обекта на КИН. Други автори¹⁵ също отчитат, че само 6 – 10% от дневните разходи на посетителите остават в мястото на КН, а другите непреки приходи се вливат в икономиката около обекта. В случая останалите разходи на посетителите са принос към икономиката на страната (предимно за транспорта – 28,8%), икономиката на самото село и района (разходи за нощувка – 23,3%; обяд/вечеря в ресторант – 21,5%; покупка на храна и напитки – 10,1%) и др.

На основата на получените данни от интервюираните служители на обекта (Инт. 6 и

Инт. 7) за броя на посетителите през делнични дни и уикендите за периода 2013 – 2020 г., общият брой посетители за близо 7 години е оценен на 1 833 174 души. Ако средният разход на посетител е 32 лв., то тези посетители са похарчили около 58 661 568 лв. Директните приходи за обекта ЦМГ в размер на 11,8% възлизат на около 6 900 000 лв. Тези приходи надхвърлят направените разходи от 5 580 535.84 лв. за неговото възстановяване по проект на ОПРР 2007 – 2013 г. Така комплексът ЦМГ е постигнал финансова устойчивост и капацитет да се самоподдържа.

3.3. ЖЕЛАНИЕ ДА СЕ ПЛАТИ И ДАРИ ЗА ПОСЕЩЕНИЯ НА ОБЕКТИ НА КИН

В зависимост от техните възможности, половината и малко над половината от анкетираните смятат, че разумната сума за посещение на комплекса ЦМГ, музея и лифта до крепостта е до 5 лв. (табл. 4).

Таблица 4. В зависимост от Вашите възможности каква е сумата, която Ви се струва разумно да платите за посещение на Цари Мали град?

За:	До 5 лв.	До 10 лв.	До 15 лв.	Над 15 лв.
Крепостта	68/50,4%	40/29,6	9/6,7%	1/0,7%
Музея	72/53,3%	34/25,2%	8/5,9%	1/0,7%
Лифта/асансьора	82/60,7%	25/18,5%	9/6,7%	2/1,5%

¹⁵ Нуран 2008: 61.

Така според интервюираните посещаването на обекти от КИН не би трябвало да е свързано с големи разходи. Това е в унисон с наблюдаваното от Ашуърт¹⁶, че за туристите „местата за наследство изглеждат като ресурс, който е или напълно безплатен, или може да се използва значително под себестойността“.

Общо 83% от анкетираните са отговорили и на въпроса каква сума са склонни да дарят *еднократно* за развитието на комплекса ЦМГ; 63% разполагат отговорите си в интервала от 5 до 20 лв., или *средно 12,5 лв.*; докато други 13,3% са посочили суми над 20 лв. и дори над 100 лв. (*средно 60 лв.*). На основа оценения брой посетители, които идват за пръв път, и посочените средни стойности, това *еднократно* дарение би възлязло на *174 405 лв. всяка година*, т.е. почти толкова, колкото комплексът е изкарал от продажба на билети през 2019 г. Досега обаче комплексът не е разчитал на дарения като източник на приходи.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От анализа на статистическите данни за местните фирми и анкетите с част от тях може да се заключи, че създаването на комплекса

ЦМГ действително е допринесло за развитието на местния бизнес и поддържането на селото.

Мненията на посетителите налагат извода, че когато едно КН не е от световно или национално значение, то е посещавано и харесвано заради *мястото като цяло*, което предлага комбинация с хубава природа, чистота, гледка и спокойствие, приятна разходка и е лесно достъпно (близост до столицата), а не само заради КН. Следователно, обектите на КН наследство могат да станат атрактивни за посетители и ресурс за местно развитие, ако се съчетаят с *атрактивността на самото място*. Много други обекти на КИН в страната с по-значимо национално и световно значение не могат да привлекат толкова посетители, нито имат толкова финансови приходи в сравнение с ЦМГ.

Независимо от малкия брой интервюирани бизнеси и посетители, това изследване разкрива концептуално и на базата на емпирични данни една от „тайните“ за успеха в използвания подход за създаването на ЦМГ. Може да се твърди, че *успехът на избрания подход* за възстановяване, управление и социализация на комплекса ЦМГ се дължи на създаването на *място*, което съчетава КИН с природата, чистотата, атракциите и достъпността.

БИБЛИОГРАФИЯ

Alivizatou 2012: Alivizatou, Marilena. Debating Heritage Authenticity: Kastom and Development at the Vanuatu Cultural Centre. *International Journal of Heritage Studies*, Vol. 18, No. 2, 24-143.

Ashworth 2011: Ashworth, Gregory. Preservation, Conservation and Heritage: Approaches to the Past in the Present through the Built Environment. *Asian Anthropology*, Vol. 10, Issue 1, 1-18.

Ashworth 2008: Ashworth, Gregory. How do Tourists Consume Heritage Places? In: *Cultural Heritage and Tourism. Potential, Impact, Partnership and Governance. A book on cultural heritage and tourism to inspire policy makers and practitioners at all levels*, ed. by Lehtimäki, M., Proceedings of the III Baltic Sea Region Cultural Heritage Forum, Vilnius, 25-27 September 2007. Vilnius, 52-58.

Baarveld et al. 2013: Baarveld, Marlijn, Smit, Marnix and Dewulf, Geert. Planning and

Commitment in Cultural Heritage Projects. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, Vol. 3, No. 2, 163-174.

Cartmell et al. 2019: Cartmell, Lynn, Herndon, Tonia, Moffatt, Thomas and Lampe, Katy Mike Smaistrila. The Heritage Leadership Process: Exploring Meaning Making and Social Emotional Competencies in Heritage Interpretation and Education for Sustainability. *Dissertations*, 879, available at: <https://irl.umsl.edu/dissertation/879> (accessed 10 December 2020).

De la Torre 2013: De la Torre, Marta. Values and Heritage Conservation. *Heritage & Society*, Vol. 60, No. 2, 155-166.

Dümcke and Gnedovsky 2013: Dümcke, Cornelia and Gnedovsky, Mikhail. The Social and Economic Value of Cultural Heritage: literature review. EENC Paper, available at: https://www.interarts.net/descargas/interarts_2557.pdf (accessed 12 December 2020).

¹⁶ Ashworth 2008: 56.

- Lazrak et al. 2014: Lazrak, Farook, Nijkamp, Peter, Rietveld, Piet and Rouwendal, Jan. The Market Value of Cultural Heritage in Urban Areas: An Application of Spatial Hedonic Pricing. *Journal of Geographical Systems*, Vol. 16, 89-114.
- Lwoga 2018: Lwoga, Noel Biseko. Dilemma of Local Socio-economic Perspectives in Management of Historic Ruins in Kilwa Kisiwani World Heritage Site, Tanzania. *International Journal of Heritage Studies*, Vol. 24, № 10, 1019-1037.
- Mason 2008: Mason, Randall. Be Interested and Beware: Joining Economic Valuation and Heritage Conservation. *International Journal of Heritage Studies*, Vol. 14, Issue 4, 303-318.
- Nypan 2008: Nypan, Terje. The Economics of Built Heritage. In: *Cultural Heritage and Tourism. Potential, Impact, Partnership and Governance. A book on cultural heritage and tourism to inspire policy makers and practitioners at all levels*, ed. by M. Lehtimäki. Proceedings of the III Baltic Sea Region Cultural Heritage Forum, Vilnius, 25-27 September 2007. Vilnius, 59-61.
- Snowball 2008: Snowball, Jeanette D. Measuring the Value of Culture. Springer-Verlag Berlin Heidelberg, doi:10.1007/978-3-540-74360-6.
- Tamma 2010: Tamma, Michele. Prodotti culturali e territori: l'immateriale che 'vive' nella materialità. *Cultura, arte e management: frontiere e connessioni*. Atti del Convegno annuale di Sinergie, Università degli Studi di Trento, Sinergie, № 82, 27-46.
- UNWTO 2018: UNWTO. *European Union Tourism Trends*, available at: <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419470> (accessed 18 December 2020).
- Vakhitova 2015: Vakhitova, Tatiana Vadimovna. Rethinking Conservation: Managing Cultural Heritage as an Inhabited Cultural Landscape. *Built Environment Project and Asset Management*, Vol. 5, Issue 2, 217-228.
- Valchev 2018: Valchev, Georgi. Heritage 'Renovation' or Who and What Makes us Heirs. Seminar BG, special issue, available at: <https://www.seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/special-issue-4/item/540-heritage-%E2%80%99Crenovation%E2%80%9D-or-who-and-what-makes-us-heirs.html>, (accessed 12 December 2020).

Cultural Heritage as a Resource for Local Development

Zhelyu Vladimirov

The article aims to reveal the socio-economic benefits of an approach to the creation and socialization of the historic complex Tsari Mali grad in the village of Belchin. The data were obtained from interviews and questionnaires among local businesses and visitors to the complex. The results confirm the desired economic and social benefits of the chosen approach to heritage in view of local development.

The limitations of the study relate to the small number of interviewed businesses and visitors. Nevertheless, the article contributes to a better understanding of how a cultural heritage that is not of global or national importance can become a resource for local development.

Conceptualization of Natural Heritage in the Context of the Ecosystem Approach

Mariyana Nikolova, Stoyan Nedkov

National Institute of Geophysics, Geodesy, and Geography at the Bulgarian Academy of Sciences
Steliyan Dimitrov, Bilyana Borisova

Sofia University 'St. Kliment Ohridski'

Miglena Zhiyanski

Forest Research Institute at the Bulgarian Academy of Science

Abstract: The article aims to explore natural heritage as a socio-ecological phenomenon. The definitions and cycle of development of the concept of natural heritage is explained. The process of provision and demand of ecosystem services that benefit socio-environmental systems is presented to illustrate how an element of the natural system becomes natural heritage. As a result of the analysis, the authors propose a definition of 'natural heritage' in the context of an ecosystem-based approach. The results would support the sustainable use of natural heritage sites for the development of nature-based tourism¹.

Keywords: natural heritage, ecosystem services, socio-environmental systems

Prof. Dr Mariyana Nikolova is working in the Department of Geography at the National Institute of Geophysics, Geodesy, and Geography at the Bulgarian Academy of Sciences.

Dr Stoyan Nedkov is a professor in the Department of Geography at the National Institute of Geophysics, Geodesy, and Geography at the Bulgarian Academy of Sciences.

Assoc. Prof. Dr Steliyan Dimitrov is an Associate Professor, Head of the Department of GIS and Cartography, Faculty of Geology and Geography at Sofia University 'St. Kliment Ohridski'.

Dr Bilyana Borisova is an Associate Professor; Vice Dean of the Faculty of Geology and Geography at Sofia University 'St. Kliment Ohridski'; Director of Master Degree Program 'Landscape Ecology and Natural Capital' at Department of Landscape Ecology and Environmental Protection.

Prof. Dr Miglena Zhiyanski is working in the 'Forest ecology' Department at the Forest Research Institute – Bulgarian Academy of Sciences.

¹ The study is a result of the project BG05M2OP001-1.001-0001 'Building and Development of Center for Excellence 'HeritageBG', funded by the OP Science and Education for Innovative Development 2014-2020, co-financed by the European Regional Development Fund'.

FORMING THE IDEA FOR NATURAL HERITAGE AND DEFINING THE CONCEPT

Defining the concept of 'natural heritage' should lead to a better understanding of the following questions: 1) What do we call 'natural heritage' and what distinguishes a natural site from a natural heritage site? 2) How does a natural site become natural heritage? Is it through a particular regulatory act, or is it the result of indisputable and time-tested value that site brings to the inhabitants of the territory in which it is situated? 3) If so, to what extent is natural heritage a natural phenomenon versus a social phenomenon?

The World Heritage Convention² (WHC) links in one document the concepts of preserving nature and preserving cultural values. An important feature of the Convention is that it applies only to sites of exceptional worldwide importance (exceptional worldwide value) and in no way addresses the question of natural heritage of exceptional worldwide or national value. The Convention does assess the relationship between humans and nature and the fundamental need to ensure sustainable interaction between them. According to Article 1 of the Convention, cultural landscapes 'are examples of the evolution of human society and settlements over time under the influence of physical constraints and/or opportunities provided by their natural environment and consistent social, economic and cultural forces, both external and internal'.

The European Landscape Convention³ (ELH) also defines landscape as a dynamic complex of territories, the specific appearance and the elements of which have arisen as a result of actions and interactions between natural and/or human factors'. The aim of the ELC is to unite the member states of the Council of Europe on the issue of preserving the quality and diversity of landscapes, which represent both a common heritage and a common resource⁴. In this regard, Selicato⁵ observes that, according to the Convention, 'the landscape itself is a heritage and at the same time an economic and cultural asset'.

Gurkov et al., comment on the relationship between the ELC and the Cultural Heritage Act⁶ and stress that 'the main elements of cultural values in the landscape are embedded by and are the result of human activity in the past, present and future.

They carry information of extraordinary historical and cultural value through generations, determine and demonstrate the nature of development during individual periods and contribute to their study and analysis as an immeasurable element of human progress. They determine their essence as movable and immovable cultural heritage encompassing cultural values that are permanently attached to the land, including underwater, as well as their adjacent environment.

It is clear from what has been said so far that, both in a broad sense and in the specific context of the two conventions (the WHC and the ELC), the concept of 'natural heritage' is characterized by unity between place, time and value. Natural heritage is always associated with a specific territory in which it is located, i.e. it has a spatial dimension. To become heritage, this territory must have been subjected to development and changes over time, over the course of which it does not lose its importance and value from one generation to the next. For this to happen, it must provide benefits to address a fundamental need of the recipients (material or spiritual, or both). The concept of cultural and/or natural heritage is formed in a protracted process of historically changing value systems, in which their value remains recognised by different groups of people⁷.

The process of forming the concept of natural heritage is described by the so-called 'Heritage Cycle Diagram', proposed by Simon Thurney⁸. It shows how the awareness of the spiritual or material benefit of an object gives rise to a desire for it to be researched, evaluated and preserved for future generations (Fig. 1). Simon Thurney does not talk about a natural or cultural object, but uses the term 'historic environment', which synthesizes the interaction between the natural and anthropogenic components of the environment over time. This shows that the process of forming an attitude towards an element of the natural system or an object of the anthropogenic system as a 'heritage' of particularly high value and importance for the social system, is identical.

Considering the arguments put forward so far, for the purposes of this study we propose the following definition: *Natural Heritage is a geospatial natural element of the socio-ecological system, which provides material and spiritual benefits of timeless importance for previous, present and future generations.*

² World Heritage Convention 1972.

³ European Landscape Convention 2005.

⁴ Gurkov et al. 2013: 1-25.

⁵ Selicato 2016.

⁶ Cultural Heritage Act 2009.

⁷ CEU 2019.

⁸ Thurney 2005.

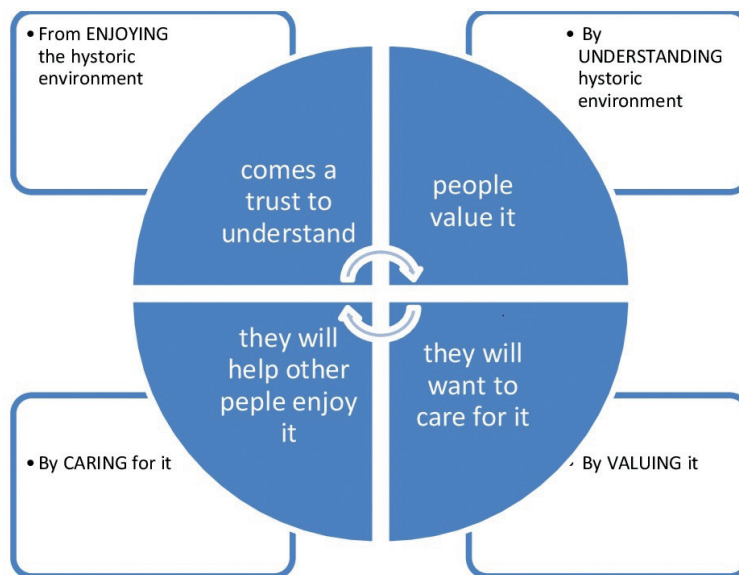

Figure 1. Heritage Cycle Diagram (after Simon Thurney⁸)

As a geospatial element of the socio-ecological system, natural heritage sites are closely linked to the adjoining ecosystems and to the benefits and services they provide.

CONCEPTUALISATION OF NATURAL HERITAGE IN THE CONTEXT OF AN ECOSYSTEM APPROACH

By adopting such a definition of 'natural heritage', we should also specify what these 'material and/or spiritual benefits of high value for previous and present generations' are, where they arise from, and how we can interpret them in the context of an ecosystem approach. Natural

heritage has benefits that people seek to meet their needs. Over time, these needs often change. A natural site may have been a source of aesthetic delight initially, subsequently becoming a place of worship, sanctuary or otherwise, and today it may be a source of knowledge of the past or a tourist attraction. The concept of ecosystem services aims to identify the benefits that people receive from nature. Each ecosystem service is based on a specific ecosystem function. In some cases, a function can provide several services and, accordingly, a service can be the result of several functions⁹. At the same time, information about the significance of the site is transmitted and remains durable over time, regardless of the change in the

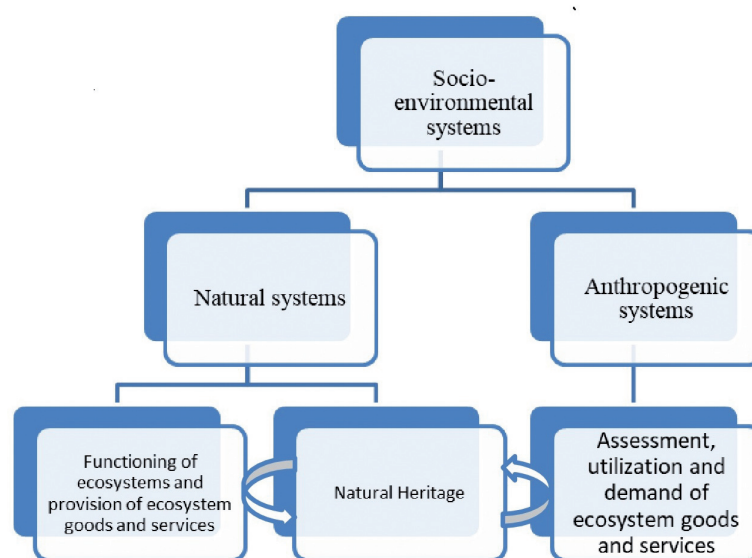

Figure 2. Conceptual model of natural heritage formation through the constant flow of provision and demand for ecosystem services and benefits

services provided by the site. This requires us to delineate the element of the natural environment that has retained its significance over time and is 'a carrier of material and/or spiritual benefits of extremely high value for previous and present generations', i.e. natural heritage (Fig. 2). Illustrates precisely how the constant process of providing and seeking ecosystem services and benefits transforms an element of the natural system into a natural heritage.

Nature is at the heart of human existence and is a legacy that we must preserve and use sustainably, but in this case we try to identify only those elements of geosystems that bear specific lasting (recreational) ecosystem services and benefits. An example of such elements are therapeutic mineral waters, which have been valued and sought-after for millennia for their direct restorative benefit to human health and other, indirect recreational benefits. Such indirect benefits include the development of related tourist infrastructure, employment, production, prestige and popularity of the place, as well as financial benefits from all this. Similarly, specific objects from the cultural environment bear constant respect, admiration, a sense of national or civilizational pride, and/or a number of other timeless cultural and spiritual benefits acquired over the course of their historical development to this day. There are many examples of how natural sites have acquired specific cultural dimensions over time because of the benefits that people have drawn and continue to draw from them, even if the concrete benefits vary due to the different needs they meet. Examples of such objects include Beglik Tash, Belintash, Karadzhov Kamak, etc. For ancient civilizations, these objects served a function to measure astronomical time, as sanctums, etc. Today, the same objects satisfy people's cognitive and recreational needs. Evidently, the process of forming an attitude towards an element of the natural system or object of the anthropogenic system as a 'heritage' of particularly high value and importance for the social system is identical. The state and capacity of ecosystems to provide the benefits and services sought can also change, requiring the sustainable use and preservation of natural heritage.

NATURAL HERITAGE AS A SOURCE OF ECOSYSTEM SERVICES FOR RECREATION AND TOURISM

Ecosystem benefits and services are seen as the contribution of ecosystems to human well-being⁹. This term is the basis for the overall methodological framework of the concept of ecosystem services and effectively completes the logical sequence representing the relationship between ecosystems and humans. Ecosystem services supply and demand for ecosystem services are two of the key notions in the concept.

At the initiative of the European Environment Agency (EEA), a Common International Classification of Ecosystem Services (CICES V.4.3)¹¹ was developed. In its latest version, (CICES V. 5.1)¹², there are three main groups of ecosystem services: provisioning, regulating and supporting, and cultural. The latter have the highest priority for the provision of services from nature heritage to the recreation and tourism¹³. Cultural services are defined as 'All the non-material, and normally non-rival and non-consuming, outputs of ecosystems (biotic and abiotic) that affect physical and mental states of people. A distinction between cultural services that are enabled as a result of direct or indirect interactions of people and living systems has been made in the classification'. There are 9 classes of ecosystem services in the section 'Cultural (biotic)' and 4 classes in 'Cultural (abiotic)'. The class 'Characteristics of living systems that are resonant in terms of culture or heritage' of section 'Cultural (biotic)' in CICES V. 5.1 is equivalent to the class 'Heritage, cultural' in CICES V.4.3. Cultural services are closely linked to each other and are often also linked to different material and regulatory services. All ecosystem services relevant to recreational industries are conditionally called 'Recreational ecosystem services'. Some of them have a direct impact by creating an environment for recreative activities, while others indirectly influence individual aspects of recreation. They are identified by prioritising ecosystem services relative to recreation¹⁴.

Definitions and indicators for the evaluation of cultural ecosystem services are often intertwined

⁹ De Groot et al. 2002: 393-408.

¹⁰ MEA 2005.

¹¹ Haines-Young, Potschin 2013.

¹² Haines-Young, Potschin 2017.

¹³ Nedkov et al. 2021.

¹⁴ Nedkov et al. 2021.

with definitions and indicators for tourist services and recreation activities. To avoid this, the concepts of 'benefits' and 'value' must be well distinguished. The contribution of ecosystem services to human well-being has two main components: benefit and value. The ecosystem service is the ecosystem's contribution to benefits. The term 'benefits of ecosystems' describe their impact on various aspects of the social sphere, such as the impact on people's health, security, intellectual development, etc. The term 'value' describes the economic value of ecosystem benefits, such as the monetary value of the raw materials obtained (e.g. timber), the costs saved for air and water treatment, or for the cost of damages of floods, etc.

The role of natural heritage for the development of recreation and tourism has been explored in a number of publications, including ones focusing on the territory of Bulgaria^{15,16,17,18,19,20,21,22,23,24,25,26} etc. These studies illustrate well the link between biodiversity, geo-diversity and cultural ecosystem services for recreation, mental and physical health, educational and cognitive activities, sports and spiritual practices, aesthetic enjoyment of the diversity of plant and animal species, etc. Cultural ecosystem services provided by biodiversity often overlap or complement those provided by the geo-diversity of the territory. Gordon looks at the relationship between geo-diversity and geotourism in the context of cultural ecosystem services stemming from geo heritage. But by 'geo heritage', he understands only the geological heritage. The same understanding of 'geo heritage' is shared by Sinnyovsky²⁷. In our opinion, in the context of natural heritage, geo heritage includes elements of biodiversity and geo-diversity in a given territory. In addition, geo-diversity must also include pedo- and hydro-

climatic elements, which in many cases are crucial for the absorption of recreational potential in a given territory. Ecosystem services provided by soil, water and climate provide conditions to obtain a very wide range of recreative and tourism benefits and are an important part of the geo-diversity of the territory. These result in the recreative and health benefits of, for example, climate treatment, mud treatment and balneotherapy.

DISCUSSION AND CONCLUSIONS

Both the definition of the concept of 'natural heritage' and its conceptualisation in the context of the ecosystem approach are subordinated to the idea that natural heritage is a source of a constant flow of information and benefits, transmitted through the ecosystem services it provides. This approach corresponds to the definition of cultural ecosystem services by Havinga et al.²⁸ as 'information-flows generated by ecosystems that contribute to cultural experiences', where the 'cultural experiences' is the equivalent of the cultural benefit or the 'cultural good' of an individual.

Distinguishing ecosystem benefits from the value of their economic use is important theoretically for cultural ecosystem services accounting and, respectively, for the sustainable use of natural heritage for the development of tourism and recreation.

The treatment of geo-heritage as a unity of biodiversity and geodiversity enables the assessment of recreational ecosystem services and natural heritage site benefits as a geospatial natural element of the socio-ecological system.

The results of the analysis are of important methodological significance for research on natural heritage in different scientific fields.

¹⁵ Gordon 2018.

¹⁶ Tengberg et al. 2012.

¹⁷ Osipova et al. 2014: 1-58.

¹⁸ Georgiev 2005: 65-80.

¹⁹ Georgiev 2006: 14-29.

²⁰ Popova 1993: 1-27.

²¹ Toncheva 2014: 1-98.

²² Tomova, Borisova 2018: 123-144.

²³ Vasileva 2018: 1-313.

²⁴ Ihtimanski et al. 2019.

²⁵ Nikolova et al. 2020: 1-8.

²⁶ Nikolova et al. 2021.

²⁷ Sinnyovsky 2011: 99-110.

²⁸ Havinga et al. 2020: 101-091.

BIBLIOGRAPHY

- De Groot et al.* 2002: *de Groot*, Rudolf, Matthew Wilson and *Boumans* Roelof. A Typology for the Classification, Description and Valuation of Ecosystem Functions, Goods and Services. *Ecological Economics* 41 (3), 393-408.
- Haines-Young, Potschin* 2013: *Haines-Young*, Roy and Marion *Potschin*. Common International Classification of Ecosystem Services (CICES) V 4.3: Consultation on Version 4, August-December 2012. EEA Framework Contract No EEA/IEA/09/003, Available from <https://biodiversity.europa.eu/maes/common-international-classification-of-ecosystem-services-cices-classification-version-4.3>.
- Haines-Young, Potschin* 2017: *Haines-Young*, Roy and Marion *Potschin*. Common International Classification of Ecosystem Services (CICES) V5.1 and Guidance on the Application of the Revised Structure. Available from www.cices.eu
- Havinga, Bogaart, Hein, Tuia* 2020: *Havinga* Ilan, Patrick *Bogaart*, Lars *Hein* and Devis *Tuia*. Defining and Spatially Modelling Cultural Ecosystem Services Using Crowdsourced Data, *Ecosystem Services*, Volume 43, June 2020, 101-091.
- Gordon* 2018: *Gordon*, John. Geoheritage, Geotourism and the Cultural Landscape: Enhancing the Visitor Experience and Promoting Geoconservation, *Geosciences*, 8 (4), 136 <https://doi.org/10.3390/geosciences8040136>
- Ihtimanski et al.* 2020: *Ihtimanski* Ivo, Stoyan *Nedkov* and Lidiya *Semerdzhieva*. Mapping the Natural Heritage as a Source of Recreation Services at National Scale in Bulgaria, *One Ecosystem* 5, <https://doi.org/10.3897/oneeco.5.e54621>
- Nedkov et al.* 2021: *Nedkov*, Stoyan, Mariana *Nikolova*, Radenka *Mitova*, Bilyana *Borisova*, Dessislava *Hristova*, Lidiya *Semerdzhieva*, Miglena *Zhiyanski* and Hristina *Prodanova*. Prioritization of Ecosystem Services Related to the Natural Heritage in Bulgaria, *JBGs*, Pentsoft, (in print).
- Nikolova et al.* 2021: *Nikolova* Mariana, Stoyan *Nedkov*, Bilyana *Borisova*, Velimira *Stoyanova* and Radenka *Mitova*. Cultural Ecosystem Services Provided by Natural Heritage Sites in Karst Territories of Smolyan Region, Bulgaria (in this volume).
- Osipova et. al.* 2014: *Osipova*, E., Wilson, L., Ralph *Blaney*, Yachuan *Shi*, Max *Fancourt*, *Strubel*, M., *Salvaterra*, T., *Brown*, C. and B. *Verschuuren*, The Benefits of Natural World Heritage: Identifying and Assessing Ecosystem Services and Benefits Provided by the World's Most Iconic Natural Places. Gland, Switzerland: IUCN. vi + 58.
- Selicato* 2016: *Selicato*, Francesco. The Concept of Heritage. In: *Rotondo F., Selicato F., Marin V., Lopez Galdeano J.* (eds.) *Cultural Territorial Systems*. Springer Geography. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-20753-7_2
- Sinnyovsky* 2011: *Sinnyovsky*, Dimitar. Geoconservation and the Geological Heritage of Bulgaria. *Journal of the Bulgarian Geological Society*, year 72, vol. 1-3, 99-110.
- Thurney* 2005: *Thurney*, Simon. Into the Future. Our Strategy for 2005-2010. In: *Conservation Bulletin English Heritage* (49), 25 – 26. Retrieved from <https://historicengland.org.uk/images-books/publications/conservation-bulletin-49/cb-49/>
- Tengberg et al.* 2012: *Tengberg*, Anna, *Fredholm*, Susanne, *Eliasson*, Ingegard, *Knez*, Igor, *Saltzman*, Katarina and Ola *Wetterberg*. Cultural Ecosystem Services Provided by Landscapes: Assessment of Heritage Values and Identity, *Ecosystem Services*, 2012, <http://dx.doi.org/10.1016/j.ecoser.2012.07.006>.
- Vasileva* 2018: *Vasileva*, Vanya. Природни туристически ресурси на България [Prirodni turisticheski resursi na Balgariya], Shumen.
- Georgiev* 2005: *Georgiev*, Georgi. Критерии и индикатори за рекреационна оценка на биологичното разнообразие на защитените територии в България [Kriterii i indikatori za rekreatsionna otsenka na biologichното raznoobrazie na zashtitenite teritorii v Balgariya] *Problemi na geografiyata*, kn. 3-4, BAN, Sofiya, Balgariya, 65-68.
- Georgiev* 2006: *Georgiev*, Georgi. Някои проблеми на рекреационното усвояване на защитените територии в България [Nyakoi problemi na rekreatsionното usvoyavane na zashtitenite teritorii v Balgariya] http://oldweb.ltu.bg/jmsd/files/articles/14/14-29_G_Georgiev.pdf
- Gurkov et al.* 2013: *Gurkov*, Rosen, *Galev*, Emil, *Perchiklijski*, Grigor and Ivan *Golomehov*. Европейска Конвенция за Ландшафта. Въвеждане в България [Evropeyska Konventsia za Landshafta. Vavezhdane v Balgariya] *AGENTSIIA DEYTA-SPP SPP*, Sofia, 1-25.
- ЕКЛ* 2005: Европейската конвенция за ландшафта. ДВ бр. 22 от 15 март 2005. [Evropeyskata konventsia za landshafta]. DV br. 22 ot 15 mart 2005.
- Nikolova et al.* 2020: *Nikolova*, Mariyana, *Nedkov*, Stoyan and Bilyana *Borisova*. Природно наследство и рекреационни екосистемни услуги [Prirodno nasledstvo i rekreacionni ekosistemni usluzhi], *SocioBrains*, Issue 66, 1-8. <http://sociobrain.com/>
- Popova* 1993: *Popova*, Nikolina. Природни рекреационни ресурси [Prirodni rekreacionni resursi], Univ. izd. 'Sv. Kliment Ohridski', Sofia, 1-127.

Tomova, Borisova 2018: Tomova, Katrin and Biliyana Borisova. Биосферните паркове по програмата „Човекът и биосферата“ на ЮНЕСКО като инструмент за регионално развитие и осъзнаване на пълния набор от екосистемни услуги (на примера на Централен Балкан) [Biosfernite parkove po programata 'Chovekat i biosferata' na YUNESKO kao instrument za regionalno razvitie i osaznavane na palniya nabor ot ekosistemni uslugi (na primera na Tsentralen Balkan)]. Godishnik na SU 'Sv. Kliment Ohridski', kn. 2, tom 110. 123-144.

Toncheva 2014: Toncheva, Todorka. Влияние на биоразнообразието върху развитието на туризма [Vliyanie na bioraznoobrazieto varhu razvitiето na turizma], Avangard Prima, Sofia, 1-98.

SITES:

CEU 2019: Central European University. The Concept and History of Cultural Heritage. Available at: <https://medievalstudies.ceu.edu/concept-and-history-cultural-heritage>

Cultural Heritage Act, 2009 adopted Official Journal No.19/13.03.2009, amend. OJ. 17/26. 02. 2021 https://en.unesco.org/sites/default/files/bulgaria_culturalheritageact_2009_entof.pdf

World Heritage Convention, 1972. UNESCO World Heritage website: <http://whc.unesco.org/>

Концептуализация на природното наследство в контекста на екосистемния подход

Марияна Николова, Стоян Недков, Стелиян Димитров,
Биляна Борисова, Миглена Жиянски

Изследването разглежда обектите на природното наследство като елемент на социалноекологичната система и изяснява теоретичната основа за приложение на екосистемния подход при идентифициране на обектите на природното наследство от национално значение. Изяснен е процесът на формиране на представата за природно наследство чрез проследяване на единството между място, време и ценност. Предложена е дефиниция на понятието „природно наследство“ в този контекст. Посочени са основанията природното наследство да бъде изследвано като източник на културни екосистемни услуги за рекреация и туризъм. Разгледани са някои важни терминологични особености, които имат ключово значение за прилагането на екосистемния подход за оценка на културните екосистемни услуги, предоставяни от природното наследство.

Древнотракийското културноисторическо наследство: употреба и злоупотреба

Ваня Лозанова-Станчева

Институт за балканистика с Център по тракология
при Българската академия на науките

Абстракт: Статията анализира новите проблемни ситуации, породени от настъпилите дълбоки промени в българската държава и българското общество в края на XX и началото на XXI в., които налагат предефиниране на задачите и инструментариума на тракологията с оглед актуализирането на темата за тракийското културноисторическо наследство и въпросите около неговото конструиране. Фокусът е насочен върху квазинаучния дискурс в българската история с акцент върху сегментирането на новите „участници“ в генерирането и преекспонирането на тракийското културноисторическо наследство.

Ключови думи: тракология, тракистика, Георги Раковски, Цани Гичев, Ганчо Ценов, Найден Шейтанов, living history

Keywords: Thracology, thrakistika, Georgi Rakovski, Cani Ginchev, Gancho Cenov, Nayden Sheytanov, living history

С Разпореждане № 185 на Бюрото на Министерския съвет на Народна република България от 12.05.1972 г. се създава Институт по тракология при Българската академия на науките с негов пръв директор професор Александър Фол, който стартира своята дейност от 15 май същата година¹. Този акт институционализира науката за тракийските древности. Стратегическа мисия на Института по тракология е да функционира като специализирано звено за интердисциплинарно изследване на историята на тракийската древност. Фокус в научните дирения е тракийската история, култура и език в по-широкия контекст на индоевропеистиката и като съществен дял от европейското и световното културноисторическо наследство.

DSc Vanya Stancheva (Lozanova) is Professor in Ancient History and Thracology at the Institute of Balkan Studies with Center of Thracology 'Prof. Al. Fol', of the Bulgarian Academy of Sciences. She works in the fields of Ancient Greek and Roman culture and Thracology.

¹ Публикацията е резултат от извършено изследване в рамките на проект BG05 M2OP001-1.001-0001 „Изграждане и развитие на Центъра за върхови постижения „Наследство БГ“ (Оперативна програма „Наука и образование за интелигентен растеж“, приоритетна ос 1 „Научни изследвания и технологично развитие“). This publication is the result of a survey conducted within the project BG05M2OP001-1.001-0001 Establishment and Development of 'Heritage BG' Centre of Excellence (Operational Program 'Science and Education for Intelligent Growth', priority Axis 1 'Research and technological development').

На 15 май 2022 г. ще отбележим 50 години от основаването на Института по тракология, чийто правопреемник е Центърът по тракология „Проф. Ал. Фол“, интегриран от 2010 г. в Института за балканистика с Център по тракология „Проф. Ал. Фол“ при БАН. За някои изследователи този акт поставя тракийското културноисторическо наследство в системата на държавните политики².

Настъпилите дълбоки промени в българската държава и българското общество в края на XX и началото на XXI в. постави историческите дирения в нов контекст, породява нови проблемни ситуации, налагащи предефиниране на задачите и инструментариума на тракологията с оглед актуализирането на темата за тракийското културноисторическо наследство и въпросите около неговото конструиране.

Фигура 1. Разпореждане № 185 на Бюрото на Министерския съвет на Народна република България от 12.05.1972 г. за създаване на Институт по тракология при Българската академия на науките

Фигура 2. Сградата на Центъра по тракология „Проф. Ал. Фол“ към Института за балканистика с Център по тракология на ул. „Московска“ 13, София

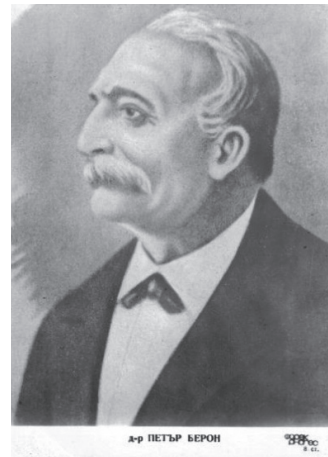
² Strachilov 2019.

Динамичната природа на националната идентичност, която може да бъде повлияна от външни фактори, стимулира употребата и злоупотребата на *античното културноисторическо наследство* и особено *тракийската древност* през последните две столетия в кризисни за българската нация моменти с цел утвърждаване на специфични политически и идеологически нагласи посредством манипулиране на съзнанието на българина с принципи и ценности на модерния национализъм, чрез което се търси трайно реструктуриране на националистическия модел в условията на глобализация.

1. ИНТЕРЕСЪТ НА БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО КЪМ АНТИЧНОСТТА

се събужда под влияние на ренесансовите идеи на Европейския запад още към края на XVIII и началото на XIX в., чиито рефлексии могат да се доловят в българската просвещенска книжнина³. Античността, наред с християнството, се превръща в интегрираща българите в европейската култура парадигма⁴. В усилието да се обвърже българската култура с античната цивилизация по специфичен начин фокусът се насочва към тракийското културноисторическо наследство като интегрален елемент от преминаващата през редица сътресения българска идентичност от края на XIX и началото на XX в. до днес. Актуализирането на тракийското минало служи за набавяне на „европейскост“⁵ като компенсация на съвременната българска реалност посредством една въобразена такава.

Корените на тези стремления за архаизирание на новоформиращата се нация могат да бъдат проследени назад във времето в отделни публикации на Константин Фотинов и Йордан Хаджиконстантинов-Джинот, които биват продължени в „Славянска философия“ и „Панетистимия“ на Петър Берон⁶. Мнозина техни последователи ще възкресяват през следващото столетие усилията им да се компенсира комплексът за национална малоценност чрез реконструкция на имажинерни древности и въобразена приемственост между древното население и днешните българи⁷.

Фигура 3. Д-р Петър Берон (ок. 1799 – 1871)

Един парадигматичен пример е самоопределението на д-р Петър Берон като тракиец в студентската му документация до дипломирането му, а неговата родина е идентифицирана като Тракия. Това, разбира се, е по-скоро резултат от изискването студентите, идващи от Османската империя, да се регистрират по името на областите на месторождение, но редица негови сънародници се вписват като произхождащи от Македония или др. области на империята.

Самата идентичност на всяко модерно общество почива на непрекъснатост на миналото с настоящето⁸. Но на Балканите асоциирането на модерните нации с античния субстрат се модифицира в болезнено усилие към „по-дълга темпорална приемственост“⁹ и автохтонизъм, което ражда влечението към асоцииране на модерните нации с античния субстрат. Българската нация не е изключение.

2. КВАЗИНАУЧНИЯТ ДИСКУРС В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ

Красноречив пример за тази тенденция са появилите се в края на XIX и началото на XX в. **квазинаучни теории**, сред които на първо място бих поставила т.нар. „тракийска“ теория на Цани Гинчев (08.1835 – 26.07.1894)¹⁰. Според нея българите са автохтонно тракоилирийско население на Балканския полуостров: една спекулативна имитация на научно

³ Methodieva 2019.

⁴ Aretov 1995.

⁵ Strachilov 2019: 7, 8, 11, 14 и др.

⁶ Aretov 1995; Genchev 1988: 490; Methodieva 2019.

⁷ Strahilov 219: 268.

⁸ Shils 1971: 122-159; вж. Shils 1981.

⁹ Willey, Phillips 1958: 37.

¹⁰ Simeonova 2010.

изследване, чиито корени възхождат към някои актуални по онова време, но маргинализирани езикови и етногенетични теории в Западна Европа.

Фигура 4. Цани Гинчев (1835 – 1894)

Известно е, че Цани Гинчев се запознава с Георги С. Раковски като ученик в Белградската гимназия през 1857 г. и става възторжен негов почитател. През 1858 г. в Одеса, където Ц. Гинчев учи, се включва в работата му и активно му асистира в събирането и записването на „народни драгоценности“, т.е. на народни песни и приказки, при подготовката за печат на неговия „Показалец“, публикуван в Одеса през 1859 г. В края на живота си Гинчев става ревностен проповедник на своята „тракийска теория“, която е загатната още в статията му „Огнените тракийски любовни стрели“, публикувана в издаването от него сп. *Труд* през 1888 г. (год. II, кн. VII, с. 801)¹¹.

Според Г. Симеонова¹² смисълът на Цани-Гинчевата „тракийска“ теория се състои в убедеността му, че траките са били винаги и са си останали славяни и че те са излъчили изселници на север, откъдето след време идват други славяни – бугари и създават държава, като обединяват тукашни с новопреселени. Рефлексии от тези възгледи ще видим в предубедеността на Чавдар Бонев в неговата четиритомна поре-

дица „Праславянските племена“ относно балкано-дунавския произход на славяните, т.нар. праславяни (гето-даките са северните праславяни!), които са изконно тракийско население, изселило се на север след налагането на римската власт. Преселниците намерили нови местоживелища на земите между Северните Карпати и Балтийско море, между поречието на Днестър – Днепър и долината на Тиса. Така се създали три праславянски племенни групи: Вант (Венеди), Анти и Ганти. През VI в. западната група получила ново название – склавини, което се наложило като общ етноним за трите клона¹³. Отхвърлена е тезата за прикарпатската прародина на славяните, които всъщност са потомци на тракийските изселници от балкано-дунавските земи. Така корените на съвременните „алтернативни“ теории за произхода на българите могат да бъдат проследени назад във времето до появилите се в края на XIX и началото на XX в. квазинаучни теории, сред които в конструирането на тракийското културноисторическо наследство специфично място заема тази на Цани Гинчев.

„Тракийската теория“ на Цани Гинчев¹⁴ обаче е достигнала до нас предимно въз основа на разговори със¹⁵ и частни писма до проф. Ив. Шишманов, за което той съобщава доста обстойно. Според него тя била изложена преди всичко в две писма – от 6 декември 1890 г., изпратено от Велико Търново, и от 8 юли 1891 г.¹⁶, и се характеризирала с два основни момента¹⁷:

1. *Древните тракийски племена*, които според Херодота образували подир индийците най-многобройния народ на света и които са прями предходници на славяните на Балканския полуостров, не са измрели. Те живеят и днес още между нас.

2. *Траките са славяни*. Те са дали на нашия език особената аналитична форма, която го отличава от другите славянски езици, в това число и от старобългарския. Езикът на Кирила и Методия не е трако-славянски, а специално български, бугарски. Бугари, така нарича Гинчев ония славяни, които са се заселили по-късно на Балканския полуостров върху землищата на „туканите“ (автохтонните) тракославяни, с които са се смесили. Бугари – от реката Буг, гдето е била първобитната им люлка¹⁸.

¹¹ Ginchev 1988.

¹² Simeonova 2010.

¹³ Bonev 2007-2010.

¹⁴ Публикувана от Ив. Шишманов през 1895 г. в Shishmanov 1966: 256-269.

¹⁵ Shishmanov 1966b.

¹⁶ Shishmanov 1966a.

¹⁷ Shishmanov 1966; Stanchev 2011.

¹⁸ Shishmanov 1966.

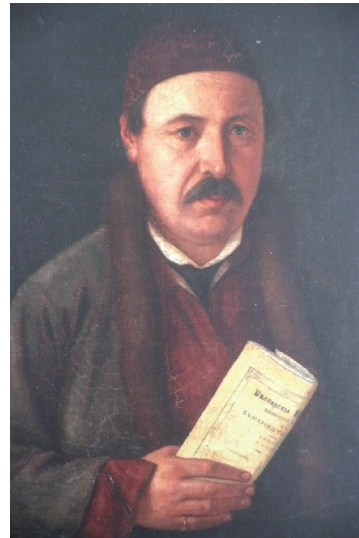

Фигура 5. Георги Раковски (1821 – 1867)

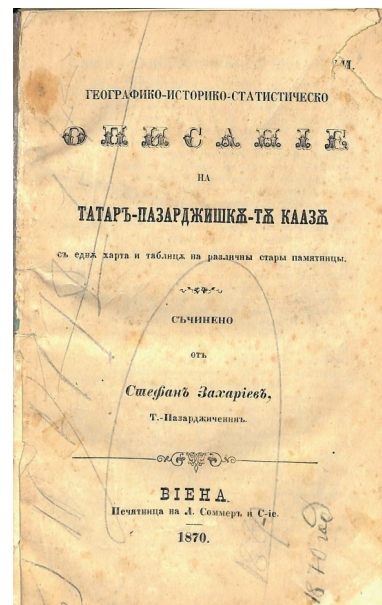
Впрочем д-р Иван Шишманов изрично посочва, че Раковски не е споделял теорията, към която възхождат идеите на Цани Гинчев: „Раковски поменува траките само пътъм, като не им отдава по-голямо значение, отколкото на галите, фръзите и пр. В туй именно се състои и разликата от Гинчева“¹⁹. Всъщност Раковски още от 1856 г. има теория за произхода на българите, които някога – преди времето на Александър Македонски – са се звали „Гимери и Кимери“²⁰. Според Иван Шишманов той само мимоходом споменава траките като съставна част на славянския род. Убеден е, че българите имат старина и древност, при това произходът им е индоевропейски. В усилието си да докаже „необратимо защо ние сме първи и най-стари жители в Европа“, през 1865 г. в Букурещ Раковски издава книгата „Българска старина“, в която излага своята теория за кимерийския произход на българите²¹ с акцент върху уникалността и древността на българската цивилизация. Към Г. Раковски възхожда и идеята, че народите не могат да изчезват безследно в хода на историята²². В своя коментар към теорията на Цани Гинчев Ив. Шишманов, въпреки скептицизма си, подкрепя убеждението, че траките не са изтребени окончателно, че те живеят още, и то се споделя от всички по-сериозни историци...²³ През 2008 г. Стефан Гайд ще заяви: „Траките са живи и днес“²⁴.

Всъщност усилието към тракийски автотонизъм за първи път може да се долови в

предговора към труда на Стефан Захариев за Татар-Пазарджишката кааза, публикуван през 1870 г. във Виена²⁵, в който застъпва тезата за българския/славянския характер на трако-пелазгите. Той пише за „тракийските славяни“, които от пелазги станали българи; пелазги, траки, македонци, хуни, славяни са различните имена на българите. Подобно на Г. Раковски Ст. Захариев търси в Индия корените на трако-пелазгите, чийто български/славянски характер не поставя под съмнение²⁶.

Фигура 6. Стефан Захариев (1810 – 1871)

Фигура 7. Географико-историко-статистическо описание на Татар-пазарджишката кааза с една харта и таблица за различни стари паметници. Съчинено от Стефан Захариев, т. пазарджиченин. Виена, 1870.

¹⁹ Shishmanov 1966.

²⁰ Rakovski 1880; Rakovski 1865: 200.

²¹ Rakovski 1865: 200.

²² Rakovski 1880: 106.

²³ Shishmanov 1966: 261.

²⁴ Guide 2008.

²⁵ Zahariev 1870; вж. Simeonova 2010.

²⁶ Aretov 1995.

Към тази група автори, чиито идеи биват възкресявани днес от търсещите гръмка сензация, централно място заема и д-р Ганчо Ценов (1870 – 1949), който през 1910 г. издава основния си труд *„Произходът на българите и начало на българската държава и българската църква“* (преиздадена през 2014 г. от издателство „Хелиопол“ с финансовата подкрепа на Волен Сидеров!). В нея авторът лансира хипотезата си, че българският народ е формиран от смесването на хуно-българи и готи/гети, които смята за старите трако-илири и келто-скити и които в историческо време били *автохтонни* европейски народи. Славяните са по-новото име на гетите, Мизия е България, а българите са мизи, които не само са стар тракийски, но и троянски народ. „Българите са стари тракоилирийци, тракоилирийците пък принадлежали към расата, която днес се казва славянска раса“. В края на първото десетилетие на ХХI в. тези (хипо-)тези ще отекнат с пълна сила в „откритията“ на блогъра Sparotok, че „славяни е по-новото име на гетите, а българи по-новото име на мизите“, както и че траките са славяноезичен народ; „българите са траки и траките са българи“...²⁷

Фигура 8. Ганчо Ценов (1870 – 1949)

В труда си *„Кроватова България и покръстването на българите“* Ганчо Ценов – подобно на Стефан Захариев – идентифицира етнически скити, траки, гети, славяни и българи като един и същи народ, обитавал Балканския полуостров от дълбока древност. Редица факти са подложени на спекулативна интерпретация, следвайки и днес възкресяваната тенденция към разширяването на териториалния обхват на българската държава и изместването назад във времето на хронологическите хоризонти на българската история.

В кръга на този закъснял романтизъм на българската нация се вписва и забележителната фигура на д-р Найдено Шейтанов (1870 – 1949)²⁸, който в своята статия *„Предосвободително или цялостно възраждане“* през 1937 г. ще напише:

„... А понеже ние, българите, както италианците, обитаваме земя с класично минало – тая на старите траки, – то от нас трябва да започне такова едно Възраждане... *Славянобългарското да се продължи или допълни с трако-балканското* (к.а. – Н.Ш.). Към лозунга за средновековното ни Възраждане ще се прибави зовът: „Назад към древнобалканското!“, „Към старотракийското!“, „Към Орфея, Диониса и пр.!“. Да се създаде **тракизъм** като културнообновителна посока... Всъщност и тук няма нещо съвсем ново... Ето някои наченки на класично Възраждане у нас...“²⁹

Найдено Шейтанов е възпитаник на Лайпцигския и Пражкия университети, преподавател по немски език в престижната по онова време Първа мъжка гимназия. Той провъзгласява идеята за цялостно възраждане на паметниковата старина, на класична тракийска древност, на Средновековието и на предосвобождението.

Тези примери очертават механизмите на конструиране на „нови“ митове и тяхното функционализиране в българското съвременно общество. Те насочват към онези аспекти на инструментализация на параисторическите реконструкции, променящи и деформиращи традициите, които уж се опитват да възкресят и поддържат живи.

3. ДРЕВНОТРАКИЙСКОТО КУЛТУРНОИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО: УПОТРЕБА И ЗЛОУПОТРЕБА

Наред с дълбоките социални и икономически промени в България, наченали във всички сфери на обществения живот от есента на 1989 г., преходът предизвика и редица катаклизми в резултат на либерализацията на идеологическото пространство, на отпадането на ограниченията върху информационните канали и масмедите, отваряйки необятен хоризонт за алтернативни идеи, но и на спекулации, *респ.* за популяризирането и налагането на квази-исторични теории в интерпретацията/фалшификацията на исторически факти. Медийното пространство изобилства от заблуди, спекула-

²⁷ Sparotok 2009; Sparotok 2009a; Sparotok 2013.

²⁸ Lazarova 2008.

²⁹ Sheytanov 2006.

ции и фалшификации по отношение на историята и културата на древните траки и Древна Тракия през Античността, както и тяхното място в българското културноисторическо наследство. Мултиплицират се и „участниците“ в генериране на тракийско културноисторическо наследство, които не желаят да възприемат конвенционалните стратегии за академична употреба на историческия разказ.

Множат се радикални интернет форуми, националистически организации и други „параисторични“ групи³⁰, както и отделни субекти, които се опитват да конструират някакви нови културни рамки, някаква форма на своето живее, респ. на индивидуална културна и национална идентичност като своеобразна компенсация за ежедневните дефицити. Възкресяват се (по-скоро се пресътворяват и изобретяват) уж забравените легенди и обреди, които започват да се преоценяват като автентично културноисторическо наследство. На преден план бива издигана безкритично тяхната познавателна и художествена за сметка на социоструктурираща и социоконструираща функции. Повишава се интересът към езическите традиции (т.нар. неопаганизъм)³¹, което генерира нови идеи и символи на националната идентичност не без влиянието на определени (особено амбициозни) политически субекти. Включени бяха механизмите на конструиране на нови митове и тяхното функционализиране в българското общество като компенсаторен инструмент на недотам уверената в себе си, разколебана национална идентичност³². Възкресени бяха от новите адепти на квазинаучните теории множество имитации на научни изследвания от края на XIX и началото на XX в., фантазиращи величие, но и акумулиращи изключването на „другия“, езика на конфронтацията чрез принизяване на „другия“, принизяване на другите етнически и национални общности... Един многозначителен пример е идеологизирането и етнизирването на първомартенската обредност³³.

Почти столетие след огласяването на споменатите накратко по-горе доста несръчно и непрофесионално скалъпени компилативни теории, в началото на XXI в. те са възкресени, мултиплицирани и популяризирани благода-

рение на съвременните технологии, заливайки медийното пространство. Сред най-ревностните продължители на Цани Гинчев са Асен Чилингиров и Павел Серафимов, подвизаващ се доскоро в социалните мрежи като Sparotok³⁴. Гордо и шумно те декларираат, че вещаят „истинската българска история“, но често премълчават авторството на първоизточниците си. Това е особено характерно за търсещите евтина сензациозност и популярност „месии“ на „истинската българска история“, които се множат. Един бегъл поглед в публикуваната от дилетанти по темата книжнина дава смущаваща статистика за огромната вълна от дезинформация, която залива четящата аудитория. По-страшна е статистиката от посещаващите псевдоисторическите сайтове³⁵.

Дори и без задълбочен анализ е видно от пръв поглед, че първоизточниците на тези националистически идеи за произхода на българския народ са компилация и подражание на модерните към средата на XIX в. (1835 – 1870) идеи на илиризма³⁶, според които южните славяни произхождат от античните илири. (Покъсно македонците ще станат наследници на пеонците!) В контекста на своето време, доминирано от търсенето на национална идентичност, тези автори следват закономерно парадигмата на античното културноисторическо наследство и „архитиповете на класическата древност, заложили *in illo tempore* (във време оно), в онзи привилегирован промеждутък от време, какъвто е за образована Европа апогеят на гръцко-латинската култура“³⁷. Привнесени в съвременния контекст и свръхинтерпретирани в спекулативен план, тези наивни идеи надхвърлят амбициите за конструиране на нови културни рамки, на някаква форма на индивидуално живее, респ. на индивидуална културна и национална идентичност като своеобразна компенсация за ежедневните дефицити. Доскоро идеите на тракийския автохтонизъм бяха доминирани от идеите за прабългарския и славянския произход на българската нация. От втората половина на 1960-те и 1970-те древнотракийското бива признато като неизменен съставен компонент във формирането на българската народност и съставна част на „новия

³⁰ Nikolov 2013: 24-63; вж. бел. 45.

³¹ Troeva 2018: 204-220.

³² Dichev 2018.

³³ Lozanova 2019a: 40-70.

³⁴ Sparotok: <http://sparotok.blog.bg/>

³⁵ Srachilov 2017.

³⁶ Grigorova 2006: 58-82; Balcheva 2021.

³⁷ Eliade 1991, цит. по Aretov 1995.

генеалогичен проект³⁸. Това стимулира спомнатото по-горе болезнено усилие към „по-дълга темпорална приемственост“³⁹, вписвайки траките в „новия“ алтернативен легитимационен проект за българската нация.

Очертаните тенденции могат да бъдат синтезирани в няколко устойчиви *топоса* на параисторическия дискурс в българската историческа наука, сред които доминират:

1. „тракийска теория за произхода на българите“, или теорията за българите като траки;
2. автохтонният произход на българите на Балканския полуостров, тяхното ранно християнизирание, тяхната връзка с античното културно наследство;
3. тракийската теория за произхода на славяните, или трако-славяни;
4. траки, българи и славяни са едно и също, и т.н.

Основните характеристики на квазиисторичните теории могат да се сведат до няколко опорни пункта:

- пълно отричане на академичните исторически изследвания; пренебрегване и омаловажаване на признатите авторитети в историческите дирения;
- рециклиране на стари идеи и теории, плод на отдавна отминали епохи и процеси в българското общество;
- открито конфронтиране на официално поддържани от историографията факти, оспорвайки изцяло валидността на академичната наука;
- месиански декларации, деклариране *apriori*, че вещаят „истинската история“ на българите и на (непременно Велика) България;
- търсене на сензационност и медийно внимание чрез абсурдни неаргументирани декларации и спекулативна имитация на научно изследване;
- самиздат книги или издавани в неакадемични издателства; страници в Internet, в блогове и профили във Фейсбук („интернет-тракисти“)⁴⁰.

4. LIVING HISTORY⁴¹

Много близо до тази линия на анализ и оценка на проблемната ситуация застава едно друго набиращо бясна инерция явление на нашето съвремие, каквато е появата и бързата мултипликация на **групите за исторически**

възстановки, т.нар. *reenactments*. Те се асоциират с различни форми на представяне на „оживената история“ или „живеене в историята“, на начина на или моменти от живота на хората от определен исторически период. Включва исторически инструменти, архаични дейности и костюмиране в интерактивни презентации, които имат за цел да създадат и за наблюдатели, и за участници усещане за връщане назад във времето⁴².

Историческите възстановки се превръщат все повече в популярен културен феномен, във все по-амбициозно разпространяващи се форми за ангажиране с историята на широк кръг непрофесионална публика и своеобразен медиатор на културното наследство, стимулирани от дискурса на нарастващата нужда от тяхното популяризиране, но и като форма на търсене на идентичност посредством индивидуално или колективно конструиране на миналото. Посредством историческите възстановки се съживява и оживява тезата за автохтонните предци и техните днешни наследници – тракийските древности като „живо наследство“ и „жива история“ заемат нова роля на сцената на българската съвременност. Насърчавайки чувството за приемственост с древнотракийското минало, този феномен конструира имажинерни общности, което рефлектира върху съзнанието за идентичност на приобщаваните групи. Реенактментите, т.е. възстановчиците, твърдят, че да преживяваш своята история, е по-върховно, отколкото просто да я четеш: своеобразно „докосване до миналото“. Това е симбиоза между театър, наука и образование, чийто интеграл са комбинираното използване на различни медийни форми и пърформативни техники.

Историческите възстановки са носители на огромен потенциал за реализация на няколко базисни стратегии:

- неформално обучение по история, етнология, антропология и т.н.;
- те са своеобразна връзка между ученето и свободното време;
- пораждат своеобразна антропология на свободното време;
- акумулират общи преживявания и ценности, консолидиращи определени макро- и микрообщности посредством специфични форми на конструиране на минало, но и неговата интерпретация.

С популяризирането и разрастването на

³⁸ Strachilov 2019: 228.

³⁹ Willey, Phillips 1958.

⁴⁰ Strachilov 2019: 278.

⁴¹ Anderson 1982: 290-306; Anderson 1984; Anderson 1985; Anderson 1991.

⁴² Lozanova 2020: 253-264; Lozanova 2019.

новата мода на историческите възстановки в България специализираните анализи и коментари върху темата вече се налагат в българската историография⁴³. Доминира критичният тон спрямо аматьорските усилия за възкресяване на исторически събития и традиции, които най-често клонят към кич; размиване на границите между документално и фикция; компромиси с автентичността; визуално възприемане за сметка на словесното. Тези специфични „актьори“ в новите конфигурации за произвеждане на „тракийско наследство“ крият потенциал за генериране на квазинаучни концепции, но не са натоварени от надменната категоричност на аматьорите псевдоисторици, не са лишени от съмнения и са (безкритично) отворени за информация от всякакъв характер. Бидейки разпнати между патриотарските изкушения на т.нар. „алтернативни или непрофесионални историци“ и академичните изследователи, гравитиращи към конвенционалните центрове за генериране на исторически знания, реенактмените, т.е. възстановчиците, оформят специфична целева група, нуждаеща се от специално внимание и професионално консултиране.

Възкресяването на културноисторическото наследство, особено в националистически ракурс, крие опасността от деформиране на традициите чрез субективни интерпретационни модели⁴⁴, което все повече задълбочава конфликта между актуално съществуващата и „измислената“/„въобразената“ традиционност, между реалното и имажинерното наследство⁴⁵. Културният хоризонт, в който подмененото наследство се вписва по този начин, няма особен културноисторически смисъл и стойност, но пък е особено привлекателен, защото компенсира национални комплекси и има националотерапевтичен ефект⁴⁶.

Между художественото представяне на историята и академичния поглед към миналото стоят претенциите за *автентичност*⁴⁷. Концепцията за автентичност и погледът към миналото, прилагани от специалистите, са различни от тези на туристите и реенактмените, които често са с по-ограничени познания и ресурси. Академичните учени виждат в историческите възстановки профаниране, манипулиране

(дори фалшифициране) и несвършена интерпретация на миналото, а не самото минало. Те претендират за контрол на качеството и автентичността, за да се гарантира, че нематериалното културно наследство се преживява през „living history“ професионално. Освен това, както отбелязва Грег Денинг⁴⁸, „възстановките имат тенденцията да халюцинират миналото като настояще във въображаема, странна дреха“. Той вижда неслучайно във феномена на възстановките опозиционна/алтернативна културна практика⁴⁹ и въображаеми реалности.

Разказът за миналото е рефлексия на една „редактирана версия на миналото“, обикновено наричана *носталгично възприемане на миналото*, което често не се поддава на исторически контрол. Джефри Мейсън⁵⁰ с право отбелязва, че митът, създаден от мелодрамите, не само идеализира обществото, но и акумулира „идеално общество“, въображаема реалност: споделена романтична представа за изгубена първичност, в каквото се превръща и древнотракийското минало в нашето съвремие. Същото важи до голяма степен и за конструктите на възстановчиците у нас, които се стремят да конструират едно *носталгично* въображаемо минало, деформиращо и умножаващо националните идентичности. Тези тенденции поражда изкуствени разделения и противопоставяния, използвани най-често като политически инструментариум в обществените дебати.

5. „НОСТАЛГИЧНО ВЪЗПРИЕМАНЕ НА МИНАЛОТО“: ДВА ПРИМЕРА

Като пример на очертаните процеси бих посочила две базисни пърформативни форми, интегрална част от формите на „living history“, илюстриращи експлоатирането на пърформативни техники при театрализираните исторически реконструкции:

- интерпретативни възстановки на тракийски обичаи и обреди;
- авторови спектакли по тема от „тракийското културноисторическо наследство“⁵¹.

Централно място в съвременната градска празничност намират **интерпретативните възстановки на тракийски обичаи и обре-**

⁴³ Mazdrashka-Michova 2015; Kalfina 2015; Strachilov 2017; Strachilov 2019; Dichev 2015; Dichev 2018.

⁴⁴ Shils 1981: 195, 209, 246; вж. Shils 1971: 122-159.

⁴⁵ Handler, Linnekin 1984: 273-290, 2 вж. бел. 76.

⁴⁶ Dichev 2015.

⁴⁷ Handler, Richard 1986: 2-4; Handler, Saxton 1988: 242-260; Handler, Linnekin 1984: 273-290.

⁴⁸ Denning 1996: 20; Dunning 2002: 63-73.

⁴⁹ Denning 1992: 4.

⁵⁰ Mason 1993: 197.

⁵¹ Lozanova 2019; Lozanova 2020.

ди, инициирани и подкрепяни от официални институции – общински власти и регионални исторически музеи. В този контекст като те-хен подвариант напоследък популярни стават **авторските спектакли по тема от древната обредност**. Тези две форми са интегрална част от проектите за местно развитие, които произвеждат тракийско културноисторическо наследство с цел стимулиране на културния туризъм и местната икономика. Но както с право отбелязва Ивайло Дичев, „историко-туристическият хибрид има един драматичен резултат: разрушава националната идентичност...“⁵².

По-негативната тенденция в този тип реконструкции на миналото е конфронтацията спрямо академичните исторически позиции и усилието към развиване на „нови традиции“, различни от миналото, но с убеждението, че са безалтернативно „автентични“⁵³. Поражда се напрежение в представите на реенакторите/възстановчиците за целите на традицията срещу модерността, от една страна, и на локалното срещу националното, от друга. За да се преодолее това напрежение, те се обръщат към въобразяването от тях минало.

Конфликтната ситуация би намерила на първо време разрешение посредством няколко съществени инструмента:

- историческа и художествена компетентност; използването на всички конвенционални средства за създаване на илюзия за древност: костюми, актуализирани с новооткрита информация; автентични аксесоари, музика, танц, движения; често постановката е насочена към активното участие на публиката;
- правилен избор на медиума за интерпретация, т.е. на професионалисти в съответната област, каквито са музейните специалисти, учени от изследователски и образователни институции;
- професионална режисура и мениджмънт на събитията.

Театрализираните възстановки предизвикват удоволствие и създават уникално интерпретативно преживяване от гледането, слушането и усещането на историческата атмосфера; участниците се чувстват прекрасно. Историческата област развива богата традиция на интерпретация чрез инструмента на „living history“. Тя се превръща все повече в ефективна форма

за образование на публиките и стимулиране на задълбочен интерес у тях.

Един специфичен израз на т.нар. „living history“ е *историческата драма на открито*, която, макар и в контекста на *интерпретативните възстановки*, би могла да се дефинира като *авторски спектакъл по тема от историческото минало*. Това са пърформативни постановки по сценарий за специфични събития, представяни на места, където съответните събития са се случвали, включващи всички елементи на театралното изкуство⁵⁴.

Професионално поставените пърформативни постановки от този тип надхвърлят възстановките на местната история и традиции и биха оказали осезателно въздействие върху местната икономика като специални събития и бранд на дестинацията⁵⁵.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

„Културноисторическо наследство“ е модерен културен конструкт и интерпретационен антропологичен термин, който се превръща днес, освен всичко останало, и в централен инструмент при анализа на механизмите на конструирането на национални идентичности. Поставена в контекста на съвременните тенденции към архаизация на националните традиции, типични за страните, възвръщащи си „независими“ идентичности след разпада на социалистическия лагер⁵⁶ и еманципация от външнополитически зависимости, *тракийската древност* бива превръщана в подчертано функционален компонент в системата от устойчиви елементи на националната и етническата идентичност⁵⁷. Внимателният анализ и изследването на тези функции в контекста на съвременните явления и тенденции в българското общество биха предефинирали оптималните инструменти и методи за усвояване на устойчиви научни модели на разпознаване на фалшивите сензации и спекулации от реалните резултати от научните изследвания на специалистите в областта на тракологията.

Тракийските древности днес се преоценяват като културно наследство на българите, което привлича интереса и повишава тяхната познавателна функция, приобщавайки го към днешните ценности. На преден план обаче

⁵² Dichev 2015.

⁵³ Ranger, Hobsbawm 1983.

⁵⁴ Конкретни примери вж. у Lozanova 2019; Lozanova 2020.

⁵⁵ Употребата на и злоупотребата с тракийското културноисторическо наследство в неоплаганистични секти и в туризма тук са пропуснати, бидейки тема на друго изследване.

⁵⁶ Sedakova 2009: 139-148.

⁵⁷ Lozanova 2019.

бива изгласвана емоционалната функция, ограничена в рамките на забавното, атрактивно-то, развлекателното, зрелищното, достигащо до кич за сметка на фрагментираното знание за автентичните традиции и историческата действителност. Но в постмодерна перспектива истината за историческото минало е непостижима. Миналото е колаж от много истини в зависимост от гледната точка⁵⁸.

БИБЛИОГРАФИЯ

Aretov 1995: Aretov, Nikolay. Българското възраждане и Европа [Balgarskoto vazrazhdane i Evropa]. Sofia: <http://slovo.bg/showwork.php3?AuID=38&WorkID=4536&Level=3> (видяно на 05.06.2017).

Balcheva 2021: Balcheva, Antoaneta. Идеологемата за славянска взаимност в литературната традиция на илиризма [Ideologemata za slavyanskata vzaimnost v literaturnata tradicia na ilirizma]. In: Mirabilia: времена, пространства, митове [Mirabilia: vremena, prostranstva, mitove]. Sofia (под печат).

Bonev 2007: Bonev, Chavdar. Праславянските племена. Част 1. [Praslavyanskite plemena. Chast 1.]. Sofia.

Bonev 2008: Bonev, Chavdar. Праславянските племена. Част 2. [Praslavyanskite plemena. Chast 2.]. Sofia.

Bonev 2009: Bonev, Chavdar. Ч. 3. Праславянската църква и други проекти. Основни тези [Praslavyanskata carkva i drugi projekti. Osnovni tezi]. Sofia.

Bonev 2010: Bonev, Chavdar. Праславянските племена. Част 2. [Praslavyanskite plemena. Chast 4]. Sofia.

Genchev 1988: Genchev, Stoyan. Г. Раковски и изследването на българската народна култура [G. Rakovski i izsledvaneto na balgarskata narodna kultura]. In: Раковски, Георги. Съчинения [Rakovski, Georgi. Sachinenia.]. Т. 4, Sofia.

Guide 2008: Guide, Stephen. Тракийското Писмо Декодирано – IV [Trakiyskoto Pismo Dekodirano – IV]. Sofia.

Ginchev 1988: Ginchev, Tsani. Огнените тракийски любовни стрели и живите полели и лели (Купидони и Венери) [Ognenite trakiyski lyubovni streli i zhivite poleli i leli (Kupidoni i Veneri)]. In: Земя и хора [Zemya i hora]. Sofia.

Grigorova 2006: Grigorova, Margreta. „Прогласът“ на Людевит Гай и гласовете на „Лирата Илирия“ [‘Proglasat’ na Ljudevit Gaj i glasovete na ‘Lirata Iliria’]. – Проглас. Издание на Филологическия факултет при Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“ [Proglas. Izdanie

Но като заключение, струва ми се, особено актуална е и днес една мисъл на д-р Найдено Шейтанов:

„Напред, а не назад в историята трябва да търсим и открием възвишени цели, **обедняващи ни като народ** и обещаващи вписването ни в световния културен универсум не като епигони, а като оригинални творци“⁵⁹.

na Filologicheskia fakultet pri Velikotarnovskia universitet ‘Sv.sv. Kiril i Metodiy’], No. 2, 58-82.

Dichev 2015: Dichev, Ivaylo. Дисниленд „България“ [Disneyland ‘Bulgaria’]. – <https://www.dw.com/bg/> (публикувано на 16.03.2015).

Dichev 2018: Dichev, Ivaylo. Откъде се взе този театрално-патриотичен подем? [Otkade se vze tozi teatralno-patriotichen podem?]. – <https://www.dw.com/bg/> (публикувано на 20.08.2018).

Eliade 1991: Eliade, Mircea. Митовите на модерния свят [Mitovete na modernia svyat]. – Панорама [Panorama], No 3-4, 6-14.

Kalfina 2015: Kalfina, Vyara. „Градил Дионис килия... или За Брад Пит и Трифон Зарезан“ [‘Gradil Dionis kilia... ili Za Brad Pitt i Trifon Zarezan’]. – Семинар BG, 12, Култура за продаж [Seminar BG, 12, Kultura za prodan]: https://www.seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy12/item/442-gradil_dionis_kiliya.html (публикувано на 06.05.2015).

Lazarova 2008: Lazarova, Erika. Найдено Шейтанов: пътят на българското културно мисионерство [Nayden Sheytanov: patyat na balgarskoto kulturno misionerstvo]. – Литературен свят [Literaturen svyat], No 3, ноември 2008: <https://literaturesviat.com/?p=2978> (видяно на 18.06.2021).

Lozanova 2019: Lozanova, Vanya. ‘Living history’: Пърформънс и идентичности [‘Living history’: Performans i identichnosti]. – Трета кръгла маса „Университетът среща музея“: „Живите наследства и музеят (между експониране, анимиране, разиграване, създаване на възстановки и нови културни практики)“ [Treta kragla masa ‘Universitetat sresta musea’: ‘Zhivite nasledstva i museyat (mezhdru eksponirane, animirane, razigravane, sazdavane na vazstanovki i novi kulturni praktiki)']. Sofia (под печат).

Lozanova 2019a: Lozanova, Vanya. Към първомартенската обредност: традиции и (съ-)временност [Kam parvomartenskata obrednost: tradicii i (sa-)vremennost]. – In: Пролетта в празничния обреден календар: традиция и модерност. (= Проблеми на културното наследство,

⁵⁸ Jameson 1991: 317.

⁵⁹ Цитирано по Lazarova 2008.

Том 3) [Proletta v praznichnia obreden calendar: tradicia i modernist. (= Problemi na kulturnoto nasledstvo, T. 3)]. Sofia, 40-70.

Lozanova 2020: Lozanova, Vanya. 'Living history' като пърформънс: постмодерен поглед към предмодерното минало ['Living history' като performans: postmoderen pogled kam predmodernoto minalo]. In: Нематериалното културно наследство: самобитност, приемственост, опороочаване. Сборник с доклади от научна конференция, София, 28 март 2018 г. [Nematerialното kulturno nasledstvo: samobitnost, priemstvenost, oporochavane. Sbornik s dokladi ot nauchna konferencia, Sofia, 28 mart 2018]. Sofia, 253-264;

Mazdrashka-Michova 2015: Mazdrashka-Michova, Fani. Историческите възстановки като специално събитие [Istoricheskite vazstanovki като specialno sabitie]. – Newmedia21.eu. Медиите на XXI век: Онлайн издание за изследвания, анализи, критика [online] [Newmedia21.eu. Mediite na XXI vek: Online izdanie za izsledvania, analizi, kritika] [online]. – <http://www.newmedia21.eu/analizi/istoricheskite-vazstanovki-kato-spetsialno-sabitie/> (публикувано на 13 март 2015).

Methodieva 2019: Methodieva, Marta. Гръко-римската античност в българската книжнина (края на XVIII – първата половина на XIX век) [Grako-rimska antichnost v balgarskata knizhnina (kraya na 18th – parvata polovina na 19th vek)]. PhD Dissertation, Institute of Balkan Studies with Center of Thracology, BAS, Sofia.

Nikolov 2013: Nikolov, Alexander. Параисторията като феномен на прехода: „преоткриването“ на древните българи [Paraistoriyata като fenomen na prehoda: 'preotkrivaneto' na drevnite balgari]. In: Историческият хабитус: предметената история. Сборник в чест на 65-годишнината на доц. д-р Румен Донков [Istoricheskijat habitus: opredmetenata istoria. Sbornik v chest na 65-godishninata na doc. D-r Rumen Donkov]. Sofia, 24-63.

Rakovski 1865: Rakovski, Georgy. Българска старина [Balgarska starina]. Bucharest.

Rakovski 1880: Rakovski, Georgy. Ключъ българскаго языка [Klyuch balgarskago yazika]. Odessa.

Sedakova 2009: Sedakova, Irina. Мартеница в современной городской культуре Болгарии. – МАРТЕНИЦА. MĂRȚIȘOR. MĂRT'Σ.VERORE... In: Материалы круглого стола 25 марта 2008 года. Москва: Институт славяноведения РАН, Центр лингвокультурных исследований 'Balcanica', 139-148.

Simeonova 2010: Simeonova, Galya. Цани Гинчев: към въпроса за остойностяване на приноса [Cani Ginchev: kam vaprosa za ostoynostyavaneto na prinosa]. – <https://litternet.bg/publish26/gatia-simeonova/cani-ginchev.htm> (публикувано на 12.09.2010; видяно на 05.04.2021).

Stanchev 2011: Stanchev, Evlogi. Твор-

чеството на д-р Ганчо Ценов – академичен национализъм или квазинаучен автохтонизъм [Tvorchestvoto na d-r Gancho Tsenov – akademichen nacionalizam ili kvazinauchen avtohtonizam]. – http://prehodbg.com/sites/default/files/Evlogi_Stanchev_doklad_Belgrad_19_21_09_2011.pdf (видяно на 18.06.2021)

Strachilov 2017: Strachilov, Ivo. Траките отвръщат на удара: антично наследство и култура на участието [Trakite otvratat na udara: antichno nasledstvo i kultura na uchastieto]. – Семинар BG. Онлайн списание за културни изследвания. Брой 14. Веселата публичност [Seminar BG. Online spisanie za kulturni izsledvania. Broj 14. Veselata publichnost]: <http://www.seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy14/item/470-trakite-otvrashtat-na-udara.html> (публикувано на 05.06.2017).

Strachilov 2019: Strachilov, Ivo. „Тракийският“ разказ в съвременна България – стари легитимационни рефлексии или търсене на европейска принадлежност (исторически образи, културни стереотипи и идеологически конструкции) ['Trakiyskiyat' razkaz v savremenna Bgaria – stari legitimacionni refleksi ili tarsene na evropeyska prinadlezhnost (istoricheski obrazi, kulturni stereotipi i ideologicheski konstrukti)]. PhD Dissertation, SU 'St. Kliment Ohridski', Sofia.

Troeveva 2018: Troeva, Evgenia. Българското неоезичество и траките [Balgarskoto neoezichestvo i trakite]. In: Сб. Жива старина. Научното наследство на Димитър Маринов (1846 – 1940) [Sbornik Zhiva starina. Nauchnoto nasledstvo na Dimitar Marinov (1846 – 1940)]. Sofia, 204-220.

Sheytanov 2006: Sheytanov, Nayden. Предосвободително или цялостно Възраждане? [Predosvoboditelno ili tsyalostno Vazrazhdane?]. In: Sheytanov, Nayden. Балкано-българският титанизъм [Balkano-balgarskiyat titanizam]. Sofia, 2006.

Shishmanov 1966: Shishmanov, Ivan. Тракийската теория на Цаня Гинчев [Trakiyskata teoria na Tsania Ginchev]. In: Shishmanov, Ivan. Избрани съчинения [Izbrani sachinenia]. T. 2, 1966, 256-269.

Shishmanov 1966a: Shishmanov, Ivan. Априловият сборник от български народни песни в архива на Раковски [Apriloviyat sbornik ot balgarski narodni pesni v arhiva na Rakovski]. In: Shishmanov, Ivan. Избрани съчинения. T. 2 [Izbrani sachinenia. T. 2]. Sofia, 1966.

Shishmanov 1966b: Shishmanov, Ivan. Спомени за Цани Гинчев [Spomeni za Tsani Ginchev]. In: Shishmanov, Ivan. Избрани съчинения. T. 2 [Izbrani sachinenia. T. 2]. Sofia, 1966 (= Шишманов, Ив. Спомени за Цани Гинчев. – Български преглед, кн. 1, год. II, 1894) [Shishmanov, Ivan. Spomeni za Tsani Ginchev. – Balgarski pregled, kn. 1, god. II, 1894].

Sparotok 2009: Sparotok (Серафимов, Павел). Митът за пославянчването на българите [Mitat za poslavyanchvaneto na balgarite]. In: Истинската

българска история! [Istinskata balgarska istoria!]: <http://sparotok.blog.bg/politika/2009/09/04/mityt-za-poslavianchvaneto-na-bylgarite.391514> (публикувано на 04.09.2009).

Sparotok 2009a: Sparotok (Серафимов, Павел). „Изчезването“ на един народ: първа част [‘Izchezvaneto’ na edin narod]. In: *Истинската българска история!* [Istinskata balgarska istoria!]: <http://sparotok.blog.bg/politika/2009/09/13/quot-izchezvaneto-quot-na-edin-narod.396786> (публикувано на 13.09.2009).

Sparotok 2013: Sparotok (Серафимов, Павел). „Изчезването“ на един народ – II [‘Izchezvaneto’ na edin narod]. In: *Истинската българска история!* [Istinskata balgarska istoria!]: <http://sparotok.blog.bg/politika/2009/09/13/izchezvaneto-na-edin-narod-ii.396788> (публикувано на 13.09.2009).

Zachariev 1870: Zachariev, Stefan. Географико-историко-статистическо описание на Татарпазарджишката кааза с една харта и таблица за различни стари паметници. Съчинено от Стефан Захариев, т. пазарджиченин [Geografiko-istorichesko-statistichesko opisanie na Tatarpazardzhishkata kaasa s edna harta i tablica za razlichni stari pamyatnici. Sachineno ot Stefan Zahariev, t. pazardzhichenin]. Vienna.

Anderson 1982: Anderson, Jay. Living History: Simulating Everyday Life in Living Museums. – *American Quarterly*, № 34.3, 290-306;

Anderson 1984: Anderson, Jay. Time Machines: The World of Living History. Nashville: The American Association for State and Local History.

Anderson 1985: Anderson, Jay. Living History Sourcebook. Nashville: American Association for State and Local History.

Anderson 1991: Anderson, Jay. *A Living History*

Reader. Nashville.

Denning 1992: Denning, Greg. Mr. Bligh's Bad Language: Passion, Power and Theatre on the Bounty. Melbourne.

Denning 1996: Denning, Greg. Performances. Chicago.

Dunning 2002: Dunning, Tom. Civil War Re-Enactments: Performance as a Cultural Practice. – *Australasian Journal of American Studies*, Vol. 21, № 1, 63-73.

Handler 1986: Handler, Richard. Authenticity. – *Anthropology Today*, Vol. 2, № 1, 2-4.

Handler, Saxton 1988: Handler, Richard and William Saxton. Dyssimulation: reflexivity, narrative and the quest for authenticity in 'living history'. – *Cultural Anthropology*, Vol. 3, № 3, 242-260;

Handler, Linnekin 1984: Handler, Richard and Jocelyn Linnekin. Tradition, Genuine or Spurious. – *The Journal of American Folklore*, Vol. 97, № 385, 273-290.

Jameson 1991: Jameson, Fredric 1991: Postmodernism, Or, The Cultural Logic of Late Capitalism. New York.

Mason 1993: Mason, Jeffrey. Melodrama and the Myth of America. Bloomington.

Ranger, Hobsbawm 1983: Ranger, Terrene and Hobsbawm, Eric. (Eds.). The Invention of Tradition, Cambridge.

Shils 1971: Shils, Edward. Tradition. – *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 13, Issue 2, 122-159.

Shils 1981: Shils, Edward. Tradition. Chicago.

Wiley, Phillips 1958: Wiley, Gordon R. and Philip Phillips. Method and Theory in American Archaeology. Chicago.

Ancient Thracian Cultural and Historical Heritage: Use and Abuse

Vanya B. Lozanova-Stancheva

The article aims to define the new problematic situations and the new 'participants' in the generation of Thracian cultural and historical heritage, caused by the profound changes in the Bulgarian state and Bulgarian society in the late 20th and early 21st century. It traces the roots of the interest of the Bulgarian society to Antiquity, respectively to the Thracian antiquities, which awoke under the influence of the Renaissance ideas of the European West as early as the end of the 18th and the beginning of the 19th century.

'Cultural-historical heritage' is a modern cultural construct and interpretive anthropological term, which is becoming today, among other things, a central tool in the analysis of the mechanisms of construction of national identities.

Фрагменти от стенописи и надписи на гръцки език от остров „Св. Анастасия“ и техният контекст: отново по въпроса за добрата епиграфика и опазването

Емануел Мутафов, Иван Ванев

Институт за изследване на изкуствата при Българската академия на науките

Абстракт: „Св. Анастасия“ е единственият остров с оцелял манастир по днешната Черноморска граница на България. Запазените там художествени ценности и епиграфски материали са важен източник на информация за историята на морската обител, която все още не е пълноценно изследвана. В статията са представени в нова светлина няколко гръцки надписа, които са интерпретирани погрешно в по-ранните публикации. Направен е и първоначален опис на запазените стенописни фрагменти.

Ключови думи: остров „Св. Анастасия“, гръцка епиграфика, стенописи, църковно изкуство

Keywords: St. Anastasia island, Greek epigraphy, murals, church art

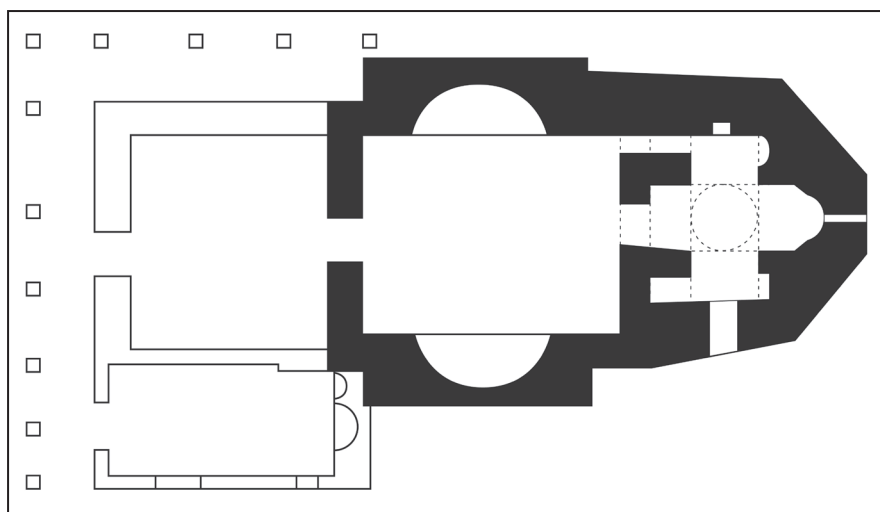

Dr Emmanuel Moutafov is Professor in Byzantine and Premodern Art at the Fine Arts Department, and since 2014, Director of the Institute of Art Studies of the Bulgarian Academy of Sciences. He works in the fields of Greek medieval and Post-Medieval Epigraphy, Palaeography, Palaeologan Art, Iconography and Painter's Manuals.

Dr Ivan Vanev is an Associate Professor at the Institute of Art Studies of the Bulgarian Academy of Sciences, working in the fields of Conservation and Restoration, studies and preservation of the cultural heritage.

През последните години остров „Св. Анастасия“ се превърна в изключително популярна туристическа дестинация, която привлича хиляди посетители. Една от причините за това е възстановяването на редовния воден транспорт и реализирането на последния проект за реставрация на островния манастир и неговата църква¹. Въпреки популярността на мястото и множеството проучвания и публикации от 60-те години на XX в. насам обаче все още има редица неизяснени моменти от историята на този вълнуващ паметник. Важни източници на информация са запазените надписи на гръцки език, свързани с етапите на изграждане и обновяване на манастирската църква. Голяма част от тях са публикувани през годините, но допуснатите грешки са довели до създаването на една псевдоистория, която, наред с реставрационните проблеми на паметника, изцяло подменя неговата същност².

Днес най-старият епиграфски паметник, запазен на острова, е открит вграден в рамката на входа на манастира по време на извършването на строително-ремонтни дейности през 2013 г. Каменният блок е преизползван като строителен материал и сега буквите му са на обратно. Надписът е публикуван в превод от Иван Карайотов, но годината е разчетена неправилно като четирибуквена и по съвременното летоброене, а не от сътворението

Фигура 1. План на манастирската църква по Saselov 1983, 85

на света³. Този надпис в оригинал гласи: + Η ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΙΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ [ΑΝΑΣΤ]ΑΣΙΑΣ ΕΓΕ|ΝΕΤΟ ΕΝ ΕΤΕΙ 'Ζ Ο' Β' – ή ἀνακαίνιςις τῆς ἁγίας Ἀναστασίας ἐγένετο ἐν ἔτει 'ζ ο' β' – Об-

новлението на света Анастасия стана в годината 1574 (Е.М.). Оцелелите стенописи в църквата на острова трябва да са се появили със сигурност като *terminus postquem* след датата на

Фигура 2. Манастирската църква от югоизток, фотограф: Иван Ванев

¹ Дейностите са извършени по проект „Културноисторическото наследство на остров „Св. Анастасия“ и град Бургас – атрактивна и конкурентоспособна туристическа дестинация“ (BG161PO001/3.1-03/2010/008), Оперативна програма „Регионално развитие“ 2007 – 2013.

² Karayotov 1973; Karayotov 2001; Karayotov 2002; Karayotov 2004; Karayotov 2012; Karayotov 2016; Saselov et al. 1975; Saselov 1983; Mardi-Babikova 1983. Надолу е цитирана предимно публикацията на И. Карайотов от 2016 г., която до голяма степен повтаря предишните.

³ Преводът на И. Карайотов гласи: „(Този) строеж на Анастасия стана през 1772 година“ (Karayotov 2016: 12-13). Вероятно това е причината Карайотов да датира стенописите в църквата през XVIII в.

въпросното обновление. Днес стенописите са във фрагментарно състояние, като са оцелели само няколко надписа. За по-голямо удобство тук ще предложим описание на запазените фрагменти без претенции за изчерпателност и според мястото им в момента (известно е, че при връщането им на стената местата на някои са променени).

Южна стена:

I регистър: Кръщение Христово

II регистър: неизвестна сцена; Избиване на младенците?

III регистър: Св. Георги – ...ΓΕΩΡΓΙΟΣ – (ὁ ἄγιος) Γεώργιος; Св. Димитър – Ο ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ – ὁ ἄγιος Δημήτριος.

Западна стена (от юг на север)⁴:

Полагане в гроба; Жените мироносици на празния гроб; Възкресение Христово; Явяването на Христос на мироносиците; Христос превръща водата във вино?

Северна стена (от запад на изток):

I регистър: Разпятие Христово?, запазено е хоризонталното рамо на кръста, архитектурен фон и буквите ...ΩС... надписът може да се реконструира като ἡ Σταύρωσις; Сваляне от кръста⁵

II регистър: неизвестно чудо на Христос; неизвестна сцена.

III регистър: Св. Игнатий Богоносец⁶; Св. Евстатий? – ... ΣΤΑΘΙΟΣ – ὁ ἄγιος Εὐστάθιος⁷; неизвестен светец.

В страниците на северния прозорец вероятно през XIX в. са изобразени: св. Спиридон и неизвестен светец.

Съществуват очевидни сходства между оцелелите фрагменти на стенописи от църквата на остров „Св. Анастасия“ и несебърските „Св. Стефан“, „Св. Георги Мали“ и „Св. Спас“. Диана Попова⁸ и Велда Марди-Бабинова⁹ обръщат внимание на тази връзка още през 80-те г. на XX в. Диана Попова установява, че фрагментите от сцената „Кръщение Христово“ там

са много сходни със същите сюжети в несебърските „Св. Стефан“ и „Св. Спас“; установява и прилики в типажа и пластическата разработка на лицата в храма на острова и военните светци в месемврийските църкви, приписвайки и този паметник на ателието, работило в Несебър в края на XVI и началото на XVII в.¹⁰ Освен това забелязва, че към средата на XVII в. този стил и качество се размиват, което най-вероятно означава „упадък или липса на школа“¹¹. Авторката установява също, че съществуват проблеми при определянето на произхода и мястото на обучение на зографите, отбелязвайки определени прилики със стенописи и икони от Атон (манастира „Ставроникита“), Метеора и Патмос (?)¹². Попова не допуска тези майстори да са гастролиращи, както и не сравнява активно с паметници извън територията на България.

От 80-те г. насам обаче изследванията на християнското изкуство от османския период напреднаха много, а и достъпът на учените до литература, издавана в другите балкански държави, се увеличи многократно. През 2004 г. Иванка Гергова и Емануел Мутафов установяват, че не е ясно дали майсторите са местни, или са канени от другаде в Несебър, както че тяхната дейност е в рамките на датирани стенописи – между 1598/99 и 1609 г., познавайки колкото критски, толкова и атонски модели и/или ръкописи¹³. В същата публикация се отбелязва още, че на базата на сравнението между художествения кръг на „Св. Стефан“ и стенописите от църквата „Св. Георги Стари“ (1704) живописиста в Несебър се е променила по посока на наивизъм, т.е. упадък, но и че това е обща тенденция при паметниците по българските земи, които са далеч от водещите светогорски и други художествени центрове¹⁴. Към онзи момент обаче не бяха достъпни вече широко цитираните изследвания на Йоанис Виталиотис и Теохарис Цамбурас. Георги Гергов пък говори за „несебърска художествена продукция“ от края

⁴ Стенописите, които в момента са на западната стена, оригинално са се намирали на източната. Преместени са по време на реставрацията през 70-те г. на XX в. след извършване на трансфер.

⁵ Фрагментът има бледи следи от гръцки надпис, който не се чете.

⁶ Идентификацията е направена по лъва, ухапал дясното рамо на светеца, облечен в архиерейски одежди.

⁷ Не е ясно за кой Евстатий става дума, тъй като в изображението личи нещо като монашеска качулка. Същата се вижда и на следващия светец. Затова би могло да се предположи, че тук е изобразен св. Евстатий Солунски или Антиохийски, които са монаси.

⁸ Попова 1985: 40.

⁹ Maridi-Babikova 1983: 97.

¹⁰ Попова 1985: 40. Тази теза е спомената и от И. Гергова, но до момента сериозно проучване на стенописите от островната църква не е правено (Gergova, Moutafov 2004: 49).

¹¹ Попова 1985: 41. Авторката смята, че стенописите на църквата „Св. Георги Мали“ са от 1704 г., но цитира Грабар за сходствата им с тези в „Св. Спас“.

¹² Попова 1985: 41.

¹³ Gergova, Moutafov 2004: 50-51.

¹⁴ Gergova, Moutafov 2004: 51.

Фигура 3. Надпис за обновлението на „Св. Анастасия“ от 1574 г.,
фотограф: Емануел Мутафов

Фигура 4. Сцените от източната стена на наоса след тяхното трансфериране върху нова основа, фотограф: Иван Ванев

на XVI и началото на XVII в., създадена от зографи, които пристигнали в града, за да украсят Новата митрополия, и останали, декорирайки със стенописи няколко църкви и множество икони (всъщност изпълнени между 1603 и 1607 г.), които бележат „един от върховете на поствизантийското изкуство по българските земи“¹⁵. При всяко положение обаче, състоянието на стенописите от епохата в Несебър и на остров „Св. Анастасия“, колкото поради повредите на времето, толкова и заради тяхната фрагментарност и реставрация, не позволяват да бъдат причислени категорично към едно и също ателие. Както вече бе споменато, оцелелите фрагменти от стенописи в църквата на острова трябва да са се появили със сигурност след обновяването на манастира през 1574 г. А като *terminus antequem* приемаме казашките нападения над Южното Черноморие, включващо и „Св. Анастасия“, през 1611, 1613 и 1615 г.¹⁶

В църквата са запазени и надписи, свързани с историята на манастира през XIX в. Над

царските двери се чете: ΑΥΤΗ Η ΟΙΚΟΔΟΜΗ ΕΓΕΝΕΤΟ ΕΙΣ ΤΟΝ ΚΑΙΡΟΝ | ΝΑΘΑΝΑΗΛ ΣΚΕΥΟΦΥΛΑΚΟΣ Α'Ω'Β' – αὕτῃ ἡ οἰκοδομὴ ἐγένετο εἰς τὸν καιρὸν Ναθαναήλ σκευοφύλακος 1802 – *тази конструкция (иконостас – б.м.) се направи по времето на скевофилакса Натанаил през 1802 г. (Е.М.)*¹⁷. Същият Натанаил е бил и ктитор на костницата под мраморния под на притвора на католикона през 1805 г.¹⁸ През същата година върху светия престол е споменат като ктитор и Стамат Т.¹⁹ Става дума за следния надпис: ΤΑ ΣΑ ΕΚ ΤΩΝ ΣΩΝ ΣΟΙ ΠΡΟΣΦΕΡΟΜΕΝ ΧΡΙΣΤΕ Ο Θ(ΕΟ)С ΚΑΤΑ ΠΑΝΤΑ ΚΙ ΔΙΑ ΠΑΝΤΑ: Α'Ω'Ε' | ΜΝΗΣΘΗΤΗ Κ(ΥΡΙ)Ε ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΣΟΥ ΣΤΑΜΑΤΗ Τ: – τὰ Σὰ ἐκ τῶν Σῶν Σοι προσφέρωμεν Χριστέ ὁ Θεός κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα: α'ω'ε' μνησθήτη Κύριε σὶς! τὸν δούλον Σου Σταμάτη Τ. – *От твоите (дарове) са тези, които Ти принасяме, Христе Боже, навсякъде и завинаги. 1805 г. Помени, Господи, Твоя раб Стамат Т. (Е.М.)*. Касае се за цитат от литургията на верните от св. Йоан Златоуст

¹⁵ Gerov 2012a: 24. Авторът не цитира публикацията на Д. Попова.

¹⁶ Chilev 1908: 617.

¹⁷ Първият превод е публикуван в Karayotov 1973: 13. Превод и оригинален препис на надписа е публикуван от Karayotov 2004: 32 и само превод в Karayotov 2016: 11 и гласи: „Тази сграда произлезе от кир Натанаил скевофилак“.

¹⁸ Karayotov 2004: 32.

¹⁹ Karayotov 2004: 33. Авторът не публикува литургичната част от надписа.

и конкретно на евхаристийния канон, произнасян пред Светия престол, която в новобългарския превод на Служебника е популярна като: *Тези Твои дарове от всичко, което е Твое, принасяме на Тебе, за всички и заради всичко*. Над царския ред на иконостаса пък пише: Η ΑΝΝΑΚΕΝΙΣΙC ΑΥΤΗ | ΕΓΕΝΕΤΟ ΥΠΟ ΤΙΝΩΝ | ΒΑΣΙΛΙ Κ(ΑΙ) ΙΩ(ΑΝΝΗ) ΤΩΝ ΤΗΣ ΕΥΛ(ΙΚ)ΗΣ | ΤΟ ΔΕ ΧΡΥCΩΜΑ ΤΟΥ ΤΕΜΠΛΟΥ ΤΟΥΤΟΥ | ΕΓΕΝΕΤΟ ΥΠΟ ΜΑΤΑ(Θ)ΙΑ ΚΑΖΑΝΛΙ | ΚΑΙ ΙCΤΟΡΙΑΙ ΑΠΑΣΑΙ ΕΙC | ΜΝΗΜΟCΥΝΟΝ

ΑΥΤΩΝ 1802 – ή ἀνακαίνισις αὐτὴ ἐγένετο ὑπὸ τινῶν Βασίλῃ καὶ Ἰωάννῃ τῶν τῆς ξυλικῆς τὸ δὲ χρύσωμα τοῦ τέμπλου τοῦτου ἐγένετο ὑπὸ Ματαθία Καζανλὴ καὶ ἱστορίαι ἀπάσαι εἰς μνημόσυον αὐτῶν 1802 – тази обнова на дървената част бе извършена от Василис и Йоанис, а позлатата на иконостаса бе дарена от Матей Казанлиос, както и иконите, за тяхното душевно спасение през 1802 г. (Е.М.)²⁰. Днес иконите от този иконостас се съхраняват в Бургас, а споменатите имена са на дарители, а не на зограф и резба-

Фигура 5. Възкресение Христово, фотограф: Иван Ванев

²⁰ Първият превод е публикуван в Karayotov 1973: 13. Препис на надписа и превод има в Karayotov 2004: 27. Отново само превод на български език, с незначителни промени, е публикуван и в Karayotov 2016: 11. Там той гласи: „Този иконостас произлезе от някого; от (жителите) на Василико (Царево) дърворезбата, а позлатяването на темплото (иконостаса) от Матей Котленеца (заедно) с всички изографисвания, за спомен от тях, 1802 г.“.

Фигура 6. Стенописен фрагмент с образа на св. Димитър, фотограф: Иван Ванев

Фигура 7. Стенописен фрагмент от фигурата на св. Игнатий Богоносец, фотограф: Иван Ванев

ри. Най-известната икона, свързана с острова, се намира в бургаския храм „Успение Богородично“ и се предполага, че е патронната икона на манастира²¹. Става дума за иконата на св. Анастасия Фармаколитрия от 1789 г.²², изпълнена от зографа Димитър поклонник²³, а обковът ѝ от 1808 г. е дарен от знатни месемврийци²⁴. Църковната утвар от манастира пък била предадена през 1929 г. на Атинската митрополия, откъде-

то ценностите били пренесени в църквата „Св. Трифон“ в с. Ново Анхиялос, Тесалия²⁵. Съществува и гръцки надпис върху владишкия трон в католикона на манастира, който се разчита по следния начин: ἐγένετο διὰ συνδρομῆς τοῦ πανοσιότητος ἁγίου συνγγέλου sic! συγγέλλου καὶ ἡγουμένου! κύρ Ναθαναήλ α'ω'β' – *направи се с иждивението на преблжения свят синкел и игумен кир Натанаил 1802 г.* (Е.М.)²⁶.

Фигура 8. Надпис над царските двери на иконостаса с името на скевофилакса Натанаил, фотограф: Иван Ванев

²¹ Трифонова 2021: 13-24 със старата литература.

²² Karayotov 2002: ил. 4-6; Moutafov et al. 2008: ил. 68-71; Karayotov 2011: 86; Trifonova 2021: 13-24.

²³ Достоверността на направената атрибуция в Moutafov et al. 2008: 73 се оспорва от Trifonova 2021: 18-19, която смята, че Димитър поклонник е зограф с „неизвестна художествена дейност“. Предложеният от авторката анализ обаче не предоставя реални доказателства за подобно заключение.

²⁴ За дарителския надпис върху обкова вж. Karayotov 2004: 108-109, ил. 31-32, 36; Трифонова 2021: 22, бел. 13. Явно двама от дарителите са: Теодор Москерос, син на Боню, погребан в църквата „Св. Стефан“ в Несебър през 1815 г., и вероятно Манол Москерос, споменат в друга надгробна плоча с двуглав орел в същия храм. Изглежда, че двамата са в родствена връзка с Маргаритис Рейзи Москерос, оставил дарителски надпис от 1814 г. върху иконата на св. арх. Михаил от иконостаса на „Св. Стефан“ (АМ – Несебър, инв. № 79, 205x80). Поради привързаността на месемврийската фамилия Москерос към храмовете в техния град съществува възможност иконата на св. Анастасия Фармаколитрия да е била предназначена за някоя от многобройните църкви в Несебър.

²⁵ Mavrommatis 1960: 213-214 и Karayotov 2004: 34 споменават за надпис върху кръст, произхождащ от „Св. Анастасия“, който днес е в църквата „Св. Трифон“, с. Неа Анхиялос, Солунско, където през 1834 г. се е подписал като ктитор хаджи Партений, игумен на „Света Анастасия Фармаколитрия“. За изнасянето на ценности от острова в Гърция вж. и Karayotov 2016: 15; Vanev 2021: 339.

²⁶ Надписът е публикуван в оригинал с грешки в Karayotov 2004: 32 и само в превод на новобългарски от Karayotov 2016: 12 по следния начин: „Произлезе с иждивението на ганосеца, протосингела и игумена кир Натанаил, 1802“. Основната грешка в този прочит идва от бъркането на Π и Γ в думата πανοσιότητος, откъдето се появява версията, че Натанаил е от „град Ганос, който се намира на южния бряг на Мраморно море, недалеч от Цариград“, вж. Karayotov 2016: 12. Всъщност внимателното разчитане на надписите в манастира не позволява да се изкаже хипотеза за произхода на игумена Натанаил.

Друг надпис на гръцки език се открива днес в двора на манастира, поставен като надгробна плоча, на който се чете: Ἡ πρὸς Νότον αὐτῇ πλευρᾷ τῆς Ἱερᾶς τούτης μονῆς ἀνεκενλήσθαι (sic! ἀνακαινίσθαι) ἐκ βαθρῶν τῇ συντόνῳ ἐπιμελείᾳ τοῦ ἐν αὐτῇ Ἡγουμένου [...] οὕτως ἦδει (sic! ἀποθανόντος ἤδη) Γρηγορίου Ἱερομονάχου τοῦ ἐκ τῆς νήσου Πάρου ἡ τῶν Κυκλάδων τῇ 14 (?) Ἰουνίου 1866 – *Страната от юг на този свят манастир се обнови из основи с осезаемата грижа на неговия игумен Григорий йеромонах, вече покойник, от остров Парос от Цикладите на 14-ти юни 1866 г. (Е.М.). Иван Карайотов през 2004 г. признава, че не разполага с точен препис на надписа, но твърди, че „игуменът Григорий и рибарите, свързани с острова, през 1866 г. построили някакво ново рибарско съоръжение на острова“²⁷.*

Въобще цитираните по-горе надписи с адекватното им разчитане отхвърлят категорично много от вече създадените легенди за острова като например, че някой си Матей от Котел е основен дарител на манастира през първата половина на XIX в., че скевофилакът Натанаил е бил от град Ганос, че в строежа на южното крило на манастира са участвали рибари, че фрагментите от стенописи са от XVIII в., че игуменът Григорий е бил жив след 1866 г., че дарители на позлатата на иконостаса са християни от Василико (дн. Царево) и пр. Всичко това е довело до създаването на една псевдоистория, която, съчетана с комерсиалното предназначение на острова днес – т.е. да се използва за кулинарен туризъм с преспиване – е создала един културноисторически *homunculus*, който не само не привлича образования рецепиент, но и създава едно бутафорно самовъзпроизвеждащо се паранаследство.

Фигура 9. Надпис над царския ред на иконостаса, свързан с неговото позлатяване и изписването на икони през 1802 г., фотограф: Иван Ванев

БИБЛИОГРАФИЯ

- Chilev 1908: *Chilev*, Petar. Месемврийска кондика (codex) [Mesemvriyska kondika (codex)]. – In: Периодично списание [Periodichno spisanie], 1908, 9-10, 608-622.
- Gergova, Moutafov 2004: *Gergova*, Ivanka., Emanuel, *Moutafov*. Стенописите от църквата „Св. Георги Мали“ в Несебър [Stenopisite ot tsarkvata 'Sv. Georgi Mali' v Nesebar]. – Art Studies Quarterly, 1, 2004, 43-55.
- Gerov 2012: *Gerov*, Georgi. Несебърската художествена продукция от края на XVI – началото на XVII век. Нови данни [Nesebarskata hudozhestvena produktsiya ot kraia na XVI – nachaloto na XVII vek. Novi dannii]. – Art Studies Quarterly, 2, 2012, 20-26.
- Karayotov 1973: *Karayotov*, Ivan. Страница от историята на малкия остров [Stranitsa ot istoriyata na malkiya ostrov]. – Орбита [Orbita], 9(217), 3.03.1973, 13.
- Karayotov 2001: *Karayotov*, Ivan. Неизвестното за манастира „Св. Богородица Фармаколитрия“ [Neizvestnoto za manastira 'Sv. Bogoroditsa Farmakolitriya']. – More [More], 5-6, 2001, 8-12.
- Karayotov 2002: *Karayotov*, Ivan. Островният манастир „Св. Богородица Фармаколитрия“ [Ostrovniyat manastir 'Sv. Bogoroditsa Farmakolitriya']. – In: Етнически и религиозни взаимодействия. Годишни научни четения по хуманитаристика – Бургас, 2001 [Etnicheski i religiozni vzaimodeystviya. Godishni nauchni cheteniya po humanitaristika – Burgas, 2001]. Burgas, 2002, 104-112.
- Karayotov 2004: *Karayotov*, Ivan. Остров Света Анастасия [Ostrov Sveta Anastasiya]. Burgas, 2004.
- Karayotov 2012: *Karayotov*, Ivan. Иконостасът в църквата на остров Света Анастасия [Ikonostasat v tsarkvata na ostrov Sveta Anastasiya]. – Морски вестник за морска политика, бизнес и култура [Morski vestnik za morska politika, biznes i kultura], 25.04.2012.
- Mardi-Babikova 1983: *Mardi-Babikova*, Velda. Стенописите и иконостаса в църквата „Св. Богородица“ на о. Болшевик [Stenopisite i ikonostasa v tsarkvata 'Sv. Bogoroditsa' na o. Bolshevik]. – In: Проучвания и консервация на паметниците на културата в България [Prouchvaniya i konservatsiya na pametnitsite na kulturata v Bulgariya], Т. II, 1983, 95-97.
- Mavrommatis 1960: *Mavrommatis*, Theodosios. Τὸ μοναστήρι τῆς Ἀγίας Ἀναστασίας τῆς Φαρμακολύτριάς τὸ εἰς Εὐξείνῳ Πόντῳ. – Ἀρχεῖον τοῦ Ὁρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Ὑπομνηματοῦ, τόμος 25, 1960, 201-216.
- Moutafov et al. 2008: *Moutafov*, Emmanuel, Ivanka Gergova, Alexander Kuyumdzhiev, Elena Popova, Elena Genova, Dimitrios Gonis. Гръцки зографи в България след 1453 година [Gratski zografi v Bulgaria sled 1453 godina]. Sofia, 2008.
- Popova 1985: *Popova*, Diana. Към въпроса за художествено ателие или школа в Несебър от края на XVI и началото на XVII в. [Kam voprosa za hudozhestveno atelier ili shkola v Nesebar ot kraia na XVI i nachaloto na XVII v.] – Изкуство [Izkustvo], 2, 1985, 34-41.
- Saslov et al. 1975: *Saslov*, Dimitar., Velda Mardi-Babikova, Yanko Keremidchiev. Остров Болшевик. Сгради, архитектура, стенописи и дърворезба. Бунтът на смелите. (Албум) [Ostrov Bolshevik. Sgradi, arhitektura, stenopisi i darvorezba. Buntat na smelite. (Album)], Sofia, 1975.
- Saslov 1983: *Saslov*, Dimitar. Остров Болшевик-остров музей [Ostrov Bolshevik-ostrov muzey]. – In: Проучвания и консервация на паметниците на културата в България [Prouchvaniya i konservatsiya na pametnitsite na kulturata v Bulgariya], Т. 2, С., 1983, 83-94.
- Trifonova 2021: *Trifonova*, Aleksandra. Икона на св. Анастасия Фармаколитрия с осем житийни сцени [Ikona na sv. Anastasiya Farmakolitriya s osem zhitiyni stseni]. – Art Studies Quarterly, 1, 2021, 13-24.
- Vanev 2021: *Vanev*, Ivan. Три писма от остров „Св. Анастасия“ от лятото на 1911 г. [Tri pisma ot ostrov 'Sv. Anastasia' ot lyatoto na 1911 g.] – In: Journeys. Art Readings 2020. 2021, Sofia, 329-344.

²⁷ Karayotov 2004: 35.

Mural Fragments and Inscriptions in Greek from St Anastasia Island and Their Context: Once Again about the Good Epigraphy and the Preservation

Emmanuel Moutafov, Ivan Vanev

St. Anastasia is the only island with a survived monastery on the contemporary Black sea border of Bulgaria. Art works preserved there and the epigraphic data are an important source for the history of the sea-side abbey, which are not yet properly studied. In this essay are presented some Greek epigraphs that were previously interpreted wrongly in scholarship. Among them is the earliest survived inscription already published by Ivan Karayotov but reading the date as 1772. The new reading of the year in this contribution shows that the Greek text is evidencing for a renewal works in the monastery took place two centuries earlier or in 1574. This is absolutely new element in the history of the monastic church and its frescoes. In this essay for the first time a description of the survived fragments is offered, which does not claim for totality, but could serve for future research. The new reading of the inscription allows to make an assumption that the murals appeared after 1574 when the said renewal happened. And as *terminus antequem* authors accept Kazak invasions in South Black Sea coast, that affected St Anastasia' island as well in 1611, 1613 and 1615.

In this text an analysis is made and is offered new reading of some later epigraphs from the bema table, the altar screen and the bishops throne of the catholicon. Their adequate reading rejects categorically many of already created legends about the island, which became a popular touristic destination that attracts thousands of visitors lately. The results of this survey are an important argumentation against pseudohistory that was invented last years, which along with the commercial purpose of the island today, i.e. to be a place used for culinary tourism with a hotel accommodation, created a cultural and historical *homunculus*, which don't attract educated visitors, but offers instead one false and self-reproductive *paraheritage*.

Триизмерни дигитални реконструкции по примера на къща от XIX век

Димитрина Попова

Институт за изследване на изкуствата при Българската академия на науките

Абстракт: В доклада представям част от културното наследство в архив „Архитектура“ на Института за изследване на изкуствата чрез възможностите, които предоставят софтуерните технологии за триизмерни дигитални архитектурни реконструкции. По определени критерии създавам колекция с десет броя заснемания на жилищни сгради от XIX в. Започвам с пилотния проект за къща в Несебър. Научният фокус не е само върху техническите и математически параметри, но и върху философски и поетични аспекти в архитектурата на тази сграда. В няколко опорни точки от анализа се позовавам на тези на американския архитект и теоретик Питър Айзенман, по-точно, първо, на определението му за канонична сграда, и второ, на неговата методология на повторението при изучаване на архитектурата на конкретна сграда.

Ключови думи: 3D, триизмерна графика, триизмерна визуализация, виртуална архитектура
Keywords: 3D, three-dimensional graphics, three-dimensional visualization, architecture

Dr Dimitrina Popova is Assistant Professor since 2015 at the Institute of Art Studies, Bulgarian Academy of Sciences in Sofia, Bulgaria; architect and researcher in the field of history and theory of architecture.

Дигиталните триизмерни реконструкции на сгради и цели градове отдавна са навлезли масово в музейните експозиции като средство за представяне пред аудитория на архитектура от изминали епохи. Използването им се превърна в още по-познато средство за изучаване, опазване и популяризиране на културното архитектурно наследство през световната карантина, когато уредници на музеи, галерии и архитектурни забележителности започнаха или увеличиха предлаганите виртуални разходки онлайн като например: www.flyoverzone.com. Смятам, че ползата от триизмерната визуализация оказва влияние в много по-големи области на приложение с потенциала си да пресъздава с голяма степен на достоверност архитектурна среда в нейната цялостност и контекст от миналото. В своя публикация изследователят на дигиталното културно наследство Валерия Витале дава дефиницията, че „триизмерната визуализация (фиг. 1 и 2) е широко използван термин, с който се определят компютърно генерирани репрезентации на обекти – както реални, така и абстрактни. При използването ѝ за културното наследство, и по-конкретно за визуализации на архитектура от миналото, често се има предвид триизмерно моделиране, което включва използването на CAD софтуер и създаването

на триизмерно съдържание от нулата¹. Мнението ми е, че триизмерната реконструкция във виртуална среда се осмисля най-силно там, където ситуации в реалната среда се характеризират с непреодолими недостатъци. Едно от приложенията ѝ е в областта на опазването на архитектурното наследство, когато например архитектурният паметник съдържа множество слоеве от различни епохи и е невъзможно да се отдели един от тях; изискване за ненамеса в оригинала; неоправдани големи инвестиции за архитектурни реални реконструкции и др., така че виртуалната архитектура допълва, обогатява, намира решения на проблеми, които изглеждат непреодолими в реалността.

В този текст представям част от културното наследство в архив „Архитектура“ към Института за изследване на изкуствата чрез възможностите, които предоставят софтуерните технологии за триизмерни дигитални визуализации в архитектурата. Основният акцент е описването и обясняването на процеса на създаване на виртуална реконструкция на сграда с цел изучаването ѝ чрез архитектурен анализ. Дейностите в архива по проекта „Интерактивна карта на изкуствата в България“, който е част от по-големия проект „Изграждане и развитие на център за върхови постижения „Наследство БГ“, са свързани основно с дигитализацията на архивните документи. За настоящата публикация, композирана за хартиен носител, представям триизмерната реконструкция чрез изображения, но използваният софтуер позволява да се навлезе във виртуалната реалност на пресъздадената архитектура. В този смисъл тезата ми е, че една от съществените ползи от дигитализацията, конкретно в архитектурния архив, е възможността да се премине от двуизмерно към триизмерно изследване на сгради, които вече не съществуват.

В прегледаната литература по темата стигнах до заключението, че триизмерните реконструкции за академично изследване се характеризират с редица несъвършенства. Изведох основните проблеми, които са взаимно свързани и следствие един от друг, а в настоящето изследване превърнах в научни задачи. На първо място проучванията около визуализациите, техните източници, доказателства и референции остават почти изцяло скрити, така че е невъзможно за публиката или академичната общност да оцени точността или автентичността на визуалния резултат. Особе-

но изразително е в случаи, когато се изгражда визуална хипотеза за несъществуваща или сериозно разрушена архитектура. Проф. Витале отбелязва в сравнението, че така представени, „триизмерните визуализации служат за научна работа, колкото една статия, която няма автор, методология, библиография, бележки под линия. Недостатъчната документация прави процесът да не може да се повтори и по този начин не съответства на научните стандарти“². Във връзка с контекста и целите на предприетото научно изследване смятам, че критично количество информация е необходимо да се документира и да придружава компютърната визуализация, така че методите за това как е създадена тя, да бъдат разбрани и оценени.

Втори проблем е, че триизмерните реконструкции са възприемани повече като онагледяващи научни резултати, отколкото като изследователски инструмент сам по себе си. Те са интегрирани, но стоят в периферията на научните проучвания поради основната причина, че „няма перфектна реконструкция, нито перфектно копие, тъй като 3D реконструкциите са репрезентации на обекти и като такива представят някои аспекти от техния референт“³. Позицията ми е, че основната задача за решаване в настоящето изследване е да се наблегне на процеса на изработка. Триизмерното моделиране съдържа често елементи на субективна интерпретация на непълна информация. Всъщност виртуалните сгради са копия, но не са съвсем същите, а репрезентации на архитектурата, с цел да се изучи и опознае. Затова за мен триизмерната реконструкция е абстракция и в нейното изграждане неизбежно се появяват моменти на творчество. Според френския философ Силвиан Агасински в главата „Поетика на руините“ руините имат два образа: един съвременен и един от миналото. Тя пояснява в книгата си *Обеми. Философия и политика на архитектурата*: „Руината успя също да се превърне в творба. Това не става винаги чрез възвръщане към първоначалната творба или възстановяването ѝ, а като творение на самата себе си, като почти цялостен паметник, даваща възможност да бъде мислена и възприемана двусмислено – веднъж като това, което е била преди, и като това, което е в момента, така че нейното значение и смисъл се разполагат в пространството между два образа“⁴.

Трета характеристика за преодоляване е често срещаната едностранчивост във визията

¹ Vitale 2016: 148.

² Vitale 2016: 160.

³ Vitale 2016: 149.

⁴ Agacinski 2006: 159.

на представяния обект. Без да знае достатъчно за процеса на изграждане на 3D визуализацията и интерпретацията ѝ, за аудиторията остава единствено възможността да се довери сякаш на изведения образ като единствено възможен. Представят се авторитарни и повърхностни подходи към културното наследство, които намаляват неговата ценност. Смятам, че проблемът се преодолява с отвореност на триизмерната реконструкция на ниво метаданни, така че да приема модификации и актуализации според придобито ново знание. Когато всеки проект е с отворен формат за надграждане, 3D реконструкцията в този смисъл никога не е завършена, а винаги отворена за нови източници, обсъждания и хипотези. В обобщение изходната ми позиция е, че за да преминат през прага на академичните критерии и за да навлязат в научни дебати, е важно скритата информация зад триизмерните визуализации да е достъпна за оценка и доработване.

КОЛЕКЦИЯ ОТ КАНОНИЧНИ СГРАДИ

Проектът „Десет канонични сгради от архив „Архитектура““ съдържа колекция, от документирани сгради, които са предвидени да се реконструират виртуално. Те представляват достатъчен брой емпирични данни, за да се изгради пълноценна виртуална изследователска картина за жилищната архитектура на XIX в. на територията на съвременна България. За настоящото изследване се насочвам към първия фонд на архив „Архитектура“, наречен „Върху хартиен носител“, и неговия подфонд „Чертежи и заснемания“. Там се съхраняват 945 архивни единици, които съдържат архитектурна документация на заснемания на сгради – основно къщи, но също църкви, училища и др., изградени през XIX в. Самите заснемания са извършвани през 50-те години от служители на Института по градоустройство и архитектура към БАН, но също от студенти по време на учебни практики и от командировани архитекти. Създава се впечатлението, че всеки заснет обект е продукт на обмислен избор, тъй като се откроява преднамереност какво да се заснеме и какво не. Това според мен е свързано с конструирането на националния разказ и поточно с утвърждаване на представата за национална архитектура. Целта ми е да отида отвъд въпроса за националното и предимно, по примера на американския архитект Айзенман

в книгата „Ten canonical buildings“⁵, при анализа да разгледам въпроси, които генерира самата архитектура. Докато в предишни публикации известният изследовател на архитектурата се уповава на концепции извън архитектурата, то в този си „аналитичен труд той декларира изрично, че това са самите сгради, които са източник на идеи в архитектурата“⁶.

Критериите за подбор определих според три основни характеристики на заснеманията. На първо място се насочвам към сгради, които към момента не съществуват или са изменени от първоначалния им вид до неузнаваемост, така че единственият начин да се изследват и да станат част от културното наследство е чрез виртуалните им копия. Допълнително установих в прегледаната литература, че архитектурните заснемания на избраните къщи никога не са публикувани, не открити и данни да са обхващани в изследвания.

Вторият критерий е прецизно заснета архитектурна документация, така че да отговаря на изискването триизмерната реконструкция да служи за научен инструмент. За първа триизмерната визуализация се насочих към къща от Несебър предимно заради подробното заснемане от архитектите А. Малчев и Л. Малчева. Към момента на заснемане през юли 1954 г. къщата е била собственост на Иван Тулев. Сградата е описана в чертежи, съдържащи фасади, разреди, разпределения, но също и множество детайли (фиг. 5, 7, 10). Смятам, че къщата в Несебър отива към високо ниво на достоверност, тъй като почти няма елемент, който трябва да се измисли или да се реши по аналогия (фиг. 4 и 6), и така максимално се доближавам до оригиналната структура.

Третият критерий обособява колекцията от сгради, наречени *канонични сгради* по определението на архитект Айзенман. За него „каноничните сгради правят връзката между сгради, които са били преди тях и след тях. Там са закодирани критически архитектурни идеи, които вещаят промяна“⁷. Важно е да отбележа, че американският архитект прави разлика между архитектурните шедеври, които са вечни, и каноничните сгради, които се идентифицират със специфични моменти във времето⁸. Аналогично избирам сгради, „гледайки напред – какво сградата би вдъхновила, и назад – какво сградата е обозначила“⁹, и не непременно грандиозна архитектура, като например Агушевите конаци или Рилския манастир, които също присъстват като заснемания в архива.

⁵ Eisenman 2008.

⁶ Allen 2008: 9.

⁷ Eisenman 2008: 19.

⁸ Eisenman 2008: 18.

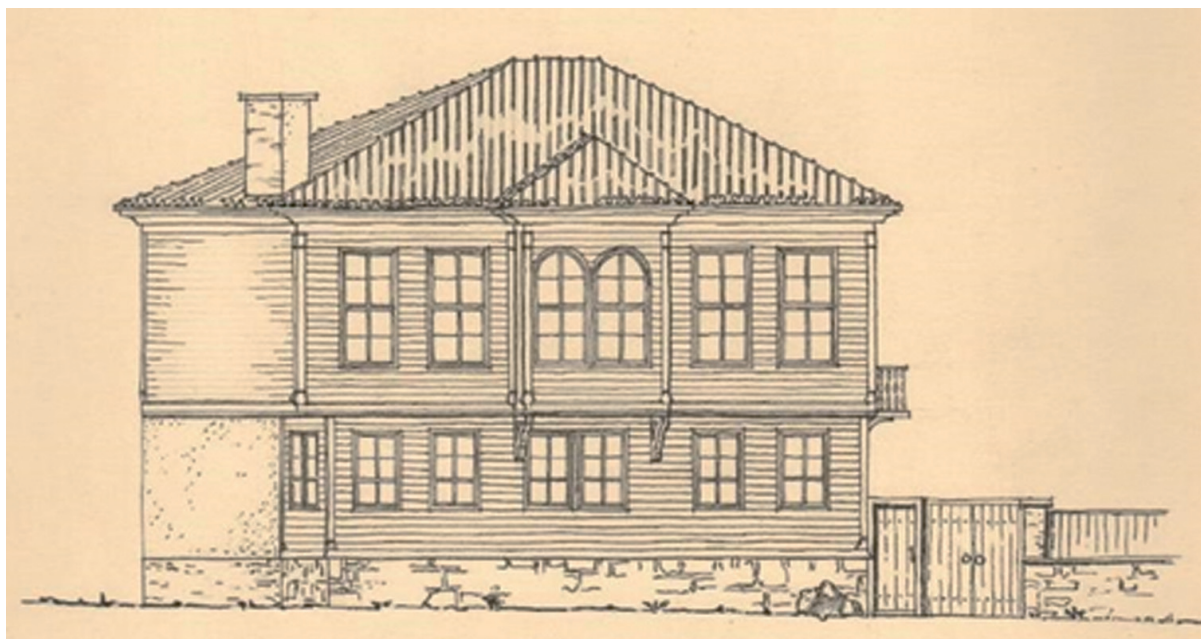
⁹ Eisenman 2008: 18.

Фигура 1. Триизмерна реконструкция на къща в Несебър, поглед от улицата през сезон есен

Фигура 2. Триизмерна реконструкция на къща в Несебър, поглед от улицата през сезон зима

Фигура 3. Заснемане на къща в Несебър, фасада към улицата, архивен документ № III.1.1.120.06

МЕТОДОЛОГИЯТА НА ПОВТОРЕНИЕТО ПО ПИТЪР АЙЗЕНМАН

Темата за художествения образ и пространствена композиция на къщата от XIX в. е разглеждана от редица български учени архитекти. Новото знание в настоящото изследване идва от тестването на нова методология, така че да преодолее традиционното осмисляне на архитектурната творба по конструкция, функция и естетика. Новата стъпка идва от метода, където във виртуална среда се преповтаря процесът на създаването на сградата. Методологията на повторението е развита в две от публикациите на американския архитект и архитектурен теоретик Питър Айзенман. Триизмерната реконструкция е пресъздаване, а изследването и осмислянето на архитектурата е самото преизграждане на сградата. Тази методика съответства и на изискванията за академичност на архитектурната реконструкция, където според проф. Витале един съществен начин за издигането на статуса на триизмерната визуализация в научен продукт е „директното знание и използване на 3D визуализацията да се фокусира върху документирането на процеса на триизмерното моделиране на сградите“¹⁰.

Американският автор на редица световно популярни публикации върху архитектурната теория Питър Айзенман в книгата си 'Ten canonical buildings: 1950 – 2000' прави трииз-

мерни реконструкции в стила на диаграми на сгради на други не по-малко известни архитекти, където преизгражда несъздадени идеи, вижда аналогии и доказва смислови връзки между различни архитектурни произведения. Айзенман описва и идентичен метод, като пречертава планове и фасади на италианския архитект Терани. Преработва ги в ръчни скици, като значението на анализа се откроява не само в скиците, но и в самото действие на изрисуването им¹¹. Подобно на повторението на реализирана сграда, процесът задейства критичност, така че авторът да препрочете отново смисъла на логиката в архитектурните пространствени композиции.

Друг архитект, Матю Бътчър, в свое изследване препозиционира методиката в създаването на архитектурни копия по практиката на Айзенман¹² в свой изследователски проект. Проф. Бътчър смята, че повторението на процеса на изграждане на творбата дава нова възможност за повече навлизане в същността на работата в противовес на само визуален и описателен преглед. Установява специфичната „граматика“ на архитектурната творба и отчита възможностите за осмисляне според бавната скорост на съзерцанието на архитектурните елементи, материали, форма, пространства. Чрез методологията на повторението той измества интереса си от технологията на строителството, техниката, инженерството и изслед-

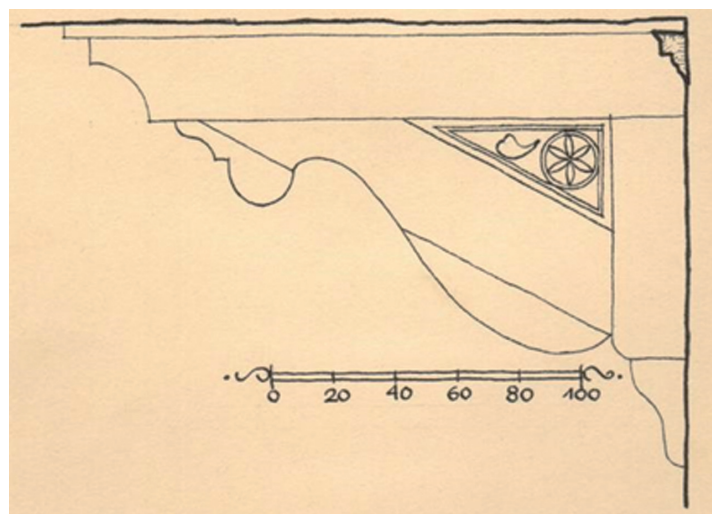
¹⁰ Vitale 2016: 153.

¹¹ Eisenman 2006: 12.

¹² Butcher 2020: 181.

Фигура 4. Триизмерна реконструкция, фрагмент с конзола на еркера

Фигура 5. Заснемане, детайл на конзола на еркера, архивен документ № III.1.1.120.10

ва връзката между поетичното и философското с архитектурата¹³.

При къщата в Несебър не търся повторението на чертежа точно както е направен, защото разполагам с други възможности на изобразяване на архитектурата. Вместо това изолирам архитектурни елементи от сградата, така че да повторя стъпките в строителството. Смятам, че триизмерното реконструиране на сгради от културното наследство и изучаването им във виртуална среда стимулира изследователската работа да премине и през усещанията, които архитектурата предизвиква, тъй като виртуалната реалност дава и преживяване. За анализа не е важно това, което се вижда на пръв поглед като например каменна зидария, дъсчена обшивка и еркер на втори етаж, а по-скоро какви идеи са закодирани в изграденото. Актът на повторе-

нието създава условия на забавяне¹⁴. Етапите на създаването, когато правя прозорците и парапета, конзолите на еркера, една по една дъските от дъсчената обшивка по фасадите, формират процеса на преизграждането във виртуална среда, който е „бавен и дълъг, почти безкраен размисъл върху архитектурната творба“¹⁵.

КЪЩАТА В НЕСЕБЪР

Тезата, която защитавам чрез предложената реконструкция на къща в Несебър по метода на пресъздаването, е, че тази къща е „офис“ сграда от дърво и камък и съхранява в себе си незавършен проект на модернизма. Подобно на методология на Айзенман, която после е преповторена от Бътчър, разглобявам оригиналната композиция на проекта в серия от компоненти за преосмисляне.

¹³ Butcher 2020: 171.

¹⁴ Butcher 2020: 177.

¹⁵ Butcher 2020: 178.

Двор. Къщата в Несебър, като повечето фамилни сгради от XIX в., се състои от две основни пространства: интериорът на къщата и двора, конкретно тук с присъщите за Черноморието смокини, ябълки, кайсии. Когато влизаме от улицата (фиг. 9), попадаме в пространството под лозата като въведение в този дом. Това традиционно и най-естествено поетично преминаване в аурата на патриархалния свят е уловено от автора на първия български роман Иван Вазов, за да ни въведе в *Под игото*: „Тая прохладна майска вечер чорбаджи Марко..., вечеряше с челядта си на двора. Господарската трапеза беше сложена, както по обикновение, под лозата...“¹⁶. Смятам, че при къщата в Несебър пространството под лозата, едно от няколко великолепни украшения на къщата, е по-различно. Намирам, че то е генератор по-скоро на движението, отколкото

място за седене. То интегрира и разпределя потоците на движение, тъй като към него водят пет врати, съответно две от улицата и три от къщата. Две от вратите са с размер ширина 200 и височина 195 см, предназначени за по-обемни товари и превозни средства.

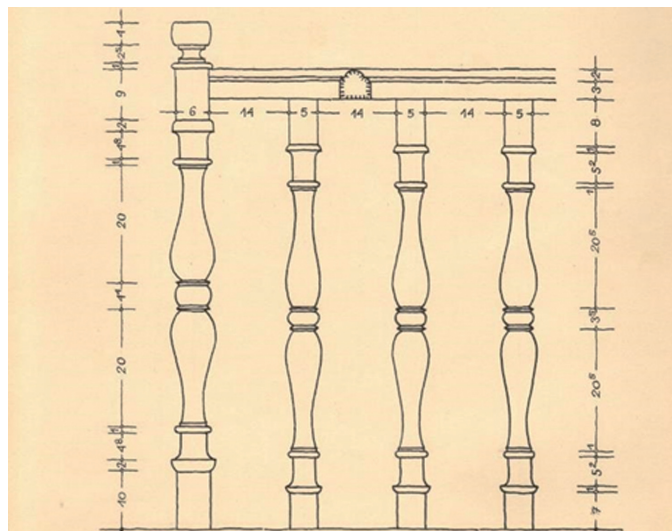
Стълби. Зад всяка входна врата на къщата следват три несвързани помежду си стълби, които директно отвеждат към три нива. Всички изкачвания и слизания са успоредни и еднопосочни. Вътре в къщата няма начин за преминаване между жилищния и нежилищния етаж, съответно преминаването през етажите е нахъсано от общата разпределителна площадка под лозата.

Кухина. Полуподземният и първият етаж са обединени с кухня през двата етажа, вероятно необходима за инсталация за производство на вино. Помещенията на първия етаж напомнят на дюкяни с гледка надолу

Фигура 6. Триизмерна реконструкция, фрагмент с балкона

Фигура 7. Заснемане, детайл на
парапета на балкона, архивен документ
№ III.1.1.120.09

¹⁶ *Vazov* 1964: 5.

към производствената зала. Празният обем създава ситуации, които предизвикват визуални връзки към обикновено скрити елементи, като мазето: част от къщата с подземие се показва, като преминава през два етажа. Този обем контрастира с традиционното и прекъсва приемствеността, тъй като сградата е замислена и във вертикала. Свидетелство е за начало на скъсването с класическата единност на къщата. Елементите на циркулация и движение – стълбите и кухнята – улавят енергия от формата в проекта в по-голяма степен от хоризонталните повърхности – етажите.

Стени. Ако фасадите сеназват периметър или геометрична граница на сградата, фасадата тук класически различава предна и задна част на къщата. Фронталната излиза напред с еркер пред основата на сградата. Вътрешните стени фрагментират двата етажа по напълно различни принципи и разделят къщата тематично на два свята. Горният е симетрично огледан, с център, а пресичащите се вертикална и хоризонтална оси са непрекъснати в посоките север-юг и изток-запад. Коридорите наподобяват силно осветени вестибюли. Свързването на производствената зона в полуподземния етаж нарушава симетрията на първи етаж. Там оста е само една на амфиладно преминаване през преходни помещения като през офиси. Полуподземният етаж компресира геометрията на първия етаж към уличната фасада.

Комин. Очаквам в дома мястото на топлината и огъня да се търси централно, с добра видимост и лесна достъпност, но тук коминът с огнището е изместен от централната зона на къщата. Той е избутан далече и съответно дейностите около огнището за ежедневно функциониране на фамилията са изгаснали в отдалечения край с труден достъп.

Прозорци. Един основен мотив в къщата е прекомерната светлина. Повечето прозорци от необходимото за съществуването в къщата, отвореността на сградата независимо от посоките на света намирам, че са идеи на зараждащия се модернизъм за светлина, простор и лекота на материята. Прозорците на втория етаж са твърде големи за стаите, размерът им от 200 см надвишава този на вратите от 185 см. Ако при обикновените къщи прозорците са съобразени с домашния мащаб, то тук се получава влизането на града в къщата чрез мащаба, тъй като прозорецът има по-голям размер спрямо мащаба на улицата отвън. Индустриалната еднаквост, големина и повторимост на прозорците по фасадите прихващат цялата фигуративна енергия на екстериора.

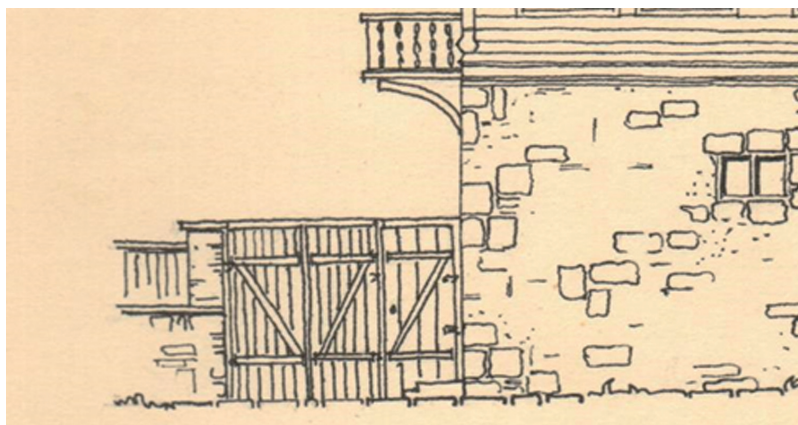
В обобщение, осмислянето на архитектурата на къщата в Несебър чрез преизграждането ѝ доведе до няколко основни извода. Намирам в нея контрастните концепции на идеята за забавяне срещу идеята за ускоряването на модернизма. От една страна, се засилва ролята на визуалното и в обемите се изяснява приоритетът на производството и на инсталациите – машини, на големия обмен суровина – готова продукция. Стремелът към светлина е закодиран в неоправдано големите прозорци, зад които стои жилищният етаж. Неслучайно към момента на заснемането – 1956 г. частично тези прозорци са зазидани. Духът на предприемчивостта присъства, но от друга страна, моделът на „офис“ сградата е изработен през обичайните средства на народната архитектура. Къщата в Несебър отговаря и на идеята за забавяне, където времето спира. Въпреки че ежедневните дейности на домакинството са скрити и отдалечени, обитаването съществува едновременно с „бизнеса“ на фамилията. Асмата, парапетът на балкона, засуканите конзоли на еркера и надиплената стреха, изработени в мекотата и топлината на дървото, правят връзките с традицията, с природата, с уменията на човека, а не с машината. В този смисъл вторият план от осмислянето на къща е за архитектурата на забавянето от минала епоха. В заключение, къщата в Несебър стои на прага между две архитектурни епохи и съхранява връзката между архитектурата, която е била, и архитектурата, която идва.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проектът за изследване на колекция от канонични къщи от архив „Архитектура“ по метода на преизграждането е в развитие. Засега е рано да се правят генерални обобщения относно методологията в разчитането на къщата чрез триизмерната реконструкцията, но от разгледания пример могат да се изведат някои предварителни тези. На първо място засегнах въпроси, които в основата си са изцяло архитектурни. Къщата в Несебър представя един момент в „архитектурата, където има признание към миналото, скъсване с миналото и едновременно връзка с възможното бъдеще“¹⁷, следователно тя е канонична.

Приносите за проекта за дигитализацията на архива са, че триизмерната реконструкция е надстройка на онтологичните описания на архивните единици, които представляват метаданни от най-високо ниво. Те откриват нови възможности за многопосочен подход на репрезентация на архитектурното наследство

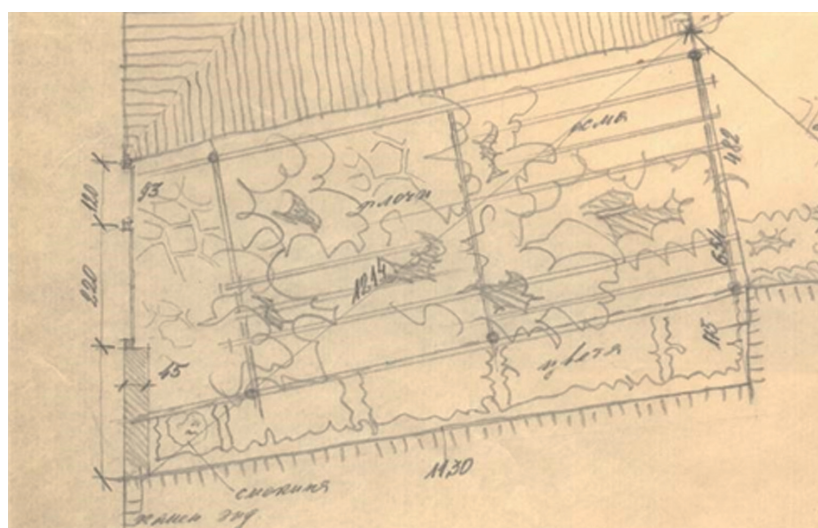
¹⁷ Eisenman 2008: 20.

Фигура 8. Заснемане, фрагмент от фасадата към двора с врати, архивен документ № III.1.1.120.08

Фигура 9. Триизмерна реконструкция, част от двора със смокинята и под лозата (асмата)

Фигура 10. Заснемане, фрагмент от скица на двора с асма и смокиня, архивен документ № III.1.1.120.15

и свързаност с други области на знанието, като екология, етнология, литература и др. Към всеки архитектурен елемент във виртуална среда се добавя специфична информация, а множество заинтересовани разполагат с поле да добавят информация, поставят въпроси, събират мнения и подлагат на критика в контекста

на идеята, че 3D реконструкцията е репрезентация на само една от много възможни хипотези и интерпретации. „3D визуализацията от авторска снимка на миналото се превръща в съвместна виртуална лаборатория, където различни мнения и различни интерпретации могат да се съхраняват и сравняват“¹⁸.

БИБЛИОГРАФИЯ

Agacinski 2006: *Agacinski, Sylviane*. Обеми. Философия и политика в архитектурата. София. [Philosophies et politiques des l' architecture. Sofia]

Allen 2008: *Allen, Stan*. Eisenman's canon. A counter-memory of the modern. In: *Ten Canonical Buildings: 1950-2000*. New-York, 9-12.

Butcher 2020: *Butcher, Matthew*. Architectures of Slowness: Actioning Historical Loops and Repetitions. In: *Expanding Field of Architectural Discourse and Practice*, eds. Matthew Butcher, Megan O'Shea. London, 160-191.

Eisenman 2008: *Eisenman, Peter*. *Ten Canonical Buildings: 1950-2000*. New York.

Eisenman 2006: *Eisenman, Peter*. *The Formal Basis of Modern Architecture*. Zürich.

Vazov 1964: *Vazov, Ivan*. Под игото. т. 3 Съчинения. София. [Pod igoto. t. 3. Sachinenia. Sofia.]

Vitale 2016: *Vitale, Valeria*. Transparent, Multivocal, Crossdisciplinary: the Use of Linked Open Data and a Community – Developed RDF Ontology to Document and Enrich 3D Visualization for Cultural Heritage. In: *Digital Classics Outside the Echo-chamber. Teaching, Knowledge Exchange and Public Engagement*, eds. Gabriel Bodard, Matteo Romanello, London, 147-168.

Three Dimensional Digital Reconstructions in the Case Study of 19th Century House

Dimitrina Popova

In this paper I present part of the cultural heritage in the archive 'Architecture' at the Institute of Art studies through the opportunities provided by the software technologies for three-dimensional digital architectural reconstructions. According to established by me criteria, I developed a collection of ten architecturally recorded in 1950-s old buildings from the 19-th century. I start the three dimensional reconstructions with a house in town of Nessebar, situated at the Black sea coast. The research focus is to discover not only on the technical and mathematical parameters of this building, but also philosophical and poetic aspects in the architecture. In some essential points of my analysis, I refer to the thesis of the American architect and researcher Peter Eisenman: firstly to his definition for canonical building and secondly to his methodology of repetition in the close reading of architecture.

The thesis I defend through the reconstruction is that this house is an office building made of wood and stone. Like Eisenman's methodology, I disassemble the original composition of the project into a series of components for rethinking. I look at the elements independently: yard, stairs, cavity, walls, chimney, windows. I find in the house the contrasting ideas of slowness and of acceleration.

¹⁸ Vitale 2016: 147.

Биокултурно наследство – да свържем биологичното и културното разнообразие (Културни политики и практики)

Валентина Ганева-Райчева

Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей при Българската академия на науките

Абстракт: В статията се коментират същността и спецификите на концепта „биокултурно наследство“. Погледът се насочва към международни и национални политики и изследователски ракурси, които призовават за интегриран подход към природното и културното наследство, за специално внимание към дребните земеделски стопанства в Европа. Като добра практика се анализира случай на конструиране на наследство на основа на местни биокултурни ресурси в с. Куртово Конаре, Пловдивска област. Валоризацията на наследство се разглежда като процес на мобилизиране на ресурси (налични или потенциални) и трансформация на капитали (по Пиер Бурдийо).

Ключови думи: местни генетични ресурси, знания и умения, интегриран подход, трансформация на капитали, валоризация

Keywords: local genetic resources, knowledge and skills, integral approach, transformation of capitals, valorization

БИОКУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО – КОНЦЕПТЪТ, КУЛТУРНИ ПОЛИТИКИ И ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ РАКУРСИ

Понятието „биокултурно разнообразие“, а впоследствие и цялостна научно аргументирана концепция за неговите същност и проявления, се ражда от разбирането, че биологичното и културното многообразие не са отделни паралелни вселени, а сложно цяло, основаващо се на взаимосвързани адаптации¹. Концепцията е възприета в антропологията, намира широко приложение в етнобиологията, етнотаниката, консервацията, в интердисциплинарните изследвания на околната среда, културните пейзажи и биоразнообразието².

В Оперативните насоки за прилагане на Конвенцията за световното наследство, приети през 2008 г., биокултурното наследство се определя като „живи организми или местообитания, чиито настоящи характеристики се дължат на културно действие във времето и мястото“³.

Dr Valentina Ganeva-Raycheva is an Associate Professor at the Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum – Bulgarian Academy of Sciences; verbal traditions, cultural heritage, cultural policies, Bulgarians abroad, migrations and mobility, cross-border research, museology.

¹ Maffi 2001; Maffi 2005; Maffi, Woodley 2010.

² Вж. например Pieroni, Quave 2014; Agnoletti 2014; Agnoletti, Rotherham 2015; Agnoletti, Emanuelli 2016; Rotherham 2015; Crumley, Lennartsson, Westin 2018.

³ UNESCO 2008: 8.

В същия документ ЮНЕСКО откроява няколко „области на взаимозависимост“ между биологичното и културното многообразие, като по този начин формира основата на биокултурното наследство: езиково разнообразие, материална култура, знания и технологии, начини на самоиздръжка (в това число земеползването), икономически отношения, социални отношения и системи от убеждения. Препоръчва се интегриран подход към опазването на биологичното и културното многообразие, които заедно съставят разнообразието на живота⁴.

През 2010 г. ЮНЕСКО и Секретариатът по Конвенцията за биологично разнообразие стартират съвместна програма „Да свържем биологичното и културното разнообразие“⁵ и през 2014 г. разработват т.нар. Декларация от Флоренция⁶. Тя обосновава значимостта на концепцията за биокултурното разнообразие. Дава не само политически индикации за изпълнението на съвместната програма, но също така откроява някои от най-важните въпроси, свързани с изследователските дейности за популяризиране на тази концепция⁷. Като противодействие на глобалната тенденция за биокултурна хомогенизация⁸ учени и политици се призовават да отделят внимание на дребните земеделски стопанства в Европа, които след индустриализацията на селското стопанство са едно от малкото средища на биокултурно разнообразие, своеобразни „биокултурни рефугиуми“⁹, в които се съхраняват както ценни генетични ресурси, така и знания за боравенето с тях. Равнището на пейзажа се посочва като най-подходящата перспектива за разбиране и прилагане на концепцията за биокултурното разнообразие със специално позоваване на Европа.

В търсене на по-голяма терминологична яснота в Решение 14 на Конференцията на страните по Конвенцията за биологичното разнообразие, проведена се през 2018 г., се предлага следното определение: „Биокултурното наследство отразява цялостния подход на много коренни народи и местни общности. Този холистичен и колективен концептуален подход също признава знанието като наследство, като по този начин отразява неговия попечителски и междупоколенчески характер. Културните

пейзажи, вписани в Конвенцията за световното наследство, са примери за биокултурно наследство“¹⁰.

С активното съдействие на Организацията на ООН за образование и научна и културна дейност (ЮНЕСКО), Организацията на ООН за прехрана и земеделие (ФАО) и Международния съюз на организациите за изследване на горите (IUFRO) се разработват подходи и мерки за съвместното опазване на биокултурните активи. Вниманието се насочва към агро-екологични и социални иновации, съчетани с внимателен трансфер на натрупани знания и опит между поколенията. Стимулира се подход, който обединява изследвания, политики и конкретни практики за тяхното прилагане.

В научните изследвания понятието „биокултурно наследство“ се подлага на критичен анализ¹¹. Предлагат се негови вариации, като „биологично културно наследство“, обосновава се понятието „биологични културни следи“¹². Концептът все пак е приет, правят се опити за по-детайлно очертаване на неговото съдържание и проявления. Ако се позволим на тях, можем да обобщим, че конструирането на биокултурното наследство стъпва на няколко важни стълба. Първите три отразяват спецификите на биокултурните ресурси. Те са основата на биокултурното наследство, представят своеобразни резервоари на паметта, които съдържат и активират „спомени“, свързани с околната среда. Едните са *екосистемни* и означават биофизични свойства, нечовешки организми и агенти, променени или засегнати пряко или косвено от хората. Вторите са *ландшафтни* и представляват осезаема материализирана човешка практика и начини за организиране на ландшафти – изградена среда, селищни системи, системи на собственост и ползване на земя, археологически обекти и др. Третите са наречени *спомени за местата* – отнасят се до нематериални живи особености на човешкото познание и комуникация, изразени в ноу-хау, названия на места, устни традиции, изкуства, идеи и култура, създадени, съхранени и предадени на поколенията. Четвъртият стълб е *интегрираният анализ на пейзажа* – включва набор от инструменти за изграждане и управле-

⁴ UNESCO 2008: 9.

⁵ UNESCO SCBD 2010.

⁶ UNESCO SCBD 2014.

⁷ Agnoletti, Rotherham 2015.

⁸ Rozzi 2018.

⁹ Понятието е предложено и обосновано от Стефан Бартел (Barthel et al. 2013; 2013a).

¹⁰ CBD 2018: 6.

¹¹ Bridgewater, Rotherham 2019.

¹² Eriksson 2018.

ние на знания, базирани на взаимовръзките на трите елемента на биокултурното наследство. Петият стълб – *управление и промяна*, представлява активността и способността за изучаване и използване на резервоарите с памет за целите на бъдещето, за трансфера на знания към политиката и управлението и за формиране на съвместни иновации и идентичност¹³.

Политическите документи и изследванията върху биокултурното наследство открояват няколко важни момента:

1. На ниво културен пейзаж се идентифицира екокултурен ресурс, съставен от компоненти на биокултурното наследство.

2. Биокултурното наследство съдейства за укрепване на разпознаваеми екокултурни пейзажи и голяма част от това наследство, което след това се проявява, по своята същност е нематериално. Местните традиционни знания обикновено се свързват с агробиоразнообразието¹⁴.

3. Селският пейзаж се интерпретира като биокултурен многофункционален пейзаж, който предоставя важна платформа за интегриране на биологичното и културното разнообразие за благосъстоянието на хората.

4. Разпознаването и адекватното управление на биокултурните ресурси е ключ към успешното опазване на природата и културното изразяване.

5. Взаимодействието на човечеството с природата поражда усещането за „място“ и местната отличителност.

Формулираните в нормативни актове (законови, наредби) и стратегически документи¹⁵ **национални политики към наследството** са в съзвучие с международните. Наследството се обвързва с устойчивото развитие и социалната кохезия, като в същото време се посочва, че природните ресурси и културното наследство, както и традиционните икономически дейнос-

ти, които са носители на местна и регионална специфика и потенциал за развитие, са сред недостатъчно добре оползотворените ресурси¹⁶. За постигането на стратегическата цел „съхранено и валоризирано природно и културно наследство“ се разчита на сътрудничество на различни публични институции, както и на широко ангажиране на общностите чрез структури на гражданското общество¹⁷.

Прави впечатление обаче, че културното наследство все още не се мисли в неговата комплексност, макар че заявки за това се откриват. Така в Националния регистър на нематериалното културно наследство на Република България – „Национална номенклатура“¹⁸, присъства раздел „Традиционни занаяти, домашни дейности и поминъци“, в който специално място имат: използването на старинни технологии за добиване и обработка на земеделски продукти (винарство, розарство и др.), за отглеждане на домашни животни и производство на животински продукти, на технологии при риболов, обработка и производство на продукти от риба, миди, раци и др., приготвянето на традиционни гозби, на баници и други тестени изделия, на сладкарски деликатеси. В раздела „Народна медицина“ лечителските знания и умения предполагат и познания за лечебните свойства на биологичните видове. В същото време в Националната представителна листа на нематериалното културно наследство не присъства елемент, който изразява взаимовръзките между биологични и културни активи¹⁹.

В настоящия момент по заповед на министъра на културата експерти по нематериално културно наследство (НКН) от Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей, сред които съм и аз, подготвяме актуализация на Националния регистър на НКН на България. В сферата на проявление на НКН

¹³ Lindholm, Ekblom 2019.

¹⁴ Български примери виж у Petrov, Petrova 2018; Petrov, Ganeva-Raycheva 2021.

¹⁵ Например: Закон за културното наследство, Закон за регионалното развитие, Закон за изменение и допълнение на Закона за регионалното развитие (март 2020), Национална програма за развитие: България 2030, Национална концепция за пространствено развитие за периода 2013 – 2025 г., Национална стратегия за регионално развитие за периода 2012 – 2022 г.

¹⁶ Вж. Национална стратегия за регионално развитие за периода 2012 – 2022 г., <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=772>.

¹⁷ Вж. Национална концепция за пространствено развитие за периода 2013 – 2025 г., <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=774>.

¹⁸ <http://www.treasuresbulgaria.com>.

¹⁹ В Представителната листа на НКН на човечеството са вписани елементи, които показват взаимнообвързаността между природата и социалния живот, отразяват валоризацията на биокултурни ресурси и ролята на наследството за екологично устойчив начин на живот. Преобладават тези, които представят оценностени кулинарни традиции (от биологичните продукти, през техниките на приготвяне на храната, до споделянето и консумацията ѝ): пица по неаполитански, лаваш от Армения, белгийска бирена култура, турско кафе, корейско кимчи, френска гастрономия, средиземноморска кухня, японска кухня Уашоку, мексиканска кухня.

„Знания и обичаи, отнасящи се до природата и вселената“²⁰ ще бъдат включени знания, дейности, културни техники и технологии, които изразяват взаимовръзките между човека и заобикалящата го среда. Някои от тях съхраняват древни представи, свързани с желанието на човека да бъдат обяснени природни явления и процеси, да се въздейства върху природните сили с цел обезпечаване на здраве, благополучие, добра реколта и плодовитост на животните. Други отразяват дългогодишния практически опит на селския стопанин, познанията за биологичните видове и биотичните свойства, за атмосферните и топографските условия. Трети представят културни техники и технологии за производство и преработка на растителни и животински продукти, специфики на местната кулинария и др. Важен дял имат знанията и уменията за лечение и диагностика на болестно състояние (народна медицина), както и за изработване на козметични и хигиенни продукти от биологични материали. Актуализацията на Националния регистър в тази сфера цели да подпомогне местните общности при идентификацията на биокултурни ресурси, тяхната валоризация и опазването на наследени знания и умения.

СЛУЧАЯТ КУРТОВО КОНАРЕ

Ще коментирам накратко конкретен случай на конструиране на наследство на основа на местни биокултурни ресурси – село Куртово Конаре, Пловдивско²¹. В последните години то стана популярно с Фестивала на чушките, доматите, традиционните храни и занаяти, който се провежда ежегодно от 2009 г. в края на втората седмица на месец септември. Примерът е интересен с това, че в процеса на валоризацията на биокултурно наследство местната общност с лидер читалище „Любен Каравелов – 1897“ взаимодейства успешно с външни социални актьори с различна експертиза и знания – учени, НПО в сферата на културата, гражданските инициативи, съхранението на биологични ресурси и др. Рефлексите се основават на дълбочинни интервюта с работещите в читалището и с производители на плодове и зеленчуци, участващи в конструирането на наследството.

В теоретичен план анализът се опира на идеите на Пиер Бурдийо за множествеността и конвертируемостта на капитала – социален, културен, икономически, символен и др.²² Валоризацията на наследството се разглежда като

процес на мобилизиране на ресурси (налични или потенциални) и трансформация на капитали. Ако този процес е успешен, създаденият символен капитал може да има важно значение за развитие на мястото и за качеството на живот.

Ресурсите – налични и потенциални. Куртово Конаре става известно със своите земеделски традиции още през XIX в. Изрази на това са следните факти: в мелницата на Александър Димитров е смлян първият килограм червен пипер в страната; през 1896 г. тук се произвеждат оранжерийно ранни домати; в началото на XX в. в Куртово Конаре са отглеждани над 100 сорта плодове и зеленчуци. Растителното разнообразие се обвързва и с намиращата се в близост царска резиденция „Кричим“, построена от цар Фердинанд и разширена от цар Борис III. Тя е известна с впечатляващия си парк и стопанство, резултат от страстта на българските владетели към биологичното разнообразие и внедряването на чужди сортове. Като градинари в стопанството са работили и местни жители, които са пренасяли някои от интродуцираните растителни култури в своите градини.

Данни за проучвания на местните сортове съществуват от 30-те години на XX в. Някои са селектирани специално, основа са на подобрени сортове и носят името на населеното място (Куртовски розов домати, Куртовска капия, ябълка „Куртовка“, праскова „Червена куртовка“).

След колективизацията на земята и създаването на ТКЗС интересът към старите сортове спада, някои от тях са загубени безвъзвратно, а други са оцелели като наследствени – т.е. отглеждани са в малки количества от различни семейства в дворните градини за лична консумация.

Активна културна институция в селото е читалище „Любен Каравелов – 1897“, което има солиден опит в реализацията на различни културни проекти, основани на обучение и работа в партньорства и мрежи (например платформа „Агора“).

Създаване на наследство и символен капитал. Куртово Конаре фест е рожба на пилотен проект „Активни граждански общности“, финансиран от Фондация „Америка за България“. Читалището е след избраните институции, които трябва да реализират инициатива, свързана с важна потребност на местната общност, идентифицирана въз основа на широка дискусия. То предлага да се направи

²⁰ Чл. 2.2. от Конвенция 2003.

²¹ Разположено е на 17 километра югозападно от гр. Пловдив. В близост до с. Куртово Конаре текат река Въча и река Стара река.

²² Bourdieu 1994; Bourdieu, Vacquant 1992.

фестивал, посветен на местните продукти – „да рекламираме местните земеделски стопани, да помогнем на поминъка, да възродим старата земеделска слава“.

При организацията на фестивала културната институция стъпва както на историческите данни, с които разполага („първите куртовски домати, куртовска капия, първия червен пипер, които ни дадоха самочувствие“), така и на чуждестранния и българския опит, който познава.

Още в първите години получава подкрепа от Българското дружество за защита на птиците. С негово съдействие се запознава с добри практики в Република Чехия, участва в инициативи на дружеството. Добро партньорство създава с международната организация „Слоу фуд“. През 2014 г. Куртово Конаре се включва в международния проект на „Слоу фуд“ ESSEDRA²³. Основна негова цел е идентифициране на местни храни (включително сортове/популации), както и стимулиране на инициативата на местните общности да ги съхраняват.

С помощта на доброволци и възрастни стопани на градини читалищните специалисти започват целенасочени *проучвания за растенията и традиционните храни*, като издирват стари сортове в домашните градини, както и сведения за тях. Потърсени са контакти със селекционери по доматите. Така става ясно, че в генната банка на Института по растителни генетични ресурси в Садово се пазят и днес семена от Куртовския розов домат (*Solanum lycopersicum*), че Куртовската капия (*Capsicum annuum* L.) е резултат от селекция и създаване на подобрен сорт в сегашния Институт по зеленчукови култури „Марица“ в Пловдив. Данни за ябълката „Куртовка“ и прасковата „Червена куртовка“ набират от учебника по палмология. При проучванията на старите сортове ябълката „Куртовка“ е открита в 5 – 6 градини, а прасковата „Червена куртовка“ – в 2 – 3 домашни градини. Попският фасул (*Phaseolus lunatus*) е открит случайно от изследователи биолози, които го идентифицират, сложен като декорация на един щанд по време на фестивалните дни.

Организацията „Слоу фуд“ съдейства за извършване на физико-химичен и органолептичен анализ на Куртовския розов домат, от който става ясно, че сухото вещество в него е в

много по-голям процент от това на другите розови домати, което е основание за по-голямата трайност на продукта. Същото се установява и за Куртовската капия.

Конструирането на наследство намира израз в *създаване на архив на паметта*. Той представлява отворена онлайн „картотека“ на старите, наречени наследени, сортове²⁴. Досега в нея са представени 10 сорта с традиции в отглеждането – зеленчуци, подправъчни растения, гъби и овошки. Описанието на продукта включва: район на отглеждане, биологични характеристики, време на поява (легенди за появата, научни свидетелства), предназначение на отглеждането му (за лична консумация или за продажба), фактори, които застрашават продукта, продуктът във вярвания, представи, пословици, поговорки, песни, фразеологизми (например *шарланкова куртовка*).

Управление и промяна. Управлението на конструираното наследство включва редица дейности за утвърждаването му в местната общност, за неговата по-широка видимост и създаване на икономически интерес за съхраняването на местни ресурси. Това отново е свързано с мобилизиране на символни, културни и икономически ресурси, както и с работа в партньорства. В селото се регистрира *президиум на „Слоу фуд“*. Президиумите са малки проекти на организацията, с които се решават конкретни проблеми и се подкрепят продукти, които имат икономически потенциал, но са изправени пред различни трудности (нелоялна конкуренция при търговията с продукта, запазване на специфични практики на отглеждането, проблеми с влошаване на условията за отглеждане и др.). Куртовският розов домат, ябълката „Куртовка“, Куртовската капия, по-късно и Попският фасул са включени в *Съкровищницата на вкусове на „Слоу фуд“*, онлайн каталог на ценни, но застрашени от изчезване храни, сортове от цял свят²⁵. Местните продукти получават допълнителна видимост чрез участие в *международното изложение „Тера Мадре“*, което се организира от световното движение „Слоу фуд“ от 2004 г. на всеки две години в Торино, Италия²⁶.

Обмислят се възможностите Куртовският розов домат да кандидатства за знак за защитено наименование за произход (ЗНП) – едно

²³ Environmental Sustainable Socio-Economic Development of Rural Areas, <http://www.essedra.com/>

²⁴ http://www.kurtovokonare.com/nature/?page_id=11

²⁵ Ark of Taste, <https://www.fondazione Slow Food.com/en/what-we-do/the-ark-of-taste/>

²⁶ През 2020 г. розовият домат е представен във виртуалния магазин на онлайн форума, https://terramadresalonedelgusto.com/en/scheda_espositore/pomodoro-rosa-di-kurtovo-konare/

от трите типа защитени географски означения, регламентирани в *схемите за качество на ЕС*²⁷. Основно изискване при регистрацията на ЗНП е обединяването на производителите в организация, която да е стопанин на знака за качество. Работи се за преодоляване на скептицизма на производителите към сдружаване и формулиране на правила за колективна отговорност за качеството на техния продукт.

През 2019 г. Куртово Конаре е сред отличените в конкурс за „новаторски и вдъхновяващи инициативи от секторите на селското и горското стопанство и агро-хранителните вериги“ и един от излъчените *15 посланици на иновациите в селските райони*, който представя България със своя фестивал²⁸. Отличените проекти показват голямо разнообразие от иновативни мрежи в различни сектори и географски региони на Европа.

Читалището е включено като обучител за добри практики в направление „Фестивали“. Секретарката на читалището участва в дискуссионни научни форуми, посветени на съхранението на местни генетични ресурси.

Плановите за бъдещето са свързани с нови действия за валоризация и развиване на бизнес инициативи. След реставрацията на сградата на старото земеделско училище се предвижда в нея да бъде създаден Музей на местния поминък, който ще съдържа исторически данни за сортовете, отглеждани в района, продукти, земеделски уреди и вещи. Планира се отварянето на магазини за продукти собствено производство, създаване на хъб за семена и общностен цех за преработка на произведенияте местни продукти.

Икономически, екологични, социални, културни ефекти от валоризацията. Важен ефект е създаването на интерес за отглеждане на стари сортове, които от домашната градина и личната консумация излизат на пазара. Благодарение на популяризирането на местните продукти розовият домати се превръща в търговска стока, която получава и международна популярност. Местните жители отбелязват, че той вече е разпознаваем, търсен е по борсите, продава се добре, има по-висока цена. Големите

производители се завръщат към гледането на розовия домати и изоставят хибридните сортове от холандски семена, за които климатичните условия тук не са най-подходящи.

Започва постепенно възстановяване на отглеждането на ябълката „Куртовка“ и на прасковата „Червена куртовка“. В резултат на интереса и отиване местни хора с опит организират курсове за присаждане. Вследствие на популяризирането на Попския фасул, особено пред български шеф готвачи, които проявяват интерес към „уникални“ български продукти, този сорт от декоративно растение се превръща постепенно в бизнес начинание.

Покрай познанието за местните сортове и хранителни продукти читалището използва дните на фестивала за опознаване и популяризиране на културните традиции на населението – старо местно, преселници от Ивайловградско („маджири“), установили се чужденци (44 души от 9 националности, повечето в резултат на смесени бракове).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Валоризацията на биокултурни активи е инструмент за опазването на биологичното разнообразие в неговата връзка с предадени знания, умения и опит. Съдейства за създаване на икономически интерес за отглеждане на стари сортове, приютени като наследени в домашните градини, чрез излизането им на пазара като търговска стока. Превръща се в ресурс за развитие на местната икономика и създаване на заетост, ресурс за екологично ориентирано и адаптивно земеделие и производство на здравословна храна. Съдейства за туширане на негативните ефекти от климатичните промени, за устойчивост на агро- и екосистемите и не на последно място – за повишаване на самочувствието на местните общности.

В България валоризацията на биокултурни ресурси е все още в начален етап, макар и да съществуват добри примери. Все още е пресилено да се твърди, че се прилага интегриран подход към наследството и функционира адекватно управление на процесите по опазването му за целите на бъдещето.

²⁷ Правилата за регистрацията са разписани в Регламент (ЕО) № 510/2006 на Европейския съвет от 20 март 2006 г. относно закрилата на географски указания и наименования за произход на земеделски продукти и храни – https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/food-safety-and-quality/certification/quality-labels/quality-schemes-explained_bg. От регистрираните до момента български продукти, свързаните с местните растителни ресурси са българското розово масло, българските вина и спиртни напитки, странджанският манов мед.

²⁸ В конкурса по проект LIAISON на програма „Хоризонт 2020“ участват 220 фирми, проекти и инициативи от 21 страни, членки на ЕС, и две съседни на ЕС страни. Инициативите се оценяват от международно жури от независими експерти.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Petrov, Petrova 2018: Petrov, Petur and Ivanka Petrova (eds.). Агрокултурни трансформации в условията на европеизация и глобализация. София: ИК „Гутенберг“ [Agrokulturni transformatsii v usloviyata na evropeizatsiya i globalizatsiya. Sofiya: IK 'Gutenberg'].
- Petrov, Ganeva-Raycheva 2021: Petrov, Petur and Valentina Ganeva-Raycheva (eds.). Растения и хора. Приближения към биокултурните връзки. София: Ерове [Rasteniya i hora. Priblizheniya kam biokulturnite vrazki. Sofiya: Erove], <https://iefem.bas.bg/rastenia-i-hora.html>.
- Agnoletti 2014: Agnoletti, Mauro. Rural Landscape, Nature Conservation and Culture: Some Notes on Research Trends and Management Approaches from a (Southern) European Perspective. – Landscape and Urban Planning, 126, 66-73.
- Agnoletti, Emanuelli 2016: Agnoletti, Mauro and Francesca Emanuelli (eds.). Biocultural Diversity in Europe. Florence: Springer.
- Agnoletti, Rotherham 2015: Agnoletti, Mauro and Ian Rotherham. Landscape and Biocultural Diversity. – Biodiversity and Conservation, 24 (13), 3155-3165, <https://doi.org/10.1007/s10531-015-1003-8>.
- Barthel et al. 2013: Barthel, Stephan, Carole Crumley and Uno Svedin. Biocultural Refugia. Combating the Erosion of Diversity in Landscapes of Food Production. – Ecology and Society, 18 (4): 71 (www.ecologyandsociety.org/vol18/iss4/art71).
- Barthel et al. 2013a: Barthel, Stephan, Carole Crumley and Uno Svedin. Bio-Cultural Refugia. Safeguarding Diversity of Practices for Food Security and Biodiversity. – Global Environmental Change, 23, 1142-1152.
- Bourdieu 1994: Bourdieu, Pierre. Reasone pratiques. Sur la theorie de l'aicion. Paris: Édition du Seuil.
- Bourdieu, Vacquant 1992: Bourdieu, Pierre and Loïc J. D. Vacquant. Réponses. Pour une anthropologie reflexive. Paris: Édition du Seuil.
- Bridgewater, Rotherham 2019: Bridgewater, Peter and Ian Rotherham. A Critical Perspective on the Concept of Biocultural Diversity and its Emerging Role in Nature and Heritage Conservation. – People and Nature, vol. 1, Issue 3, 291-304, <https://besjournals.onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/pan3.10040>.
- Crumley et al. 2018: Crumley, Carole L., Tommy Lennartsson and Anna Westin (eds.). Issues and Concepts in Historical Ecology: The Past and Future of Landscapes and Regions. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eriksson 2018: Eriksson, Ove. What is Biological Cultural Heritage and why should We Care about it? An Example from Swedish Rural Landscapes and Forests. – Nature Conservation, 28, 1-32, <https://natureconservation.pensoft.net/article/25067/>.
- Lindholm, Ekblom 2019: Lindholm, Karl-Johan and Anneli Ekblom. Framework for Exploring and Managing Biocultural Heritage. – Anthropocene, 25, 2-9.
- Maffi 2001: Maffi, Luisa. Introduction. In: Maffi, Luisa (ed.). On Biocultural Diversity. Linking Language, Knowledge, and the Environment. Washington: Smithsonian, 2001, 1-50.
- Maffi 2005: Maffi, Luisa. Linguistic, Cultural, and Biological Diversity. – Annual Review of Anthropology, 34 (1), 599-617.
- Maffi, Woodley 2010: Maffi, Luisa and Ellen Woodley. Biocultural Diversity Conservation. A Global Sourcebook. London, Washington: Earthscan.
- Pieroni, Quave 2014: Pieroni, Andrea and Cassandra L. Quave (eds.). Ethnobotany and Biocultural Diversities in the Balkans: Perspectives on Sustainable Rural Development and Reconciliation. New York: Springer.
- Rotherham 2015: Rotherham, Ian. Bio-cultural Heritage and Biodiversity: Emerging Paradigms in Conservation and Planning. – Biodiversity and Conservation, 24 (13), 3405-3429.
- Rozzi 2018: Rozzi, Ricardo. Biocultural Homogenization: A Wicked Problem in the Anthropocene. In: Rozzi et al. (eds.). From Biocultural Homogenization to Biocultural Conservation, 21-48.

МЕЖДУНАРОДНИ ДОКУМЕНТИ

Конвенция 2003: Конвенция за опазване на нематериалното културно наследство, <https://ich.unesco.org/doc/src/00009-BG-PDF.pdf>

UNESCO 2008: Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. UNESCO World Heritage Centre, Paris, <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>

UNESCO SCBD 2010: UNESCO – CBD Joint Program Between Biological and Cultural Diversity. UNESCO, Paris, <http://www.unesco.org/new/en/natural-sciences/special-themes/biodiversity-initiative/biodiversity-culture/unesco-cbd-joint-programme/>

UNESCO SCBD 2014: Florence Declaration on the Links Between Biological and Cultural Diversity. UNESCO, Florence, http://www.landscapeunifi.it/images/pdf/UNESCO-CBD_JP_Florence_Declaration.pdf

CBD 2018: Voluntary Glossary of Key Terms and Concepts within the Context of Article 8(j) and Related Provisions. – Conference of the Parties to the Convention on Biological Diversity. Fourteenth meeting Sharm El-Sheikh, Egypt, 17-29 November 2018, <https://www.cbd.int/doc/decisions/cop-14/cop-14-dec-13-en.pdf>. 3-en.pdf

Biocultural Heritage – Linking Biological and Cultural Diversity (Cultural Policies and Practices)

Valentina Ganeva-Raycheva

Based on international policies and foreign investigations, the attention is directed towards a problem poorly developed in our country – the essence and the manifestations of the biocultural heritage. A special accent is the interpretation of the rural scenery as a biocultural and many-functional landscape. The author points out that in Bulgaria the relations between natural and cultural heritage are not yet an object of integrated approach and adequate management of the processes for preserving the biocultural resources for the future objectives. As a good practice is analyzed a case of constructing a heritage based on biocultural achievements in the village of Kurtovo Konare, Plovdiv District. The heritage valorization is examined as a process of mobilizing resources (available and potential) and transforming capitals (after Pierre Bourdieu). The author indicates that the created symbolic capital has a significant importance for the local development and for the life quality.

Cultural Ecosystem Services Provided by Natural Heritage Sites in Karst Territories of Smolyan Region, Bulgaria

Mariana Nikolova, Stoyan Nedkov

National Institute of Geophysics, Geodesy, and Geography at the Bulgarian Academy of Sciences
Bilyana Borisova

Sofia University 'St. Kliment Ohridski'

Velimira Stoyanova

National Institute of Geophysics, Geodesy, and Geography at the Bulgarian Academy of Sciences
Radenka Mitova

Sofia University 'St. Kliment Ohridski'

Abstract: The karst territories are characterized by landscape aesthetics, and provide knowledge for the natural systems and their specific ecosystem services. They are important part of the natural heritage and geodiversity. The aim of this study is to present karst territories as an element of the national natural heritage and as a source of cultural ecosystem services. The results provide a new type of knowledge for the recreational capacity of the karst territories in Bulgaria, and in particular of the caves in district of Smolyan.

Keywords: caves, speleological tourism, recreative industries

Prof. Dr Mariana Nikolova is working in the Department of Geography at the National Institute of Geophysics, Geodesy, and Geography at the Bulgarian Academy of Sciences.

Stoyan Nedkov is a Professor in the Department of Geography at the National Institute of Geophysics, Geodesy, and Geography at the Bulgarian Academy of Sciences. His research area is landscape ecology and application of GIS in environmental assessment.

Dr Bilyana Borisova is an Associate Professor; Vice Dean of the Faculty of Geology and Geography at Sofia University 'St. Kliment Ohridski'; Director of Master Degree Program 'Landscape Ecology and Natural Capital' at Department of Landscape Ecology and Environmental Protection.

Dr Velimira Stoyanova works as Assistant Professor at the Department of Geography at the National Institute of Geophysics, Geodesy, and Geography, Bulgarian Academy of Sciences.

Dr Radenka Mitova is Assistant Professor in the Department of Geography of Tourism at the Faculty of Geology and Geography of Sofia University 'St. Kliment Ohridski', a specialist in landscape ecology, cultural tourism and geography of recreation and tourism.

INTRODUCTION

Karst landscapes are characterized by a variety of landforms, which bring aesthetic delight and inspiration for adventurous, extreme and cognitive tourism. Karst forms are distributed both on the surface and underground. The most common types of karst forms are closed depressions, noors, vertops, karst marshes, canyons, gorges, precipices, dry valleys, epicarst, caves with underground rivers and diversity of limestone formations etc¹.

In Bulgaria, karst territories occupy 22,7% of the country's territory². In these karst areas there are sites declared as natural landmarks, and some have cultural heritage value. There are over 1000 caves (from the investigated 5184 to 12.12.2015) protected by the legislation in Bulgaria, and of them 111 caves are with status of natural landmarks. They are protected together with their adjacent area, according to the order for their announcement, which is published in the State Gazette. The objects and elements that are protected include underground landscape and groundwater, biota and archaeological or paleontological sites. The protection of karst is regulated by the Protected Areas Act (1998), the Cultural Heritage Act (2009), and the Water Act.

In this study we have set ourselves the following tasks: (1) to identify caves that meet the criteria for national natural heritage on the territory of Smolyan region; (2) to assess their capacity to provide cultural ecosystem services according to the CICES 4.3 ecosystem services classification^{3,4}; (3) to apply a new approach for prioritisation of these services and (4) to assess the ecosystem services and benefits that have capacity to contribute for development of the recreative industries.

STUDY AREA, DATA AND RESOURCES

Study area

For the purposes of this study the mountain territory of Smolyan region is selected, which provides sufficient number of karst sites with different characteristics, status, access regime and tourist potential. The sites belong to the Rila-Rhodope Karst District, which is one of the four

karst districts in the country, according to the country's karst regionalization of⁵. The focus of this study is on the caves in the administrative boundaries of the Smolyan district. The studied karst sites (caves) belongs to the following karst regions: Dobrostan (Chudnite mostove (Wonderful Bridges), Trigrad (Yagodinska cave, Dyavolskoto Garlo (Devil's Throat) cave, Sanchova Dupka, The Spring of Kastrakli, Eminova Dupka, Drangaleshka, Kambankite and Ledenitsata caves, as well as the Trigrad and Buynovski gorges) and Smolyan (Borykovska cave, Goloboitsa 1 and 2 and Cladeto). The largest karst region is Dobrostan, where more than 200 caves and precipices have been studied so far⁶. Of the 17 caves we explore on the territory of the Smolyan region, eight are chasm, one of which is icy, two are watery, one is passable and the other six are horizontal. Four of these caves have the status of protected natural sites. Most are developed in Proterozoic marbles. An exception is the Cave 'Cladeto' in the municipality of Rudozem, which is in breccia-conglomerate Paleogenic sediments, made of marble pieces and metamorphites⁷. The rest of the studied caves are distributed between the municipalities of Smolyan District as follows: Smolyan (6), Borino (4), Devin (3), and Chepelare (3). Nine of the caves have been well studied in faunistic terms, in two there are archaeological finds, in one are found paleontological finds of cave bears, and three others are related to interesting legends (Table 1). The Protected Areas of Trigrad Gorge and Buynovsko Gorge are adjacent to the study area. This diversity of the investigated objects, as well as their spatial connectivity, a favorable condition for testing the proposed research methods, which is also a starting point in their selection.

The choice of this model territory is also based on the fact that sustainable tourism, based on the natural resources, has been made a major strategic priority in the Strategy for Development of District Smolyan (2014 – 2020). The implementation of an ecosystem approach to assess the capacity of the natural heritage to provide recreational services in the area can contribute to systemicity, sustainability and innovation in the management of natural tourist resources, as well as to the development of the recreative industries and social innovations in a peripheral mountain region. The

¹ The study is a result of the project BG05M2OP001-1.001-0001 'Building and Development of Center for Excellence 'Heritage BG', funded by the OP Science and Education for Innovative Development 2014 – 2020, co-financed by the European Regional Development Fund'.

² Popov 1970: 5-17.

³ Haines-Young, Potschin 2013.

⁴ Haines-Young, Potschin 2013a.

⁵ Popov 1970: 5-17.

⁶ Beron et al. 2009: 134-140.

⁷ Beron et al. 2009.

wide distribution of variety of karst sites – caves, gorges, karst springs, etc., which in Smolyan region are over 350, is a good prerequisite for the development of speleotourism and related specific recreative industries. In this study we focus on the ecosystem benefits and services provided by only a small part of the District's natural heritage. It is due to the exceptional geodiversity and biodiversity of the studied territory.

Data and resources

Karst complexes in Bulgaria are relatively well studied. Comprehensive information about karst sites throughout the country is contained in the monographs 'Caves and Speleology in Bulgaria' (2009) and 'Karst and Karst Natural Complexes in Bulgaria' (2018), as well as in a number of publications from the annual conferences of the Bulgarian Federation of Speleology (BFS). Karst regions provide diverse information about the material and spiritual culture of mankind from prehistory to the day, as well as on the evolution of a number of rare and unique representatives of cave's fauna. Previous studies of the caves in Smolyan region date back to 1885, when Stoyu Shishkov made the first description of the cave Chudnite mostove (Herkupria) (Beron et al., 2009). The brothers Hermengild and Karl Shkorpil also described this natural phenomenon

in their book 'Krazhsky Phenomena' (Underground Rivers, Caves and Springs) in 1900. The studied caves had been subject of a series of expeditions of speleologists from various Cave Clubs, scientific expeditions of biologists and archaeologists, geographers and geologists. Karst regions were thoroughly examined in the period 1968 – 1978 by the Institute of Geography at Bulgarian Academy of Sciences (BAS) under the leadership of the prominent Bulgarian geographer Vladimir Popov. He proposed the karst regionalization of Bulgaria⁸, which remains the last generally accepted one. The information we draw from these studies is valuable both with the detailed descriptions of the objects, and with the information about their historicity and the time during which they have not ceased to provoke the interest of scientists and tourists. These characteristics play an important role in the assessment of ecosystem services provided by the natural heritage sites. Other data sources include cave club's newsletters. There is a valuable database in the Register and Cadastre of Geological Phenomena, as well as in the publications dedicated to them⁹. Another comprehensive source is the webbased database of the Bulgarian Federation of Speleology 'Caves and Precipices in Bulgaria'. On the base of these publications, some main characteristics of the objects examined have been synthesized in **Table 1**.

Table 1. Description of the studied caves in Smolyan District

CAVES IN SMOLYAN DISTRICT	STATUS/STATE	TYPE / AREA / LENGTH (L)	GEODIVERSITY	BIODIVERSITY	SCIENTIFIC/CULTURAL/HISTORICAL SIGNIFICANCE	TOURIST MASTERY
BORYKOVSKA CAVE	ORDER No.283 of 04.05.1979, issue 1/2013 45/1979 Update with Order No.RD-148 of 23.03.2018, SG No. 37/2018	Horizontal (9,99ha) / 470 m	Poor in formations (secondary formations only at the end of the cave); Captive karst spring water at the entrance to the cave supplying the village	Cave grasshopper and two bat species	<i>Paleontological</i> finds from cave bears	It is forbidden to visit the cave freely
GOLOBOITSA 1 & 2	Not well-accessible	Water, L 1800 m	Two separate caves and a karst spring connected to each other. In Golobitsa 1 flows a river with a flow rate of 30 to	No data available	No data available	Local Cave Club organizes boat trips and extreme tourism

⁸ Popov 1976: 14-24.

⁹ Sinnyovsky 2011: 99-110.

			300 l/s, which is lost in a siphon and springs like karst spring Goluboitsa. Goloboitsa 2 is located above Goloboitsa 1 and connects with it through a 12-meter plumb in the rock.			
DRANGALESHPKA (DANGALASHKA) DUPKA (HOLE)	Not well-accessible	Water L 1142 m	The entrance is a 45-meter well with a depth of -165 m. The underground river has a flow rate of 30-50 l/s and flows more than 80 m below the level of the Muglenska River.	The fauna was studied by P. Beron in 1998.	No data available	Extreme tourism
DYAVOLSKOTO GARLO (DEVIL'S THROAT)	Well-accessible	Precipice L 450 m	Maped are 15 waterfalls of different heights, ending in euorsion boilers and 272 horizontal galleries. The flow rate of the water, which is poured from 34 m waterfall into the precipice, reaches over 2300 l/s.	The largest colony of cave long-winged bats in the Balkans and several other bat species	1. <i>The Legend</i> of Orpheus and Eurydika 2. <i>Culture</i> : The Thracians believed that Devil's Throat was a portal to the afterlife and threw their dead chiefs and warriors there to provide them with immortality; Along the tourist trail there are three reliefs – a devil's head cut out near the entrance for visitors, figure of a man in full stature in antique style and a small spring with healing water, where the Virgin Mary's lychee is located. The legend states that in this place desires come true.	It accepts tourists all year round on a route of about 350 m.
EMINOVA DUPKA	Not well-accessible	Precipice L 635 m	Very beautiful and diverse formations, 15-18 meters of shelter in the rocks, sinth waterfall .	No data available	No data available	Hard to reach, requires good preparation and is suitable for extreme tourism. It is visited by tourists with guides.

IZVORA NA KASTRAKLI	Not well-accessible	Horizontal L 2480 m	With the longest thin stalactites in Bulgaria - up to 3 m in length. Its entrance is a periodic spring 1 m above the right bank of the Izvorska River. The cave is dry and accessible in the second half of summer, autumn and winter for about 7-8 months. It haven't been studied in full	No data available	No data available	It is visited by tourists and researchers
KAMBANKITE (Chasm M-4)	Not well-accessible	Precipice L 456 m	The gap contains 5 wells connected to horizontal galleries with a depth of 10 to 25 m. Difficult to reach.	No data available	No data available	Hard to reach and dangerous. Extreme tourism.
CLADETO	Not well-accessible	Horizontal L 236 m	Karst-accumulation forms – synth formations.	No data available	No data available	Опасна е поради падащи камъни. It's dangerous because of falling rocks.
LEDENITSATA	ПЗ Заповед No.РД-1120 от 02.07.1968 г., бр. 83/1968 Благоустроена PA Order No.RD-1120 of 02.07.1968, issue 1/2/2014 83/1968	Precipice 4.6 ha L 1419 m	Beautiful ice formations (colonnade, swords,frozen waterfalls, etc.), as well as stalactites, stalagmites and aragonite curtains. A large underground river emerges from a	Speocyclops rhodopensis, troglobin Lithobiusstygius and 22 other species of animals, of which 9 bat species	The cave has an interesting history of research and was first described by H. and K. Shkorpil (1900).	Easily accessible and suitable for tourism

	well-accessible		siphon with a flow rate of 360 l/s. Huge halls up to 8 m high, a third water gallery, along which flows the deepest and fastest underground river. It is assumed that its waters go to the Nastan Karst Spring at the village of Nastan. Very pretty.			
SANCHOVA DUPKA	Not well-accessible	Horizontal L 455 m	Playstocene cave with secondary karst forms	10 species of animals and <i>Plusiocampa bulgarica</i> - inferior insect	It is of scientific interest that the cave is young, formed at the time when the middle floor of the Yagodinska Cave was formed	Local cave clubs offer tourist visits
UHLOVITSA (ULTSATA)	P.A. 283/04.05.1979 COPS/ SG issue, 45/1979 Well-accessible	Precipice, 2 storey, 1 ha L 330 m	Excluded wealth of all genetic types of synth formations. There are infiltration dripping waters that form ponds, petrified waterfalls, stalactites, etc. The cave ends with 7 beautiful lakes, which are filled with water early in the spring. The most attractive formation is the large stone waterfall, sparkling in white.	4 bat species	Legend: The cave was once also home to Devil and Devil's wife. The Devil was powerless to help his wife give birth and asked for help from a Rhodope grandmother who helped give birth to a healthy first child	Accepts tourists all year round only with a guide
HARAMIJSKA DUPKA	Not well-accessible	Chasm - Pass, Two- storey L 510	Poor on current formations, but seasonally formed icy forms	4 species, triglobine <i>Plusiocampa bulgarica</i>	<i>Archaeology</i> : Studies have found findings from the Eneolithic to the beginning of the Bronze Age	Extreme tourism offers local cave companies
CHELEVESHNITSA v. Orehovo	Not well-accessible	Horizontal to descending, three-storey, L 303 m	Various synth formations and gravitational collapses, but generally poor in formations	5 species of fauna, of which triglobins are the centipede <i>Trogodicustridentifer</i> and the <i>litobiuslakatnicensis</i>	<i>Legend</i> : It is known legend that children and old people hiding in the cave were suffocated by the kardzhalii with fire and smoke at the end of the 18th - early 19th century. Many human bones were found there.	Access is possible

CHELEVESHNITSA v. Pavelsko	Not well- acesible	Precipice L 85 m	A sheer 33-metre well leads to a large hall with a cone of collapsed blocks, dips of synth partitions with sparkling walls, cave en clears and a stone forest - a colonnada of stalagtones supporting the vaulted cave	26 crows were noticed in 1978	<i>Legend:</i> From this cave Orpheus has descended into the underground kingdom to search for Eurydika	It is visited and suitable for extreme tourism
CHELOVESHNITSA v. Zabardo	Not well- acesible	Precipice L 65 m	36-meter well leads to the top of a cone of stones and clay, propped up by rock blocks	No data available	<i>Legend:</i> Nearby is the fortress of Gordyu voivode, the remains of which still stand on the opposite ridge. After the fall of the fortress, the Turks threw into the cave the living captives, the slain, their horses and their weapons. The legend was confirmed in 1962, when were discovered the bones of the defenders of the fortress, tall and short-made people, and weapons from the end of the Second Bulgarian Kingdom.	Dangerous and forbidden to visit
CHUDNITE MOSTOVE (THE WONDERFUL BRIDGES)	P.A. No 2813/08.11.1961, GOG, SG no. 2813/08.11.1961 11/06.02.1962 Order No.RD-37 of 21.01.2008, SG No. 100.02.1962 32/2008 Well-acesible	Passable 38,92 ha, L 107 m	It consists of two rock bridges (passage caves) located 70 m apart. The largest arch is about 45 m high and 40 m wide. The small bridge is along the river - impassable, 60 m long, with a total height of 50 m, and the height of the arch is 30 m. After it there is a pore cave, in which the waters of the River Hercupria disappear to reappear on the surface after 3 km.	Falls under the Protected zone under the Birds Directive, Persenk	<i>Legend</i> says that the creation of the Wonderful Bridges is a result of the battle between the local shepherds and the Dragon.	Accepts tourists all year round

YAGODINSKA CAVE (IMAMOVA DUPKA)	Well-accessible	Horizontal, Two-Storey L 8501 m	Very beautiful and third in length in Bulgaria and the longest in the Rhodope Mountains. A gap with a depth of 15m connects the two floors of the cave. Formations: cave bidders, synth lakes, leopard skin, stalagmites and stalactites	42 species of animals, inferior insect <i>Plusiocampa bulgarica</i> and centipede <i>Troglodius meridionale</i>	<i>Archaeology:</i> It is an Eneolithic dwelling - an outbreak of the stone-copper age and ceramics with decoration from the Bronze and Iron Ages. <i>Legend:</i> 400 of the inhabitants from the village were hidden in the cave, but were betrayed, charred, walled and suffocated in it by invaders in the village of Yagodina,	Accepts tourists all year round
--	-----------------	------------------------------------	--	---	---	---------------------------------

Sources: Beron et al. (2009); <https://bulgarianhistory.org/dqvolskoto-garlo/>; <https://www.bulgariatravel.org/bg/>; <https://opoznai.bg/view/borikovska-peshtera?mobi=false>; <http://www.hinko.org/bg/caves/viewcaves.php>

METHODOLOGY

The research is based on the integration of methods for categorization of sites as a natural heritage at national level and methods for assessing, prioritizing and mapping the ecosystem services which they provide for development of the recreative industries.

Categorization of sites with qualities to be nominated for the category 'natural heritage' at national level.

The categorization distinguishes the following categories of sites with the meaning of 'natural heritage': 1) Established sites of natural heritage; 2) New sites of geodiversity/ biodiversity and 3) Cultural landscapes.

The selection is based on a specially developed system of criteria tailored to the definition adopted for the purposes of the study: 'The natural heritage is a geospatial natural element of the socio-ecological system, which has material and spiritual benefits of sustainable importance for previous, present and future generations'¹⁰. The criteria also comply with those adopted by various international conventions and

other documents, complemented by those which reflect the importance of the sites at national level (Table 2).

The selection of the entities under these five criteria is based on the proposed Index of Significance (I)¹¹, of the nominated entity, which reflects the sum of the number of metrics that have been given a positive rating for the respective entity divided by the number of all metrics

$$I = \sum (p_1 \dots p_n) / \sum (P_1 \dots P_{15})$$

Where:

I – Index of Significance

p – Number of positive-rated indicators for a site

P – Number of indicators

Sites with $I > 0,5$ have the capacity to be classified as 'New sites of the national natural heritage'. These sites must be assessed as having national significance. Furthermore, the site should have maintained its importance to past and present generations and have the potential to retain its importance to the future generations.

Sites with $I < 0,49$ could be assigned to the category 'New sites of the national natural heritage'

¹⁰ Nikolova, Nedkov, Dimitrov, Borisova, Zhiyanski 2021.

¹¹ Nikolova 2020: Second progress report, 28.02.2020.

Table 2. Criteria and indicators for selection of natural systems (ecosystems), natural components and elements, and cultural landscapes, seen here as natural heritage sites of Bulgaria¹²

№	Criteria	Indicators
1.	Site status (environmental significance / value demonstrated by presence of the sites in the relevant official registers/thematic campaigns)	1. Sites recognised as significant under well-established international criteria of UNESCO, IUCN, WCPA, Ramsar site, etc.; 2. Sites of European and National importance (have a place in the European Ecological Network of protected areas, protected species and protected areas (NATURA 2000)); 3. Objects that are symbols of important international causes related to the conservation of nature.
2.	Scientific significance / value (official documents, protected scientific developments, certificates, etc.)	4. The object displays unique or rare characteristics; 5. The site is a prospective source of new knowledge, registers increased interest from the research community, including for visits with the importance of scientific tourism.
3.	Educational significance / value (educational programs/initiatives and derived publications and products)	6. The site has a recognised and well-established role in terms of important educational objectives at the respective educational levels and in thematic areas; 7. The site has a recognized and well-established cognitive value for all ages.
4.	Public significance/value (proven by presence of the sites in official registers/documents/programming materials and thematic initiatives)	8. The site has a recognized and well-established role in terms of human health and psycho-physiological comfort; 9. The site has recognized sacral and religious value; 10. The site has a recognized value of national symbol and national identity; 11. The site has proven and lasting cultural and/or historical significance over time;

¹² Borisova, Mitova 2020: Second progress report, 28.02.2020.

		12. The site is known as a source of inspiration for culture and art.
5.	Business potential for recreative industries (proven by presence of sites in official registers/documents/programming materials and thematic initiatives)	13. The site has been developed or can be developed as a recreational attraction, on the base of its recognized aesthetic qualities; 14. The site has been developed or can be developed as a tourist attraction; 15. The site has been developed or can be developed as a sports attraction.

if they bear specific and rare characteristics or when they are on the territory of protected area or on the territory of cultural landscapes that meet the criteria for natural heritage.

All natural sites protected by one or another normative document, law or international convention, refer to the category 'Established sites of natural heritage'. They must be of supranational and/or national importance.

Methods for assessment and prioritization of ecosystem services for recreation and tourism.

The purpose of prioritisation is to identify those ecosystem services that natural heritage provides for the development of recreative industries. There are 48 classes of ecosystem services evaluated and divided into three main groups – material, regulatory and cultural. All ecosystem services relevant to the recreational industries are identified as 'Recreational ecosystem services' after the evaluation. The CICES 4.3 classification of the ecosystem services is used for the evaluation. Assessed are 48 classes of ecosystem services in terms of their relevance to seven benefit criteria related to the recreative industries (**Table 3**). Each one ecosystem service

in the table is evaluated for each group of criteria separately for each natural heritage site. The assessment of the benefits provided by the ecosystem services to the recreative industries is made on a relative scale from 0 to 5: 0 (none), 1 (very weak), 2 (weak), 3 (moderate), 4 (high) and 5 (very high). The evaluation criteria are based on a review of publications related to the concepts of natural recreational resources^{13,14,15,16,17,18,19} and cultural ecosystem services^{20,21,22}.

The term 'Recreational ecosystem services' refers to all ecosystem services relevant to the recreative industries. Some of them have a direct impact by creating an environment for the implementation of recreation activities, and others contribute indirectly, as factors influencing individual aspects of recreation. Identifying and prioritising ecosystem services in terms of recreation is one of the main tasks in this study. Prioritisation makes it possible to assess the relevance of the provided ecosystem services to the benefits criteria²³. For this aim we calculate Index of Relevance (R)²⁴. It reflects the ratio between the sum of the assessment scores for the benefits provided by ecosystem services to the number of ecosystem services from a given natural heritage site:

¹³ Popova 1993: 127.

¹⁴ Evrev 1999: 38-45.

¹⁵ Nedyalkov, Bekyarova 2000: 240.

¹⁶ Borisova, Mitova 2020: 366.

¹⁷ Priskin 2001: 637-648.

¹⁸ Çetin and Sevik 2016.

¹⁹ Cocklin, Harte, Hay 1990: 291-303.

²⁰ Daily 1999.

²¹ Reid et al. 2005: 155.

²² De Groot et al. 2010: 260-272.

²³ Nedkov et al. 2021.

²⁴ Nikolova 2020: Second progress report, 28.02.2020.

Table 3. Criteria for assessing the benefits provided by ecosystem services for the recreative industries

Criteria	Description
Functional and technological	Provide favourable conditions for certain recreational activities and industries, tourism and sport
Physiological (health)	Have a beneficial effect on human health, stimulate a healthy lifestyle: comfort, security, healing properties, clean environment
Aesthetic	They bring aesthetic delight, have a beneficial effect on the psychological state of people
Economic	Provide cost-effective opportunities for economic development
Cognitive	Meet knowledge needs and pass them on to future generations (science, education, culture) and have a cognitive effect
Spiritual	Stimulate spiritual development and creativity, have a connection with the tangible and intangible cultural heritage (religion, myths, art, life, traditions, folklore, crafts, cuisine, etc.), ethno- and civilization identity, local culture and a sense of belonging to the place
Ethical	Stimulate the need to protect the natural environment and cultural heritage, promote responsible behaviour of local populations, tourists and businesses

$$R = K/E$$

Where:

R – Index of Relevance;

K – Sum of the assessment scores for the benefits of ecosystem services according to all criteria

E – Number of ecosystem services provided by a natural heritage site

The Index of Relevance shows which natural heritage sites provide the greatest variety of recreational benefits. In view of the scale adopted for assessing the criteria by which prioritisation is carried out, as well as the number of classes of ecosystem services to be assessed under them, the maximum value that the Index of Relevance may have is 35. On this basis, we propose that objects with index values from 1 to 15 are poorly relevant, from 15.1 to 25 – relevant, and from 25.1 to 35 – highly relevant.

RESULTS AND DISCUSSION

Results from the categorization of the sites with qualities to be nominated for 'natural heritage' at national level

According to the used methodology, four of the studied sites have the status of protected natural sites from the category 'Natural landmark' (NL) and we accept them on this basis as 'Established sites of natural heritage'. These are the caves: Borykovska, Ledenitsata, Uhlovitsa and Chudnite mostove (Herkupria). Table 1 provides information on their characteristics, and since when they have been protected. The first three of these natural heritage sites are located on the territory of the municipality of Smolyan, and the fourth one is situated in Chepelare municipality.

The remaining thirteen sites, the 'New national natural heritage sites', were assessed

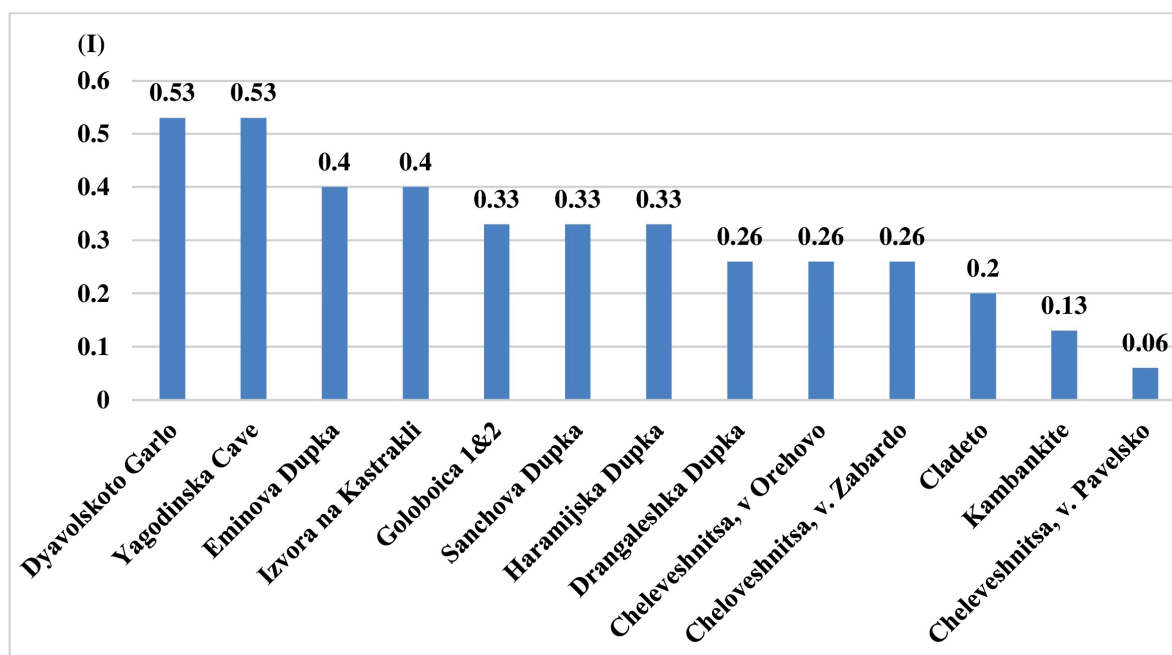

Figure 1. Index of Significance (I) of the studied caves

according to the seven criteria presented in Table 2. For each of them, an Index of Significance (I) was calculated. The results presented on Fig. 1 shows that with values of $I > 0.5$ are only two caves – Dyavolskoto Garto and Yagodinska. These caves are very popular tourist destinations located respectively in the Trigrad and Buynovo gorges.

The Trigrad Gorge is a Protected Area of 710.57 ha. Protected are endemic plant and animal species, as well as natural habitats. There is also on this territory a large geodiversity, which is not limited to the Dyavolskoto Garlo cave. In the village of Trigrad, where the cave is located, are registered 80 more caves and precipices. Another 157 caves there are on the territory of Devin municipality, including the cave Haramiyska Dupka, where archaeological finds from the Eneolithic to the beginning of the Bronze Age were found.

The Buynovo Gorge is declared a natural landmark with an area of 759.15 ha. The purpose of conservation is the Gorge of the Bunovska River with some protected plant and animal species. The area overlaps in part or in full the areas of the popular tourist sites Dyavolskiya Most and Vodopada (The Devil's Bridge and the Waterfall), as well as the Protected Area under the Trigrad-Mursalitsa Birds Directive. Besides the Yagodinska Cave, there are another 61 caves and precipices on

the territory of Borino Municipality, among which the subject of this study are Eminova Dupka, the Spring of Kastrakli and Sanchova Dupka. Their Index of Significance is between 0.4 and 0.33 because of the beautiful formations in the first two and because of the cognitive value of the latter.

The spatial connection between the established and the nominated for new sites of natural heritage, and other karst objects in the studied area, has a certain synergistic effect in terms of the ecosystem benefits provided for the development of speleological tourism and other related recreation activities in Smolyan region. For example, on the territory of the municipality of Smolyan are concentrated six of the sites subjected to the categorization (Drangaleshka, Goloboitsa, Kambankite, Ledenitsata, Borykovska and Uhlovitsa caves), of which the last three have the status of natural landmarks (Fig. 2).

On the territory of Chepelare municipality, along with the natural landmark Chiudnite mostove, there are 30 other caves, among which the Cheleveshnitsa cave in the village of Orehovo, the Cheleveshnitsa cave in village of Pavelsko and Cheloveshnitsa in the village of Zabardo. All four sites are related to interesting legends, and the one about Gordyu voivode has been confirmed as a historical fact by the archaeological artifacts found in the cave.

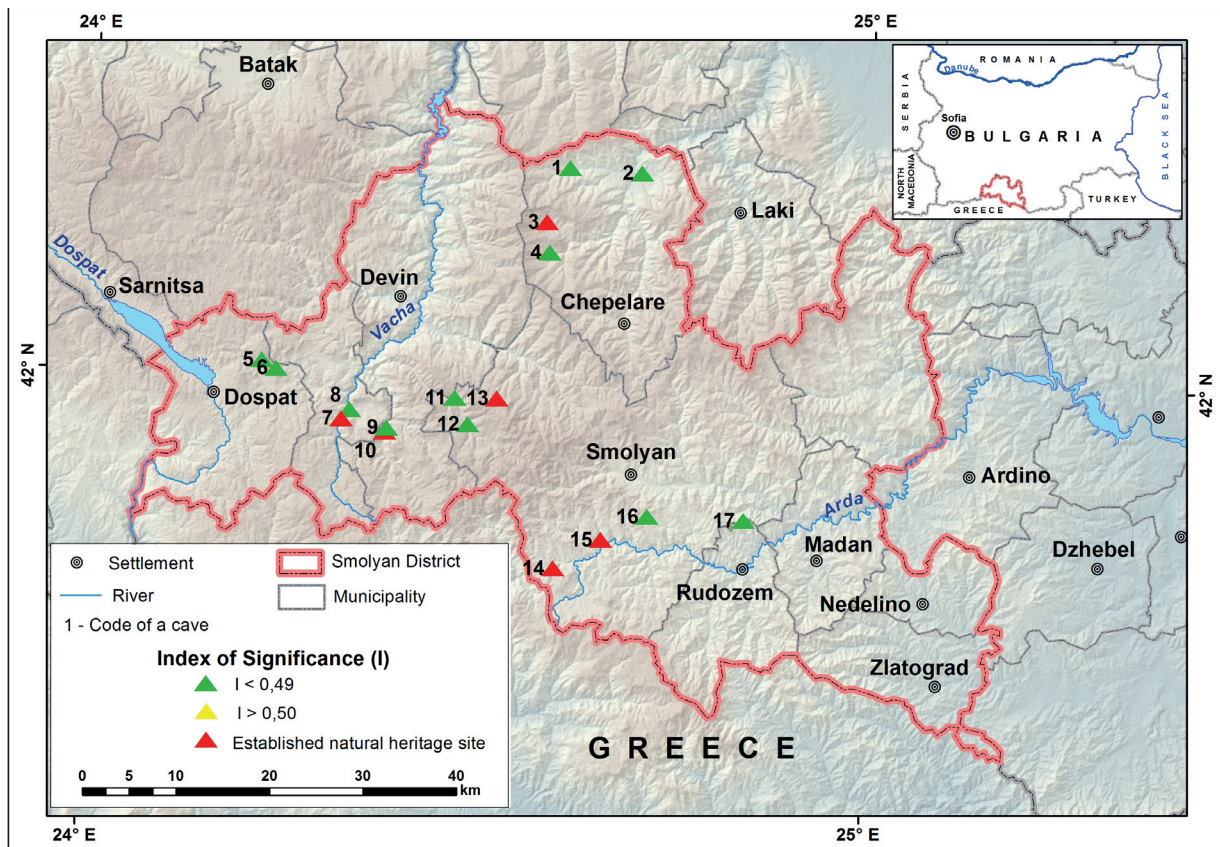

Figure 2. Location of the studied caves by their Index of Significance: 1 – Cheleveshnitsa, v. Orehovo; 2 – Cheleveshnitsa, v. Zabardo; 3 – Chudnite mostove; 4 – Cheloveshnitsa, v. Pavelsko; 5 – Izvora na Kasytrakli; 6 – Eminova duplka; 7 – Yagodinska cave; 8 – Sanchova Dupka; 9 – Haramijska Dupka; 10 – Dyavolskoto Garlo; 11 – Drangaleshka Dupka; 12 – Kambankite; 13 – Ledenitsata; 14 – Borikovska; 15 – Uhlovitsa; 16 – Goloboica 1 and 2 and 17 – Cladeto

In addition to a territorial proximity, the assessed sites could provide conditions for the development of extreme, adventurous, historical or cognitive type speleotourism united into the relevant tourist packages.

Prioritisation of ecosystem services with capacity for recreation and tourism

The results of the prioritization of ecosystem services provided by the surveyed caves show that they all provide 100% cultural abiotic ecosystem services. The provided cultural biotic services vary from 9% in Dyavolskoto Gurlo to 64% in Ledenitsata, where the biodiversity is the greatest. Ledenitsata also provides 100% of the regulating and supportive abiotic services. It is due to the exceptional role of groundwater in the cave for the regulation of the current in the region. Only two of the sites – the Borykovska

Cave and Chudnite mostove, provide up to 27% of the Regulating and supporting biotic ecosystem services. The Chudnite mostove cave is a source of 50% of material biotic and abiotic services (**Fig. 3**). These results reflect well the nature of the assessed sites from the geoheritage of Bulgaria. In the caves, due to the specific conditions and lack of natural light, the biotic ecosystem services have a smaller share, which is formed mostly by cave fauna. On the other hand, these sites are rich of geodiversity and unique karst forms which provide originality of the experience that tourists get in them. The ability of karst territories to regulate the water flow has been demonstrated by the group of 'Regulatory and supporting abiotic' services. The 'Regulating and supporting biotic' services matter in the sites that are protected in the category natural landmarks, which determined the area adjacent to the caves on the surface, where there are plant communities, including rare or protected species.

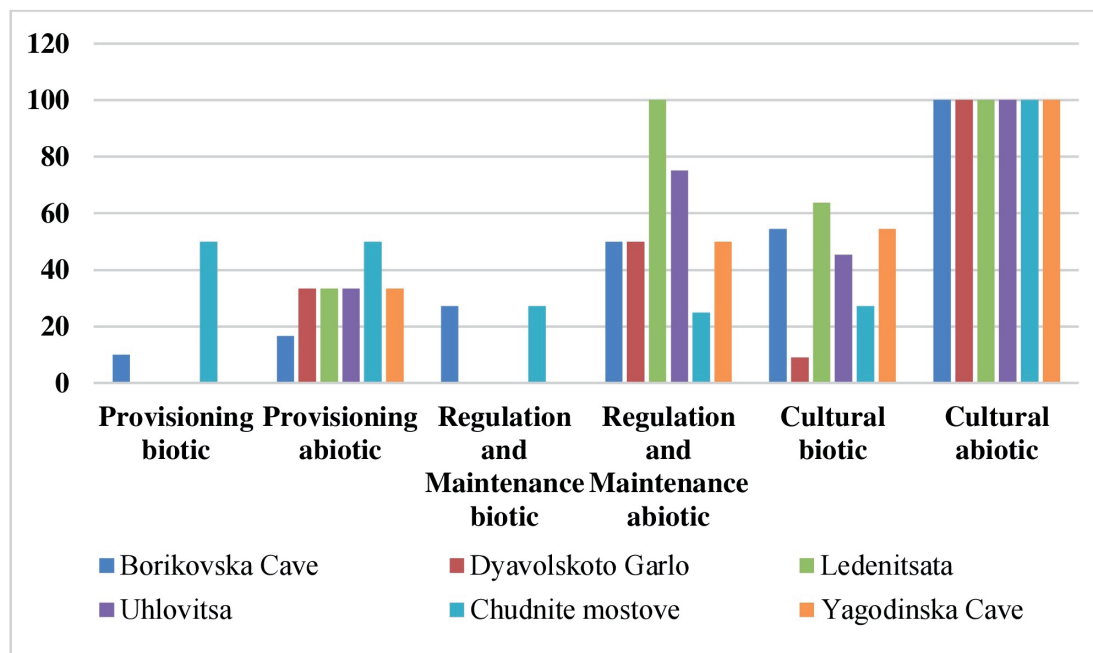

Figure 3. Relative share (%) of the classes of ecosystem services provided by the natural heritage sites examined to all classes of the relevant CICES 4.3 section

The distribution of the prioritisation assessments of all classes of ecosystem services for each of the criteria and for each of the natural heritage sites assessed is presented in Fig. 4. It shows that the Chudnite mostove cave is rated highest, followed by the Yagodinska Cave, Uhlovitsa and Ledenitsata. For the other sites, the estimates vary between different criteria, but are significantly lower. Ecosystem services prioritisation provides

a good basis for analysis, but the absolute sum of the scores by the criteria estimates does not indicate whether the number of services or the scores of the ratings plays a greater role in the final result. It is not clear whether it was formed because of the quality of the services or because of their larger number. To make prioritization more precise, we use the Index of Relevance (R), Fig. 5.

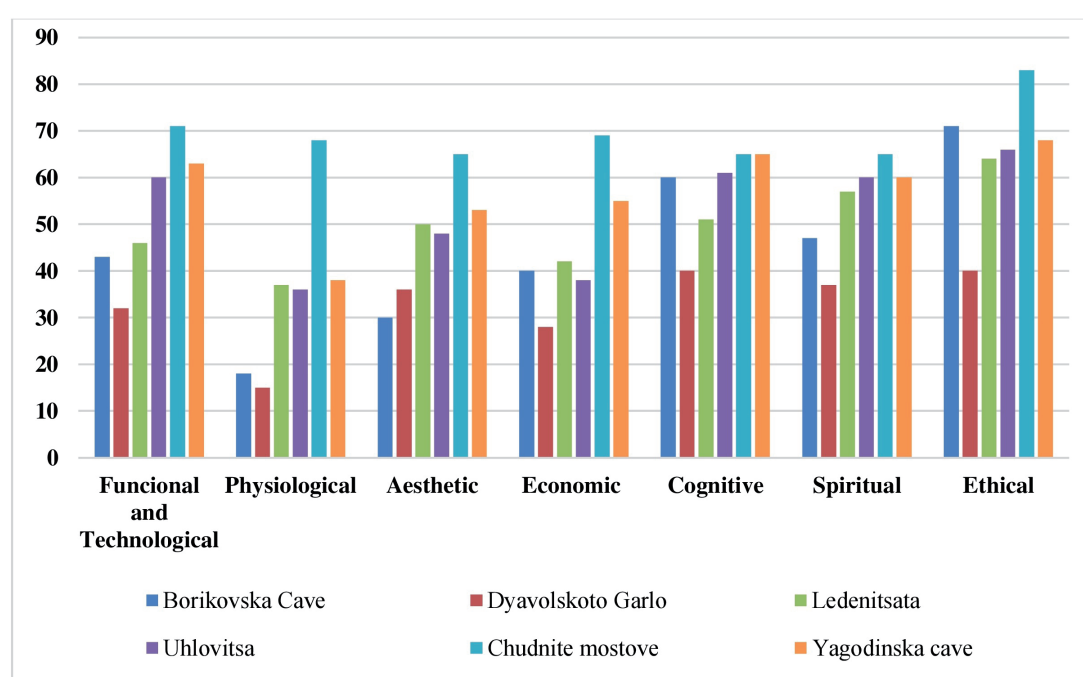

Figure 4. Allocation of assessments (scores) of the prioritised ecosystem services for each of the criteria and for each of the assessed caves

The Index of Relevance (Fig. 5) shows that Yagodinska cave (28.71) has capacity to provide the most recreational benefits, and with the lowest capacity is the Borykovska Cave (18,17).

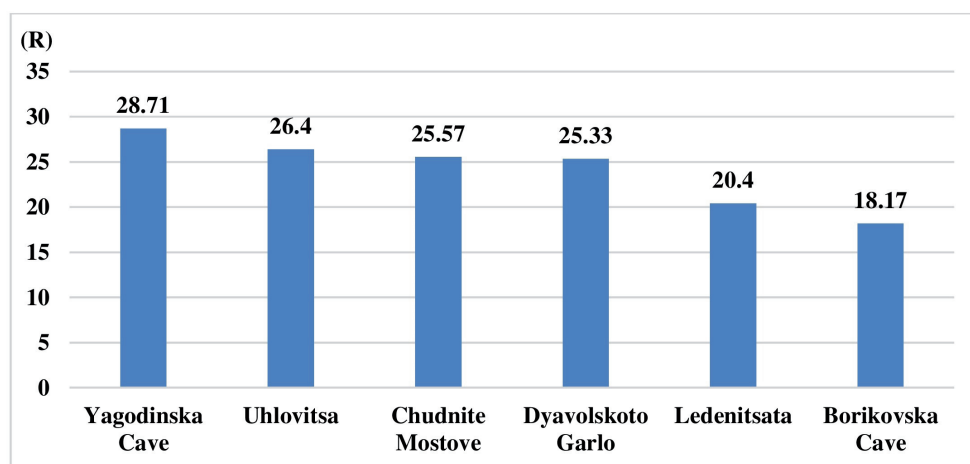

Figure 5. Index of Relevance (R) of the selected caves

The data from Table 1, confirm that the Yagodinska Cave actually provides rich geodiversity and biodiversity, has archaeological sites and legends and is open for visitors, unlike the Borykovska Cave, which is protected as the natural landmark because of the paleontological finds in it, but has limited access and is poor of attractive karst forms and biodiversity. There is no year-round access to the Ledenitsata and

it is not open for visitors. From the values of the Index of Relevance, we can conclude that Yagodinska, Chudnite mostove, Uhlovitsa and the Dyavolskoto Garlo caves are very relevant to the recreation industries, and Ledenitsata and Bornikovska caves are relevant, i.e. the utilization of their capacity will require more efforts and investments from the local communities (Fig. 6).

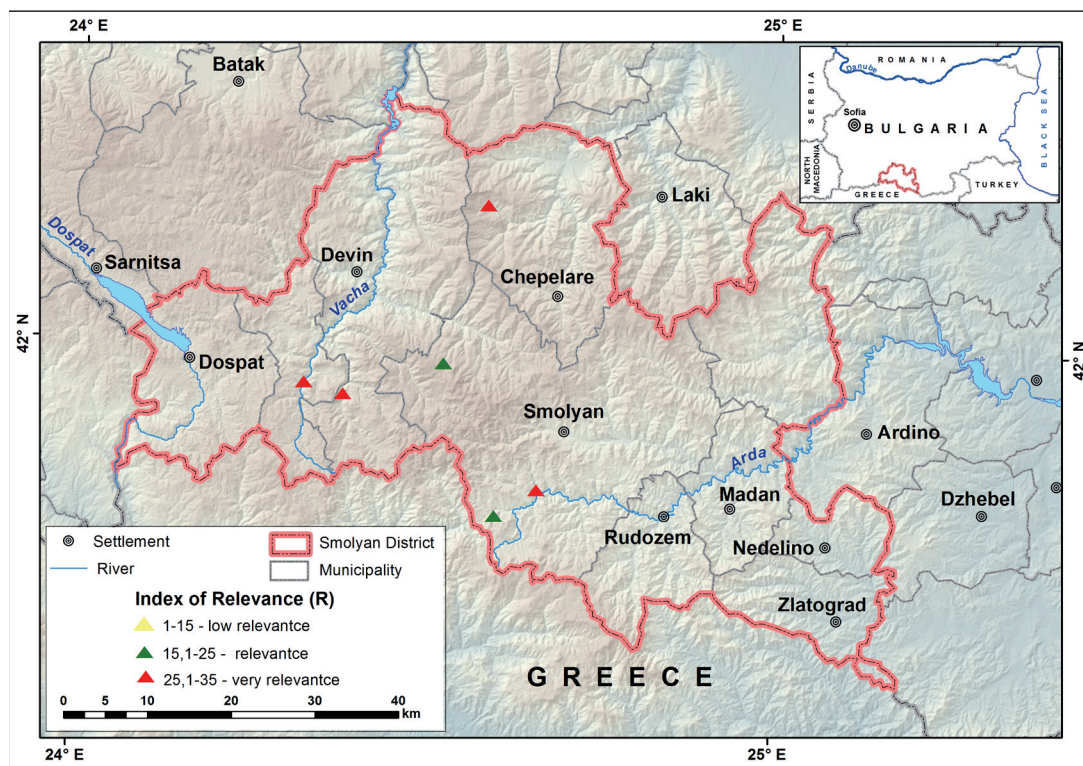

Figure 6. Distribution of caves according to the Index of Relevance: 1 – Cheleveshnitsa, v. Orehovo; 2 – Cheleveshnitsa, v. Pavelsko; 3 – Chudnite mostove; 4 – Cheloveshnitsa, v. Zabardo; 5 – Izvora na Kasytrakli; 6 – Eminova duplka; 7 – Yagodinska cave; 8 – Sanchova Dupka; 9 – Haramijska Dupka; 10 – Dyavolskoto Garlo; 11 – Drangaleshka Dupka; 12 – Kambankite; 13 – Ledenitsata; 14 – Borikovska; 15 – Uhlovitsa; 16 – Goloboica 1 and 2 and 17 – Cladeto

CONCLUSION

The results provide a new kind of knowledge about the recreational potential of the karst territories in Bulgaria and can be used to optimize and develop recreation and tourism in these regions. The categorization of the sites with qualities to be nominated for 'natural heritage' on national level shows that there are four 'Established sites of natural heritage' on the territory of Smolyan district – the caves Borikovska, Ledenitsata, Uhlovitsa and Chudnite mostove. From the other thirteen sites, subject to this categorization, nominated as 'New sites of national natural heritage', according the Index of Significance, are only two caves – Dyavolskoto Garlo and Yagodinska Caves.

The prioritization of ecosystem services by all criteria shows that Chudnite Mostove Cave is rated highest, followed by the Yagodinska, Uhlovitsa and Ledenitsata caves. The estimates for the rest sites, vary between different criteria, but are significantly lower.

The Index of Relevance (R) of the sites shows that Yagodinska Cave has the highest capacity to provide recreational benefits, and Borykovska Cave has the lowest capacity. From the values of the (R), we can conclude that Yagodinska, Chudnite Mostove, Uhlovitsa and Dyavolskoto Garlo caves are very relevant for development

of the recreational industries, and the caves Ledenitsata and Borykovska are relevant and also have potential, but using their capacity will require more efforts and investments.

The results of the study confirm that the proposed methodology provides reliable results for assessing the capacity of specific natural heritage sites to provide ecosystem services for the development of recreation and recreative industries. These results can serve to optimize and integrate policies regarding sustainable management of the Bulgarian natural heritage and for development of tourism, innovation and services in the region through a more active partnership between stakeholders.

The presence of different type of caves within a compact territory allows the tourist product to be addressed to a wide range of users with varying degrees of preparation and with different interests in speleology (scientific, historical, archaeological, literary, artistic, photographic, zoological, etc.). Currently, less than half of the caves surveyed are developed and provide access of the tourists in them. At the same time, some local cave clubs provide the necessary assistance to for the visitors in the caves that are not well-accessible. In these activities, there is also potential for the development of recreative industries and other accompanying the 'adventure' activities, with economic and social benefits for the local communities.

BIBLIOGRAPHY

Beron et al. 2009: Beron, Petar, Trifon Daaliev and Aleksey Zhalov. Caves and Speleology in Bulgaria. Published by BFU, NPM-BAS and COM Foundation. S. 134-140.

Borisova, Mitova 2020: Borisova, Bilyana and Radenka Mitova. Development of a Methodology for Assessment of the State and Mapping of the Potential of the Natural Ecosystems with the Meaning of 'Natural Heritage' to Provide Recreational Ecosystem Services. In: Conceptualization, Flexible Methodology, and Pilot Geospatial Platform for Access of the Bulgarian Natural Heritage to the European Digital Single Market of Knowledge and Information Services. Second Progress Report, 28.02.2020.

Çetin, Sevik 2016: Çetin, Mehmet and Hakan Sevik. Evaluating the Recreation Potential of Ilgaz Mountain National Park in Turkey. Environmental Monitoring and Assessment, 188:52, DOI 10.1007/s10661-015-5064-7.

Cocklin et al. 1990: Cocklin, Chris, Michael Harte and John Hay. Resource Assessment for Recreation and Tourism: a New Zealand example. Landscape and Urban Planning, 19(3), 291-303, [https://doi.org/10.1016/0169-2046\(90\)90027-Y](https://doi.org/10.1016/0169-2046(90)90027-Y).

Daily 1999: Daily, Gretchen. Developing a Scientific Basis for Managing Earth's Life Support Systems. Conservation Ecology, 3(2)

De Groot et al. 2010: De Groot, Rudolf,

Rob Alkemade, Leon Braat, Lars Hein and Louise Willemsen. Challenges in Integrating the Concept of Ecosystem Services and Values in Landscape Planning, Management and Decision Making. Ecological Complexity, 7(3), 260-272.

Evrev 1999: Evrev, Petko. Spatial Planning of Recreation and Tourism. SU 'St. Kliment Ohridski', ISBN 954-07-1146-0, Sofia, 38-45.

Haines-Young, Potschin 2013: Haines-Young, Roy and Marion Potschin. CICES V4.3 - Report Prepared Following Consultation on CICES Version 4. August-December 2012. EEA Framework Contract No EEA/IEA/09/003.

Haines-Young, Potschin 2013a: Haines-Young, Roy and Marion Potschin. Common International Classification of Ecosystem Services (CICES): Consultation on Version 4, August-December 2012. EEA Framework Contract No EEA/IEA/09/003 (Download at www.cices.eu)

Mitova 2020: Mitova, Radenka. Concept for Sustainable Development of Tourism on Vitosha. SU 'St. Kliment Ohridski', ISBN 978-954-07-5065-1, Sofia.

Nedkov et al. 2021: Nedkov, Stoyan, Mariana Nikolova, Radenka Mitova, Bilyana Borisova, Dessislava Hristova, Lidiya Semerdzhieva, Miglena Zhiyanski, Hristina Prodanova. Prioritization of Ecosystem Services Related to the Natural Heritage in Bulgaria, JBGS, Pentsoft, (in print).

Nedyalkov, Bekyarova 2000: Nedyalkov, Simeon and Zhivka Bekyarova. Recreational Ecology, Varna.

Nikolova 2020: Nikolova, Mariana. Development of a Methodology for Assessment of the State and Mapping of the Potential of the Natural Ecosystems with the Meaning of 'Natural Heritage' to Provide Recreational Ecosystem Services. In: Conceptualization, Flexible Methodology, and Pilot Geospatial Platform for Access of the Bulgarian Natural Heritage to the European Digital Single Market of Knowledge and Information Services. Second Progress Report, 28.02.2020.

Nikolova et al. 2021: Nikolova, Mariana, Stoyan Nedkov, Stelian Dimitrov, Bilyana Borisova and Miglena Zhiyanski. Conceptualization of Natural Heritage in the Context of the Ecosystem Approach (in this volume).

Popov 1970: Popov, Vladimir. Karst Spread in Bulgaria and Some of its Peculiarities, Announcements of the Geographical Institute of BAS, XIII, 5-17.

Popov 1976: Popov, Vladimir. Zoning of the Caves in the People's Republic of Bulgaria. Problems of Geography, Book 2, 14-24.

Popova 1993: Popova, Nikolina. Natural Recreational Resources. SU 'St. Kliment Ohridski', ISBN 954-07-0181-3, Sofia.

Priskin 2001: Priskin, Julianna. Assessment of Natural Resources for Nature-based Tourism: the Case of the Central Coast Region of Western Australia, Tourism management, Vol. 22, 637-648.

Shkorpil, Shkorpil 1900: Shkorpil Hermengild and Karl Shkorpil. Krazhsky Phenomena. (Underground Rivers, Caves and Springs).

Simnyovsky 2011: Simnyovsky, Dimitar. Geoconservation and the Geological Heritage of Bulgaria. Journal of the Bulgarian Geological Society, year 72, vol. 1-3, 99-110.

Reid et al. 2005: Reid, Walter, Harold Mooney, Angela Cropper, Doris Capistrano, Stephen Carpenter,

Kanchan Chopra, Partha Dasgupta, Thomas Dietz, Anantha Kumar Duraipappah, Rashid Hassan, Roger Kasperson, Rik Leemans, Robert May, Tony McMichael, Prabhu Pingali, Cristián Samper, Robert Scholes, Robert Watson, A.H. Zakri, Zhao Shidong, Neville Ash, Elena Bennett, Pushpam Kumar, Marcus Lee, Ciara Raudsepp-Hearne, Henk Simons, Jillian Thonell and Monika Zurek. Millennium Ecosystem Assessment (MEA) Ecosystems and Human Well-Being: Synthesis, Island Press, Washington, DC, ISBN 1-59726-040-1.

SITES

Bulgarian history – <https://bulgarianhistory.org/dqvolskoto-garlo/>

Caves and Precipices in Bulgaria – <http://www.hinko.org/bgcaves/viewcaves.php>

https://sm.government.bg/upload/files/Strategia_ObIsM%202014-2020.pdf

The Cultural Heritage Act (2009) last. ed. State Gazette, issue 19/2009, in force since 26.02.2021 - <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135623662>

Opozna.bg – <https://opoznai.bg/view/borikovska-peshtera?mobi=false>

Protected Areas Act, published SG 133/1998, last. ed. State Gazette, issue 66/2013, in force since 26.07.2013 – <http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/sin28773.pdf>

Register and Cadastre of Geological Phenomena – <http://mgu.bg/geosites/>

Strategy for development of Smolyan district (2014 – 2020) – Tourist portal for Bulgaria – <https://www.bulgariatravel.org/bg/>

Water Act, prom. DV. No. 67 of July 27, 1999, last ed. and ext. DV. No. 17 of February 26, 2021, in force since January 28, 2000 - <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134673412>

Cultural Heritage Act, 2009 adopted Official Journal No.19/13.03.2009, amend. OJ. 17/26. 02. 2021 https://en.unesco.org/sites/default/files/bulgaria_culturalheritageact_2009_entof.pdf

Културни екосистемни услуги, предоставяни от обектите на природното наследство в карстови територии на област Смолян

Мариана Николова, Стоян Недков, Биляна Борисова,
Велимира Стоянова, Раденка Митова

Авторите предлагат и прилагат нова методология, основана на интегрирането на методи за категоризиране на природните обекти като природно наследство на национално ниво и методи за оценка, приоритизиране и картографиране на екосистемни услуги за развитието на рекреативните индустрии. Представени са резултатите от категоризацията на седемнадесет пещери на територията на област Смолян, номинирани за включване в категорията „национално природно наследство“. Оценява се техният капацитет да предоставят рекреационни екосистемни услуги въз основа на нов подход за приоритизиране на екосистемните услуги. Оценката е извършена чрез предложените Индекс на значимост и Индекс на релевантност. Въз основа на резултатите от оценката са определени пещерите, които отговарят на критериите да бъдат номинирани за национални обекти на природното наследство. Изследването показва приложното значение на екосистемния подход за развитие на рекреативните индустрии въз основа на действителния капацитет на обектите на природното наследство да предоставят съответните екосистемни услуги и ползи за отдих и туризъм.

Теренни видеозаписи от 50-те години на XX век в Музикалнофолклорния архив на Института за изследване на изкуствата: стъпки към представянето им в дигитална среда

Горица Найденова

Институт за изследване на изкуствата при Българската академия на науките

Посвещава се на 120-годишнината от рождението на Райна Кацарова

Абстракт: Текстът обявява началото на дигитализацията на недостъпен в течение на повече от три десетилетия архивен фонд от 16-милиметрови киноленти в Музикалнофолклорния архив на Института за изследване на изкуствата, станало възможно благодарение на проекта „Културното наследство в архивите на Института за изследване на изкуствата. Интерактивна карта на изкуствата в България“. Въвеждат се кратки исторически данни за фонда, въз основа на първите цифровизирани и прегледани документи се представят някои характеристики и специфики на съхранените материали и се набелязват проблемните полета, в които може да бъде разглеждано тяхното съдържание.

Ключови думи: етномузикология, етнохореология, теренна работа, Райна Кацарова, киноленти, дигитализация

Keywords: ethnomusicology, ethnochoreology, field work, Raina Katsarova, films, digitization

Теренните киноленти, техният архивен контекст и проектът „Културното наследство в архивите на Института за изследване на изкуствата. Интерактивна карта на изкуствата в България“¹

Проектът, върху който работи нашият екип – „Културното наследство в архивите на Института за изследване на изкуствата. Интерактивна карта на изкуствата в България“ – има за своя първоначална цел да изгради актуална, комплексна и достъпна в интернет база данни с информация за архивите на ИИИЗк, съпроводена с аудио-, визуални и аудиовизуални примери за тяхното съдържание. Сама по себе си тази идея вече не е особено иновативна, но тук би трябвало да отчетем принципната сложност на задачата, която идва от спецификата на фондовете и от твърде разнородното им съдържание. В по-голя-

Dr Goritsa Naydenova is an ethnomusicologist, Professor, head of the National Academic Research Center for Preservation of Cultural Heritage at the Institute of Art Studies, and Deputy Editor in-Chief of the Bulgarian Musicology Journal.

мата си част те са наследени от три различни научни институции, ввели се в настоящия ИИИЗк след множеството реформи в Българската академия на науките². През 2016 г. за тях беше приета структура от пет раздела, съответстващи както на делението на институциите фондосъздатели, така и на петте научни специалности, работвани днес в ИИИЗк – „Музика“, „Изобразителни изкуства“, „Архитектура“, „Театър“ и „Екранни изкуства“.

Тъй като институтите майки при самото си създаване са имали като задача документирането на обекти от културното ни наследство, то колекциите, наследени от тях, са в най-точния смисъл „научни архиви“: за разлика от стандартните случаи в архивистиката, в които формираните фондове са вторичен резултат от дейността на личности или институции, нашите архиви са събирани целенасочено от изследователите в зависимост от предмета, приоритетите и парадигмите на всяка наука, от нейните техники на документиране и т.н. Затова в своите публикации поддържам тезата, че документите в архивите на ИИИЗк пазят информация колкото за историята на изкуствата у нас, толкова и за историята на науките за тези изкуства³.

Първата стъпка към представянето на всеки един архив в интернет е, разбира се, неговата цифровизация. В това отношение най-голямо предизвикателство пред нас е Музикалнофолклорният архив (събиран чрез теренната работа на музикалните фолклористи на Института за музика и днес част от архив „Музика“) поради разнообразието от аналогови носители. Хартиени материали, грамофонни плочи, магнетофонни ленти, аудиокасети, видеокасети – всички те изискват специфични конфигурации от устройства и предполагат различни типове реставрация. Процесите на цифровизиране и дигитализиране на тези носители бяха в ход още преди началото на проекта, но с негово финансиране беше доставена най-актуалната техника за всеки отделен случай, което значително повиши темпото на работа и качеството на копията.

Един вид носители обаче представляваше особено сериозен проблем – 16-милиметровите киноленти от теренната работа на музикалните фолклористи и етнохореолозите. При пълната липса на държавна политика към архиви като нашия⁴ необходимите суми за реставрирането и дигитализирането им бяха непосилни за бюджета на хуманитарен институт в БАН и непостижими по наличните доскоро донорски програми. Нещо повече – тъй като се повреди и оригиналната възпроизвеждаща техника, за дълго загубихме всякакъв достъп до заснетото в тях.

Едва с настоящия проект (част от проекта „Изграждане и развитие на център за върхови постижения „Наследство БГ“) стана възможно осигуряването на тъй необходимия филмов скенер и нашият екип тръгна към обработката на тези ленти. Днес най-после можем да видим какво има в този дял от архива и най-после имаме шанса да съхраним неговото съдържание, защото носителите не са вечни и някои от тях са на пределна възраст.

След 30-годишната пълна липса на достъп до тези документи и при реалната опасност да ги изгубим безвъзвратно бих определила това като много сериозно постижение.

ИСТОРИЯТА НА АРХИВА И АРХИВЪТ КАТО ПРЕДМЕТ НА ЕТНОМУЗИКОЛОГИЯТА И ЕТНОХОРЕОЛОГИЯТА

Азбучна истина е, че в историята на етномузикологията (и това би могло да се отнесе и до разроилата се от нея етнохореология) теоретичната работа се развива в неразривна връзка с документирането на феномени от безписмени култури. Важно е тук да обърнем внимание на факта, че документите в тези дисциплини не просто се събират, а **се създават от изследователите**, при това без никаква опора върху съществуващи при самите носители на тези култури способности за писмено фиксиране на същите феномени. Това води до множество теоретични проблеми, свързани първо с мето-

¹ Публикацията е резултат от извършено изследване в рамките на проект BG05 M2OP001-1.001-0001 „Изграждане и развитие на Центъра за върхови постижения „Наследство БГ“ (Оперативна програма „Наука и образование за интелигентен растеж“, приоритетна ос 1 „Научни изследвания и технологично развитие“). This publication is the result of a survey conducted within the project BG05M2OP001-1.001-0001 Establishment and Development of 'Heritage BG' Centre of Excellence (Operational Program 'Science and Education for Intelligent Growth', priority Axis 1 'Research and technological development').

² В началото това са били Институтът за музика (създаден през 1948), Институтът за изобразителни изкуства (1948) и Центърът за архитектурознание (1949), като в следващите десетилетия всеки от тях претърпява структурни промени, сменят се съответно и названията им.

³ Вж. например *Naydenova 2021b*, където са по-подробно изложени също и историята, и структурата на архивите.

⁴ Вж. *Statulov 2021*.

дологията на събиране на информацията, след това с пригодността на наличните графични системи за отразяването на същността на документираните явления и т.н. В този смисъл събирането и структурирането на архиви е една от задачите на дисциплината⁵, а всяка възможност за нов вид документиране води до нов етап в развитието на науката и до преосмисляне на събраните преди това материали⁶. Затова въпросите кога и как се въвежда всеки нов тип документиране в българската етномузикология и как той рефлектира в методите на изследователите са важни както за осмислянето на историческия развой на самата дисциплина, така и заради необходимостта от по-добро разбиране на съдържанието и структурата на Музикално-фолклорния архив⁷.

Това е най-обемният и един от най-старите архиви в ИИИЗк, защото наследява документите от отдел „Народна музика“ на някогашния Етнографски музей, когато сътрудниците му се преместват в новосъздадения Институт за музика. От всички видове документиране (на хартия, със звук, с изображение) научният видео-запис в България се появява най-късно. Райна Кацарова е личността, която успява да издейства необходимото оборудване – така както преди това в края на 30-те години на XX в. осигурява първата звукозаписна техника (грамофон „Престо Ню Йорк“) за научни цели и поставя началото на звуковия архив⁸. В отчет за 1955 г. тя пише, че вече десета година правят постъпки за купуване на киноснимачен апарат⁹, доставят го през 1957 г.¹⁰ Първите видеодокументи в

Музикалнофолклорния архив обаче са от 1954 г., защото – както в същия отчет отбелязва знаменитата ни фолклористка – преди 1957 г. заемат частни апарати, „което затруднява и прави ползването им проблематично“.

Основанието за купуването на камерата е най-вече необходимостта от документиране на танцовия фолклор (към който през 50-те вече съвсем официално са профилирани научните задачи на Райна Кацарова) и тези носители дълго са наричани „Танцовият архив“. Но те – както ще бъде показано и по-надолу в текста – съдържат доста по-широк обхват от феномени на традиционната култура.

ОСОБЕНОСТИ НА ТЕРЕННИТЕ ВИДЕОМАТЕРИАЛИ ОТ 1950-ТЕ ГОДИНИ

За времето от 1954 до 1959 г. в Инвентарната книга са вписани общо над 6400 метра кинолента (ок. 580 минути запис). Част от снимките са направени при Комплексните научни експедиции в Добруджа (1954), Странджа (1955) и Средна Западна България (1958), осъществени от екип специалисти от различни области – музикални фолклористи, етнографи, архитекти, изкуствоведи, езиковеди и пр. Друга част са снимани по време на командировки на музикалните фолклористи в различни точки от страната¹¹. От днешната ни гледна точка към музикалнодиалектната карта на България може да се отбележи, че те се намират във всички музикалнофолклорни области¹² с изключение на Родопската.

⁵ Както отбелязва още Бруно Нетл в своята история на етномузикологията (имайки предвид времето около 1900 г. и след него), „идеята за създаването на архиви за съхраняване, обработване, класифициране и каталогизиране на етномузикологичните записи става основна за специалността и води до разгръщането на отделна област в етномузикологията“. Nettl 1964: 17. В българската наука проблемите на каталогизацията в Музикалнофолклорния архив са разгледани в Botuscharov 1973.

⁶ Например въвеждането на звукозаписа в теренната работа дава сериозно отражение върху нотирането на мелодиите и оттам – и върху възможностите за анализа им (Вж. напр. Djidjev 2009.), като същевременно про-вокира ново отношение към по-ранните нотирации на песни, осъществявани в момента на теренната работа.

⁷ Пример за активна работа в тази посока са Kumichin 2017, Naydenova 2015, Naydenova 2021a.

⁸ Вж. Todorov 2002: 36-55, Dimov 2016.

⁹ SA – BAS 1955: 5

¹⁰ SA – BAS 1957: 20. Пак там е уточнено, че снабдената киноснимачна камера е „тип АК 16“ и е купена заедно с „кинопроекторен апарат ТР 16“.

¹¹ Според Инвентарната книга (което общо взето се потвърждава и от цифровизираните до този момент ленти) освен при комплексните експедиции са записвани материали в: Момина баня (днес квартал на Хисаря), Сушица (Великотърновско), Вресово (Айтоско), Чипровци, Стакевци (Белоградчишко), Радневци (Великотърновско), Киреево (Кулско), Градец (Костинбродско); Васил Левски и Паисиево (Карловско), Тешево, Корница (Гоцеделчевско), Дъбница, Марулево, Кочан, Плетена, Дебрен, Долно Дряново и Лъки (Благоевградско), Гоце Делчев, Любеново (Плевенско), Ново село (Видинско), Въбел и Гигенска махала (Никополско), Казичене, Враждебна, Лесново, Мирково (Софийско); Аспарухово (Провадийско); Пъдарево (Сливенско), неуточнени засега селища в Котленско. Тук бихме могли да добавим и една 35-милиметрова лента, снимана в Хлевене, Ловешко.

¹² Регионалните изследвания в музикалната фолклористика са най-активни през 50-те и 60-те години на XX век, а цялостната музикалнодиалектна карта на България получава своята концептуализация в книгата на Елена Стоин „Музикално-фолклорни диалекти в България“ – Stoin 1981.

Дигитализирането на тези материали все още е в началото си и засега няма как да се направи пълен анализ на същината на снимания материал. И все пак предвид цифровизираните досега ленти могат да се изведат някои негови характеристики, които ще имат пряко отражение върху следващите етапи от обработката на архива.

Едни от тях гравитират около въпроса за **документирани обекти**. Заснетото през 50-те години може да се разпредели в три тематични групи.

Първата (най-малка като обем) е представена най-вече в лентите от комплексните научни експедиции, в които често камерата се насочва към самия екип в процеса на работата му – *документирани са документиращите*. Това ни дава възможност на видим „в движение“ своите предшественици, които иначе познаваме единствено от публикации и от снимки в по-късните им години. Тези материали са сред ценните свидетелства за историята на науките ни.

Втората като тежест тематична група са различни фрагменти, документиращи различни от музикалотанцовите феномени обекти като *сгради, археологически разкопки, също и артефакти, свързани с изобразителните изкуства и др.* Сред тях най-близки до основната област на Музикалнофолклорния архив са *откъсите, значими от етнографска гледна точка* – например жътва и вършитба през 1954 г. в Алфатар, Силистренско, или пък различни видове кладенци в Добруджа и т.н. Тази тема също е особено активна в лентите от комплексните експедиции, в които участва и етнографът Христо Вакарелски. Като цяло в мисленето си за този архив никога не бива да изпускаме от внимание това, че материалите са събирани от учени. Камерата – макар и в ръцете на професионални кинооператори – е водена от очите на експерти, а техните избори много често са били различни от приоритетите на разполагащите с подобна техника медии, контролирани през 50-те изцяло от държавата. Тук записът се прави и се прибира в архива за научна работа, което дава доста голяма свобода. Пример за това е заснетата през 1955 г. Голяма лятна Задушница в с. Факия, Бургаско – в други източници не бихме намерили такъв документ поради обвързаността на обряда с християнската религия.

От друга страна, ресурсите не са неограничени и предпочетените обекти са резултат от обмислени решения. Ето защо от особена важност са онези случаи, в които се фиксира реален, протичащ в момента обред или празник.

Най-често са снимани селски сватби, а сред календарните празници предимство в това десетилетие имат маскарадните обреди. Специален интерес будят и документираните дневни етапи от нестинарския празник в с. Българи през 1955 г. (също моменти, към които само изследователската камера би се насочила в онези години).

От тези, а и от други заснети ситуации можем да откروим и още една особеност на видеодокументирането от 50-те години: преобладаващата теренна работа по селата през 50-те години почти изцяло успява да улови картината такава, каквато тя е в момента, без предварително манипулиране от страна на снимащите върху самия терен¹³. В тези ленти са важни и облеклото на заснетите хора (модерните градски дрехи са равностойно представени със старите местни носии, ако не и преобладаващи), и поведението им, и всички случайно или не попаднали в обсега на камерата елементи от тогавашния начин на живот.

Все пак основната тежест в този архив е *документирането на музикалния и на танцовия фолклор*. Тук трябва да се подчертае и най-голямата ценност на тези ленти – те не просто съхраняват конкретни танци, обреди, картини от времето. В тях са запечатани онези стари начини на игра (а чрез връзката със звуковия архив – и със старите изпълнителски стилове в пеенето и свиренето), които доста бързо започват да се отместват в следващите десетилетия под различни влияния.

Това ни отвежда и към въпроса за друг тип характеристики, свързани по-скоро със **спецификите на самата теренна работа**, от своя страна обусловени и от наличната техника и материали.

Първата особеност на тези документи е, че поради недостатъчните количества филмови ленти често са снимани кратки откъси, целящи единствено да фиксират стъпките и фигурите на хората, за да бъдат те дешифрирани впоследствие. В български условия в разглеждания период за визуална антропология не може да се говори, документирането (най-вече поради ограничените ресурси, но и според спешностите на времето) протича в традицията на източно-европейските фолклористики и е ориентирано предимно към съхраняване на изгубващото се културно наследство.

Втората особеност на теренното видеозаснемане през 50-те (а и в следващите две десетилетия) е резултат също от недостатъчните технически ресурси на изследователите в Института за музика и се отнася до връзката между

¹³ Предварителното подготвяне на самия терен с цел документиране на „стария“ вид на хората или обредите се отнася по-скоро до следващите десетилетия.

видеозаписа и неговия звук. Липсва приставка за синхронизиране между камера и магнетофон, няма и специализирано осветление. За ангажирания с магнетофона теренист обикновено приоритет е документирането на песни и инструментални мелодии от информаторите – или пък той няма как да се движи заедно с камерата поради тежестта на магнетофона. Поради всички тези причини към част от видеозаписите звук изобщо няма, в други случаи звукът на хорото е записван отделно от видеото и често в затворено помещение (камерата се нуждае от светлина и пространство, а звукозаписът – от тишина). А когато видео и звук са записвани едновременно, често впоследствие е правен монтаж само на видеоматериала, докато звукозаписът е оставен с пълната си дължина.

СТЪПКИ КЪМ ПРЕДСТАВЯНЕТО НА ВИДЕОМАТЕРИАЛИТЕ В ИНТЕРНЕТ СРЕДА

Стандартните етапи, през които преминава всеки един архивен документ до въвеждане му в база данни, са:

1. Реставрация на архивния носител. В случая с кинолентите от Музикалнофолклорния архив този етап се състои в най-леките случаи от ръчно почистване на лентите и подмяна на монтажните лепенки при необходимост.

2. Цифровизация, изискваща необходимата конфигурация от устройства. За кинолентите това е работна станция, включваща компютър с нужните параметри и филмов скенер с приставка за 16-милиметрови носители. Нужно е да се уточни, че всяка лента изисква различни предварителни настройки на скенера поради различната ширина на самите ролки, различните камери, с които е снимано и т.н.

Тези два етапа в нашия случай са с най-голям приоритет поради спешността на запазването на суровата информация от носителите.

3. Реставрация и идентификация на дигиталното копие. При звуконосителите това са две отделни фази в обработката на материалите, но в случая с кинолентите те много често ще се преплитат, защото:

– постигането на завършен вид на видеоматериалите изисква тяхната предварителна идентификация, за да се открие и свързаният с дадена видеоединица носител в звуковия архив и той да бъде съответно обработен. Процесът на идентификация на кинолентите в някои случаи ще бъде труден поради различни обстоятелства, породени от институционални реформи, смяна на архивохранилища и т.н., периодически довеждали до загуби в ключовата

информация за част от лентите.

– дори и при разкрит, едновременно записван и предварително добре подготвен звуков материал към кинолентата синхронизирането между звук и видео е един от най-сложните и времеемки процеси в обработката на архивни документи. Етнохореолозите в подобни архиви и в момента разработват специализирани методики за осъществяването му, тъй като освен технологичната страна тук се намесват и редица специфики на връзката между фигурите и стъпките в танца с ритмическата организация на музиката във всяка конкретна традиционна музикално-танцова система¹⁴. В нашия архив, в който много от звукозаписите са правени не по време на заснемането, този процес ще бъде изключително труден, а в някои случаи е възможно синхронът между звук и видео да бъде непостижим.

– подрабращащи се тук би трябвало да бъдат и дейностите, насочени към подобряване на качеството на картината (стабилизиране на обрза, работа върху контраста, цветовете и т.н.).

4. Въвеждане на метаданните за дигитализираната единица в база данни заедно със специално подбран и подготвен откъс – пример от новия визуален или аудиовизуален файл.

Както беше отбелязано и в началото на този текст, в рамките на проекта „Културното наследство в архивите на Института за изследване на изкуствата. Интерактивна карта на изкуствата в България“ цифровизацията на тези носители е свързана с принципната цел за представянето им в рамките на комплексната и достъпна в интернет база данни, която предстои да бъде изградена. Така в контекста на проекта първите стъпки в тази посока са важен етап от неговите научно-приложни дейности.

Но в края на съобщението си бих искала да припомня, че дигитализирането и съдържателното разкриване на този дял от Музикалнофолклорния архив има много по-мощни измерения. Става дума не само за важния факт на съхраняването на тези изключително ценни материали. Достъпът на днешните поколения изследователи до тях има потенциала да активира на ново ниво множество теоретични въпроси и дори да отвори нови изследователски полета в различни научни специалности, сред които са етнологията, фолклористиката, етномузикологията и – разбира се – най-вече етнохореологията в България.

Знаменателно е, че тръгваме към всичко това именно сега, когато отбелязваме 120-годишнината от рождението на Райна Кацарова.

¹⁴ Вж. напр. Fügedi 2011 и Fügedi 2015.

Райна Кацарова записва хоро от информатор в с. Сребърна, Силистренско, по време на Добруджанската комплексна научна експедиция през 1954. Кадър от АИИИЗк МФА, ФЛ 013.

Raina Katsarova recording a *horo* from an informant in the village of Srebarna, Silistra region, during the Dobrudja complex scientific expedition in 1954. Still frame from АИИИЗк МФА, ФЛ 013.

Иван Качулев описва саз в с. Севар, Омуртагско, по време на Добруджанската комплексна научна експедиция през 1954. Кадър от АИИИЗк МФА, ФЛ 010.

Ivan Kachulev describing a *saz* in the village of Sevar, Omurtag region, during the Dobrudja complex scientific expedition in 1954. Still frame from АИИИЗк МФА, ФЛ 010.

Голяма лятна Задушница в с. Факия, Бургаско, снимана по време на Странджанската комплексна научна експедиция през 1955. Кадър от АИИИЗк МФА, ФЛ 041-1.

Great Summer Day of the Dead in the village of Fakia, Burgas region, filmed during the Strandzha complex scientific expedition in 1955. Still frame from АИИИЗк МФА, ФЛ 041-1.

Калушари от с. Гиген, Никополско, 1957. Кадър от АИИИЗк МФА, ФЛ 021.
Kalushari (a healing rite) from the village of Gighen, Nikopol region, 1957. Still frame from АИИИЗк МФА, ФЛ 021.

Нестинарски празник в с. Българи, Царевско, през 1955 – дневно хоро на аязмото. Кадър от АИИИЗк МФА, ФЛ 053.
Anastenaria fest in the village of Balgari, Tsarevo region, 1955 – a day dance at the Holy Spring. Still frame from АИИИЗк МФА, ФЛ 053.

Хоро в с. Хлевене, Ловешко, 1955. Кадър от 35-милиметрова кинолента, сигнирането предстои.
Horo in the village of Hlevenе, Lovech region, 1955. Still frame from a 35 mm film, the signature is forthcoming.

БИБЛИГРАФИЯ

Botuscharov 1973: *Botuscharov*, Lyuben. Въпроси на каталогизацията на българския музикален фолклор в архива на Института за музикознание при БАН [Vaprosi na katalogizatsiyata na balgarskiya muzikalen folklор v arhiva na Instituta za muzikoznanie pri BAS]. Sofia, manuscript.

Dimov 2016: *Dimov*, Ventsislav. Райна Катарова и най-ранните теренни звукозаписи на традиционна музика от България [Raina Katsarova i nay-rannite terenni zvukozapisi na traditsionna muzika ot Bulgariya]. – *Bulgarian Musicology*, No 1, 33-67.

Djidjev 2009: *Djidjev*, Todor. Проблеми на документирането и нотирането на народната музика днес [Problemi na dokumentiraneto i notiraneto na narodnata muzika dnes]. In: *Фолклор и съвременност. Сборник статии [Folklor i savremennost. Sbornik statii]*. Sofia, 24-29.

Fügedi 2011: *Fügedi*, János. The Difference Between the Factual and Dancer's Inner Representation of Movement Rhythm. – In: *Proceedings of the 27th Conference*. Budapest, 59-69.

Fügedi 2015: *Fügedi*, János. Unheard but Visible – Defining Dance and Music Synchrony in Silent Films. – *Acta Ethnographica Hungarica*, No 60 (1), 171-183.

Kumichin 2017: *Kumichin*, Maria. Научната дейност на Тодор Тодоров в контекста на българската музикална фолклористика от втората половина на XX век [Nauchnata deynost na Todor Todorov v konteksta na balgarskata muzikalna folkloristika ot vtorata polovina na XX vek]. PhD Dissertation, IAS, Music Department, Sofia.

Naydenova 2015: *Naydenova*, Goritsa. Музи-

калнофолклорните диалекти на Елена Стоин в звук [Muzikalnofolklorните диалекти на Elena Stoin v zvuk]. Sofia.

Naydenova 2021a: *Naydenova*, Goritsa. Иван Качулев, музикалните инструменти и звуковата среда. Теренни материали и научно дело [Ivan Kachulev, muzikalnite instrumenti i zvukovata sreda. Terenni materiali i nauchno delo]. Sofia.

Naydenova 2021b: *Naydenova*, Goritsa. Научните архиви на Института за изследване на изкуствата: специфики и някои проблеми при въвеждането им в бази данни [Nauchnite arhivi na Instituta za izsledvane na izkustvata: spetsifiki i nyakoi problemi pri vvezhdaneto im v bazi dannii]. – *Bulgarian Musicology, Special Issue*, 7-40.

Nettl 1964: *Nettl*, Bruno. *Theory and Method of Ethnomusicology*. New York.

Stoin 1981: *Stoin*, Elena. Музикално-фолклорни диалекти в България [Muzikalno-folklorни диалекти v Bulgariya]. Sofia.

Statulov 2021: *Statulov*, Deyan. Персоналните фондове в архив „Екранни изкуства“ в контекста на обществените филмови архиви в България: проблеми и възможности за опазването им [Personalnite fondove v arhiv 'Ekranni izkustva' v konteksta na obshtestvenite filmovi arhivi v Bulgariya: problemi i vazmozhnosti za opazvaneto im]. – *Bulgarian Musicology, Special Issue*, 150-160.

Todorov 2002: *Todorov*, Todor. Васил Стоин. Живот и дело [Vasil Stoin. Zhivot i delo]. Sofia.

ИЗТОЧНИЦИ

SA – BAS 1955: HA – БАН, ф. 83, оп. 1, а.е. 41 [Scientific Archives, BAS, f. 83, op. 1, a.e. 41].

SA – BAS 1957: HA – БАН, ф. 83, оп. 1, а.е. 58 [Scientific Archives, BAS, f. 83, op. 1, a.e. 58].

**Field Video Recordings from the 1950s
in the Folk Music Archive of the Institute of Art Studies:
Steps Towards Presenting Them in a Digital Medium**

Goritsa Naydenova

The text announces the beginning of a process of digitizing a 16 mm video tapes collection in the Folk Music Archive of the Institute of Art Studies which has remained inaccessible for over three decades and whose digitization is now possible thanks to the 'Cultural Heritage in the Archives of the Institute of Art Studies: An Interactive Map of the Arts in Bulgaria' project. Brief historical data on the collection have been introduced, the first documents of which date from 1954. Based on the first digitized and reviewed tapes, some characteristics of the stored materials have been presented as well as the stages and problems in their restoration and subsequent digital processing. The importance of the collection content for future work in various scientific areas, and more specifically ethnomusicology and ethnochoreology in Bulgaria, has been commented on.

Речникът като история на българската литература

Пенка Ватова

Институт за литература при Българската академия на науките

Абстракт: Литературният речник в България се появява между двете световни войни, когато вече е факт концепцията за литературна история. Литературната история се стреми да обхване целия литературен живот и процес или обратно – да подходи концептуално, избирателно, отчитайки разнообразието на идеи, естетики и стилистики. Речникът се стреми към мащабност, всеобхватност, пълнота на литературноисторическото знание, като си служи със средствата на аналитично-синтетичното изложение. Българските литературни речници или продължават с други средства литературноисторическия разказ, или компенсират липсата на определено знание, или използват нови възможности за структуриране на това знание.

Ключови думи: литературно историзиране, речникови статии, персоналии, дигитален речник, биографии, библиографии

Keywords: literary historization, dictionary entries, personalia, digital dictionary, biographies, bibliographies

Penka Vatova is an Associate Professor, PhD; Director of the Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences; a member of the General Assembly of the same Academy; a specialist in the history of Bulgarian literary periodicals, working in the field of history of modern and contemporary Bulgarian literature.

Нуждата от литературно историзиране не съпътства една национална литература отначенките на литературен живот и литературни процеси. Тя се появява тогава, когато е налице автентичен и постоянен литературен живот – с книгоиздателска дейност, с трайна художествена и критическа практика, с литературен периодичен печат, в който тя се осъществява, с познати и признати литературни фигури и оформени литературни групи, със заявени и отстоявани естетически и художествени възгледи и позиции по конкретни въпроси на художествената практика, на взаимоотношенията между творци и читатели, творци и издатели и т.н. В историята на българската култура и литература импулсите за литературно историзиране се появяват още през 90-те години на XIX в. и са свързани първо с нуждите и целите на образованието – на образователните програми, на събирането на книжовните факти в една съвкупност, готова вече да влезе в образователно обръщение, а после и на построяването на националната литературна скала, която да подпомага обучението по родна литература в училище.

Първ опит в това книжовно поле прави Александър Теодоров-Балан със своето „кратко ръководство за средни и специални училища“ под съдържаното и изчерпателно заглавие „Българска литература“ (1896)¹. Основното качество на този труд е, че той мисли литературната история като хранилище на всичко създадено в

областта на литературата към дадения момент и тъкмо по този начин възбужда критиката да посочи това негово мислене като „най-грозна грешка“². Бидейки на повече от десетилетие от ценностното мислене върху създаването на история на българската литература³, критиката още в края на XIX в. се противопоставя на схващането, че „една история на литературата трябва да обнема редом всички книжовни данни, с които разполага“⁴.

Практиката регистрира най-общо два начина за съставяне на литературна история. Единият се илюстрира от подхода на Ал. Теодоров-Балан, по-късно през годините се явява основа и на някои мегапроекти за история на българската литература. Той се стреми да изчерпи всичко създадено в полето на художествената словесност заедно с критическата рецепция, с естетическия разрез на епохите, с проследяване на смяната на поетическите конвенции, а заедно с това с реконструиране на литературния живот с всичките участници в него. Разбира се, подходът на Балан се отнася към един ранен етап от развитието на модерната българска литература, когато книжовните (литературните) факти са все още доста малко и подбирането им според художественоценностни критерии би ошетило цялостната картина на националната литература в онзи момент. А и тогава все още е твърде проблематично формулирането на тези ценностни критерии, защото познаването на средновековната словесна традиция, а и на възрожденската е в руслото на една друга функционалност – не автентично художествена и естетическа. Духовният, политическият и утилитарният аспект на книжовността все още държи скрито естетичното (и естетическото), което се съдържа в литературната творба; а и творбата все още не се възприема като техне, тя е много повече митос⁵.

Другият подход – литературната история като подбор и подреждане на литературни факти според художественоценностен критерий, исторически проследено, се предхожда от литературната критика, която в хода на своето развитие в началото на XX в. вече достига до формирането на усет за „високо“ и „ниско“.

Появата на този усет е свързана със завършването на прехода към автономност на литературата на фона на цялостния социален живот, а този преход е най-откроим при кръга „Мисъл“ и неговото списание. Освен ново разбиране за литературност с „Мисъл“ в литературнокритическата практика се проявяват стремежи за диференциране на изкуството – като „истинско“, „художествено“, което би надмогнало текущия момент и би било разбирано и в бъдещето; и тенденциозно, масово изкуство, изкуство на деня, на бързото, но преходно признание (*вестникарска белетристика, жълта литература*, както ги определя д-р Кръстев в предговора към „Млади и стари“⁶ през 1907 г.). Това противопоставяне на адаптивността спрямо читателската публика вече съдържа в себе си активизиране на съзнанието за историчност, изпълнено с напрежението между актуалната реалност на литературата и нейните проекции в бъдещето. По този начин с „Мисъл“ се появява алтернативата на литературноисторическото конструиране, познато до този момент – на онова, което в един академичен маниер реди безстрастно и със стремеж към каталожна всеобхватност фонда на литературната история, т.е. по модела на Балан.

И двата подхода за историзиране на българската художественословесна култура намират през цялото двадесето столетие своите конкретни проявления. Те са предметени от опитите за всеобхватно до опитите за концептуално конструиране на този надвременен, словесен свят на българите от появата му през IX в. до съвременността. И при двата подхода в една или друга степен се съвместяват стремежът да се опише движението на естетическите и художествените идеи и практики и да се представят творческите фигури, субектите на това движение, които дават лицето и уплътняват картината на националната литература. А това е благоприятно обстоятелство в определен момент и за определени цели да се извърши преход от проекта за история към проекта за съдържателно разширен каталог на литературата, какъвто е речникът.

Първите опити за синтезирано знание върху литературата под формата на енциклопедия

¹ Teodorov-Balan 1896.

² Strashimirov 1896.

³ Първата разгърната концепция за конструиране на литературна история принадлежи на Боян Пенев и е предмет на статията му „Посоки и цели при проучване на новата ни литература“ (Penev 1910). Тя е началото на един грандиозен по промислеността си и реализацията си труд.

⁴ Strashimirov 1896.

⁵ По: Sivriev 1999.

⁶ Mirolyubov 1907.

лопедични справочници и речници се правят между двете световни войни – през 1927 г. в Пловдив излиза „Малък литературен речник“ от Александър Пиронков. Той е единствен до 1940 г., когато Марко Марчевски издава „Малка литературна енциклопедия“. В нея вече намира място и българската литература – наред със световната; включена е и литературна терминология. През 1941 г. се появява справочникът с биографии и библиографии „Творци на българската литература“ от Георги Константинов, който през 1947 г. излиза в разширеното ново издание под заглавие „Български писатели“. Под същото заглавие, но с авторски колектив – Г. Константинов, Цв. Минков и Ст. Великов, – през 1961 г. е издаден нов справочник. Енциклопедичен и хронологичен указател представлява трудът на Иван Богданов „Българската литература в дати и характеристики“ (1966)⁷.

Очевидната тенденция в съставянето на тези справочници е по посока на персоналистичното представяне на родната литература. Сред тях само последното издание измества траекторията на конструиране на справочника, като се насочва към процесуалността и синхронията на литературните факти⁸. Исторически погледнато, времето на персоналистичното центриране, макар и късно, отстъпва пред структури с по-голяма обхватност, в които творческата личност своеобразно се разтваря в литературните процеси, литературните групи, полемиките, периодичните издания, в своите произведения. Тоест налице е един обратен процес във взаимовръзката между литературно историзиране и литературен речник – от ценностно подборния подход, при който на преден план стои личността на твореца, към литературноисторическа всеобхватност.

И така, през 70-те години на XX в. пътят към първия академичен речник на българската литература изглежда извървян, опитани са различни авторски подходи и той се появява като резултат от мащабен проект на голям научноизследователски колектив, формиран в Института за литература при БАН. Създава-

нето на справочни издания е водеща характеристика на дейността на Института по онова време, стълб в работата му остава и до днес.

Четиритомната академична история на българската литература (1963 – 1976) е пред завършване, когато излиза първият том (1976) на тритомния Речник на българската литература. Неговата концепция е обвързана с нуждата от едно по-достъпно като форма знание върху цялата българска литература. Речникът е част от големите литературноисторически наративи, бележещи 60-те и 70-те години на XX в., като на практика резюмира темите от академичната литературна история. Екипът от специалисти по българска литература от БАН, Университета и други академични звена под ръководството на главния редактор Георги Цанев предприема грандиозно пътуване през 11-вековната история на литературата ни, за да я представи в синтезирания и свръхбогат на информация формат на литературния речник. Тритомното издание излиза за 6 години, но работата по него като цяло трае близо десетилетие. В редколегията му влизат безспорни авторитети – учените Боню Ангелов, Тончо Жечев, Ефрем Каранфилов, Дочо Леков, Минко Николов, Боян Ничев, Милена Цанева, енциклопедичният редактор Силвия Бакърджиева, библиографът Елена Цветанова.

Сред около 1500-те статии в Речника преобладават персоналиите, посветени на българските писатели – поети, белетристи, драматурзи, публицисти, сатирици, документалисти, критици, литературоведи. Старобългарската литература е показана чрез видните си книжовници и основните средновековни писмени паметници – Асеманиевото евангелие, Болонския псалтир, Супрасълския сборник и др. Литературата на Българското възраждане е представена чрез комплекса качества, отличаващ възрожденския писател, който е още просветител, учител, автор на учебници, публицист, вестникар, фолклорист, преводач и пр. От новата литература са включени по-значителни антологии и сборници; разработени са статии за литературните списания, за издатели и из-

⁷ Към тях ще добавя аналитичния репертоар на Маньо Стоянов „Българска възрожденска книжнина (1806 – 1878)“ (1957 – 1959), който има изключителен принос за описване на възрожденската литература (книги и периодичен печат); а също и тритомния репертоар на Димитър Иванчев „Български периодичен печат (1844 – 1944)“ (1962 – 1969). Но те са справочници с различен характер и структура.

⁸ Впрочем на труда на Иван Богданов може да се гледа като на предвестник на едно доста по-късно и модерно съставено и реализирано издание – шесттомния „Атлас на българската литература“ на Симеон Янев, Биляна Борисова и Стоян Петков, обхващащ периода от 1740 до 1989 г. и излязъл през първото десетилетие на XXI в. Хронологична ос за нареждане на литературните факти включва и проекта на Института за литература „Българският литературен модернизъм“ (<http://bgmodernism.com>).

дателства, за по-големите литературни библиотеки и поредици, за някои преводачи, за художници илюстратори. Речникът съдържа обзорни статии за литературни направления, жанрове, литературни кръгове, литературни понятия; обзори върху даскалската поезия, детската литература, септемврийската литература, българската литература в чужбина и др.; статии за книжовни центрове през Средновековието и Възраждането, за организации с отношение към литературата; за типове издания – справочни и енциклопедични, библиографии и др. Особено ценна съставна част на речниковите статии е библиографията към тях – при персоналиите *книги от* и *книги и статии за* дадения писател.

Стремежът на първия академичен речник е да пресъздаде максимално богато картината на цялата литература. Заедно с това самият жанр на литературния речник буди доверие по отношение на фактите и тяхната истинност. Академичният авторски състав пък не оставя място за съмнение – и въпреки идеологическата призма, през която се чете по-близкото литературно минало и съвременността, Речникът и до днес остава ценен източник на информация за литературата, което се дължи в много голяма степен и на прецизността, с която фактите се проверяват, описват и поднасят на читателите, и на богатия фотодокументален материал, включен в него.

Промените, настъпили след 1989 г., бързо водят и до нов проект за академичен речник на литературата. Синтетично-аналитична форма на речниковата статия е прекрасна възможност за своевременна преоценка на цялостното мислене за литература, за коригиране на тълкуването и за допълване на най-засегнатата от идеологическата конюнктура зона на литературната ни история – периода от Освобождението до съвременността. В случая речникът предлага потенциала си да замести литературната история по значително по-бърз и ефективен начин и да въведе в научно и образователно обръщение едно по-автентично разбиране за нея. Работата по Новия речник, както е известен в професионалните среди (или „Речник по нова българска литература 1878 – 1992“, както е заглавието му), започва с идеята да следва персоналистичния принцип и чрез житейските и творческите траектории на писателите да навлезе в спецификата на литературните процеси, в закономерностите и внезапните обрати в литературата ни, да открие класическите и модерните явления, творците от канона, тех-

ните спътници и маргинализираните по една или друга причина литературни събратя. Авторският екип, направляван от редакционна колегия в състав Магдалена Шишкова (главен редактор), Сабина Беляева и Мирослав Дачев, полага усилия да снее печата на премълчаване, отхвърляне или тенденциозно изкривяване, наложен в близкото минало върху творци, върху част от тяхното творчество или върху естетико-художествени тенденции, особености на поетиката и стилистиката и методологически ракурси. Чрез новия им прочит автори, творби и явления се връщат на реалното си място в следосвобожденската ни литература и се актуализира знанието за литературната процесуалност. Това е най-важният прогрес на Новия речник в сравнение с тритомния. Новият речник, съставен и написан сравнително бързо, се явява навременната нова история на литературата – на мястото на нереализираната „голяма академична история“, под чийто знак Институтът за литература преживя десетилетието на 80-те години на XX в. Речникът е приет изключително критично от критиката, недоволните от него са много и различни са причините за тези реакции. Но новите призми, завръщащи четенето на литературата към присъщите ѝ сфери на философията, естетиката и художествеността, отключват нови изследователски теми и интерпретации, нови вглеждания в затулени зони на литературното минало и в литературното настояще.

Като отражение на литературноисторическото знание, речникът е нужно да се обновява през две-три десетилетия. Това е времето, в което се появява и утвърждава ново поколение творци, внасящо в националната литература различимия си влог. И не само това. Културните процеси, свързани с промяна на комуникативната ситуация, със смяна на културните и литературните конвенции, водят до преподреждане на литературния фонд с всичките му елементи. Беглият преглед на българските литературни речници сочи, че като справочно издание, речникът се появява в моменти, в които или продължава литературноисторическото знание в кратката форма на речниковата статия, или запълва дефицита на това знание при определени социокултурни промени, или пък го структурира и поднася така, че да отговори на новите потребности на читателите/ползвателите и да се възползва от иновациите в издателското и технологичното поле.

Пример за последната реализация е Дигиталният речник на българската литерату-

ра след Освобождението (<http://dictionarylit-bg.eu>), по който в момента се работи в Института за литература. Разбира се, той отразява явления, които са се оказали синхронни при създаването на Новия речник от 1995 г. – постмодернизма например. Заедно с това в него са включени немалко имена на съвременни писатели, които започват творческия си път около милениума, дори в първите години на новия век, но вече представят нови тенденции в литературата ни. Нов е списъкът и на литературоведите, които са носители на съвременното знание за литературата, търсят нови теми и проблеми и прилагат нови подходи към литературния текст и неговото културно и социално битие. Онова, което е значимо надграждане на Дигиталния речник спрямо предишния, е разгръщането на омаловажавани зони в най-новата ни литературна история – литературата за деца, фантастиката, криминалният жанр. Разширено е представянето на емигрантската литература – и от по-далечното, и особено от близкото минало и настоящето. Енциклопедичната част на Речника доизгражда една нова кратка история на българската литература след Освобождението, видяна в началото на 20-те години на ХХI в.

По конструкцията си Дигиталният речник не се отличава много от Тритомния речник на българската литература. Само че в него, базирани на компютърни онтологии, речниковите статии предоставят информация чрез динамична система от понятия, категории, концепции, визуализации и аудиофайлове. Литературните факти са свързани в интердисциплинарна информационна система чрез хиперлинкове и система на търсене и групиране. Така знанието за новата и съвременната българска литерату-

ра става по-систематизирано, отворено, визуално информиращо и достъпно за усвояване и използване. Статиите за отделните писатели са проектирани така, че нагледно да се откроява мястото на автора в короната на „литературното дърво“: връзките му с литературни направления, кръгове, издания и други писатели. Представянето на литературата като мрежа е допълнено с два фонда – фотодокументален, структуриран в персонални галерии, и аудиофонд, в който записите на гласовете на писателите са свързани с речниковите статии за тях. Литературната карта на България открива допълнителни възможности за разширяване на знанието за тази част от нашата литература. Библиографският корпус в три раздела – *книги от, книги за и статии за*, дава отлични възможности за подбор и подреждане на информацията. Системата е отворена за попълване със съдържание с цел цялостна реконструкция на корпуса на новата и съвременната българска литература посредством постоянно актуализиране и допълване на информационната база и добавяне на нови статии. Потребителският достъп до нея е свободен и неограничен.

При тези нови и интензивно усъвършенстващи се възможности за конструирането на литературни речници те все повече имат шанс да заместят големия, подробния, постъпателния литературноисторически разказ, който от това няма да загуби своята цялостност и взаимовръзваност на съставлящите го части. Или може би ще бъде по-точно да се каже, че речниците ще го трансформират в дигитална структура с все по-богато и детайлно съдържание, което ще виртуализира литературноисторическата реалност.

БИБЛИОГРАФИЯ

Miroljubov 1907: *Miroljubov*, V. [D-r K. Krastev] Вместо предговор. В: Миролюбов, В. Млади и стари. Критически очерки върху днешната българска литература. [Vместо predgovor. In: *Miroljubov*, V. *Mladi i stari. Kriticheski ocherki varhu dнешnata balgarska literatura*.]

Penev 1910: *Penev*, Boyan. Посоки и цели при проучване на новата ни литература. В: Лит. сб. „Мисъл“, 1-32. [Posoki i tseli pri prouchvane na novata ni literatura. In: Lit. sb. 'Misal', 1-32.]

Sivriev 1999: *Sivriev*, Sava. Митос и техне. Опит върху българската литература от ми-

налия век. София. [Mitos i tehne. Opit varhu balgarskata literatura ot minaliya vek. Sofiya.]

Strashimirov 1896: *Strashimirov*, D. T. [„Българска литература“. От А. Теодоров]. – Българска сбирка, № 5, 496-508. [‘Balgarska literatura’. Ot A. Teodorov]. – Balgarska sbirka, № 5, 496-508.]

Teodorov-Balan 1896: *Teodorov-Balan*, Aleksandar. Българска литература. Кратко ръководство за средни и специални училища. Пловдив: Издание и печат на Хр. Г. Данов. [Balgarska literatura. Kratko rakovodstvo za sredni i spetsialni uchilishta. Plovdiv: Izdanie i pechat na Hr. G. Danov.]

The Dictionary as History of Bulgarian Literature

Penka Vatoва

The appearance of the literary dictionary in Bulgaria was registered between the two world wars, when the concept of literary history was already a fact. Literary history literary history seeks to cover the whole literary life and process, or to approach conceptually, selectively, taking into account the diversity of ideas, aesthetics and stylistics.

In contrast, the dictionary strives for a smaller or larger scale, comprehensiveness of names and phenomena, completeness of literary-historical knowledge, although it uses the means of analytical-synthetic exposition. In the history of Bulgarian literary dictionaries, the dictionary either continued the literary-historical narrative by other means, or supplemented and compensated the lack of adequate literary-historical knowledge, or used new possibilities for structuring this knowledge in its special format.

Мултифункционален модел за унифицирано описание и достъп до уникални документи и специални колекции на културно наследство

Цветанка Панчева, Анета Дончева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Абстракт: Статията представя многофункционален модел за унифициране на описанието и достъпа до ръкописите, редките и ценни издания, обект на изследване в изследователските проекти „Ръкописното наследство на България от XV – XIX в. – неизследвани територии“ и „Ловеч в българското културно пространство.“ Моделът цели използването на пълните данни за отделни уникални документи и обособени специализирани колекции на културно наследство чрез представянето им в научни описи, библиографски указатели, електронни каталози и чрез пълнотекстово съдържание в дигитални библиотеки.

Ключови думи: ръкописи, минеи, библиографски записи, описи, каталози, дигитални библиотеки

Keywords: manuscripts, menaions, bibliographic records, inventories, catalogs, digital libraries

Dr Tsvetanka Pancheva is Professor in Faculty of Philosophy, Department of Librarianship, Scientific Information and Cultural Policy. The research fields in which she works are local history and local history electronic information; Bibliography; Digitization.

Dr Aneta Doncheva is an Associate Professor in Faculty of Philosophy, Department of Librarianship, Scientific Information and Cultural Policy. She has professional experience in the field of scientific and practical research of the organization and management of libraries, as well as in the administration and management of library and library activities.

В български институции на паметта – библиотеки, архиви, музеи, все още има отделни ръкописни колекции или техни съставни части, отнасящи се до специфичен подвид документи, които не са подробно описани и подобаващо представени в научен оборот чрез описи и електронни каталози. Проектите, свързани с ръкописното наследство на България в рамките на Проект „Наследство БГ“, дават основание да се обърне внимание върху необходимостта от изграждане на единен мултифункционален модел за описание и електронен достъп до това ръкописно наследство с цел неговото последващо интегриране в различни национални и международни информационни структури.

1. СПЕЦИАЛНИТЕ КОЛЕКЦИИ КАТО ОБЕКТ НА ИЗСЛЕДВАНЕ

Проучването на отделни неизследвани ръкописни колекции (XV – XIX в.) в Църковно-историческия и архивен институт при Българската патриаршия (ЦИАИ), както и ръкописната сбирка (XIII – XIX в.) в Регионалния исторически музей (РИМ) – Ловеч, а също редки и ценни книги и периодични издания, предимно с

местно значение, съхранявани в Регионална библиотека „Проф. Беню Цонев“ (РБ) – Ловеч, открояха някои общи закономерности и проблеми, свързани с обработката, съвременното информационно осигуряване и достъпа до съдържанието на тези документи. Както е известно, всички подобни хранилища отделят от общите си фондове необичайно редки или изключително ценни, много стари, с особена форма или подбрани по друг белег ръкописи, книги, архивни документи или артефакти, които обособяват по видов, хронологичен, езиков или географски признак като специални колекции, изискващи специфични научни проучвания, подробно описание, каталогизация, определяне и спазване на редица условия за съхранение, читателски достъп до оригиналите, параметри за дигитализация, информационни услуги, форми за популяризиране.

Често отделните библиотеки, музеи и архиви се специализират в ограничени тематични области при формиране на своите специални колекции, за да разграничат и открият своята институция от другите, подобни на нея. Именно тези колекции се превръщат в един микрокосмос на цялата библиотека или музей. Те стават особен акцент в цялостната дейност на институцията точно заради значимата им културна и историческа стойност.

Изследванията ни показаха обаче, че изграждането на подобни колекции крие и много проблеми и трудности. Те са свързани основно с: – осигуряване на капацитет за задълбочено изследване, целящо идентифициране и определяне на уникалността на документите, защото в тези институции няма достатъчно квалифицирани специалисти в различни области на знанието; – необходимостта от ограничаване на достъпа и създаването на специални режими на ползване; – потребността от контролирането на физическата среда. Посочените обстоятелства често се превръщат в непреодолими пречки пред ръководствата на институциите и са причина за обричането на подобни документи и цели колекции на умишлена забрава. Като прибавим към това и необходимостта от организационни мерки и политики за развитието на добре фокусирани и дефинирани специални колекции, съответстващи на историческите традиции, мисията и цялостната политика на отделната институция, както и на нуждите на съвременния потребител на информация и знание, констатираме колко се усложнява работата с подобен род специални колекции.

2. РАБОТА СЪС СПЕЦИАЛНИТЕ КОЛЕКЦИИ

В проектите се работеше с разнообразни по вид документи в специалните колекции от отделните хранилища, които бяха в различен етап на изследване.

Славянските минеи в хранилището на ЦИАИ, както и ръкописите от епохата на Възраждането и РИМ – Ловеч, се идентифицират за първи път в рамките на проекта и на практика се цели да се въведат по-широко в научното пространство. Паметниците са описани изключително подробно и аналитично, включително разкриване съдържанието на празнични минеи от XV и XVI в., датировка, отразяване на извънтекстови бележки, писачи, особености на писмото, мастилата, украсата, подвързията и т.н. И тъй като тези сборки са неизследвани, като голям принос по проекта отчитаме откриването на нови, непознати досега на научната ни общност ръкописи в ЦИАИ – 4 ръкописа от XIII в.; 1 ръкопис от XIV в. и 3 ръкописа от XV в. Цялата ръкописна сбирка на РИМ – Ловеч, не беше изследвана до момента и във връзка с работата по проекта за първи път беше подложена на сериозен анализ от палеографска и кодикологическа гледна точка като отделните ръкописи бяха подробно описани от учен със световно признание, член на екипа. Изследването ни потвърди и констатациите, направени в едно друго сериозно проучване, инициирано от Българската библиотечно-информационна асоциация (ББИА) и в проекта на „Национална стратегия и Програма за опазване и достъп до книжовното културно наследство“ в периода 2011 – 2013 г.¹ В тях се отбелязва, че „Идентифицирането на книжовното културно наследство е важно от гледна точка на неговото пълно представяне. Досега у нас са правени отделни опити чрез издаването на описи и съвместни издания, но за съжаление, това наследство е разпръснато в много библиотеки, в които липсва квалифициран персонал за тяхното идентифициране и описание“. Посочено е също така „че и регистрацията, и каталогизирането на документите, принадлежащи към културното наследство, не са пълни“². Именно отсъствието на учени с необходимата квалификация в посочените хранилища е причината съхраняването там ценно ръкописно наследство да остане непознато.

Старопечатните, редки и ценни книги, съхранявани в РИМ – Ловеч, също създават

¹ *Natsionalna* 2013: 12-13.

² *Knizhovoto* 2011: 9-10.

трудности поради липса на специалисти с подходяща квалификация.

Книгите от наследството на известни личности в науката (техни трудове, както и книги с автографи, лични библиотеки и колекции), свързани с Ловеч в РБ – Ловеч, а също периодични издания с краеведски характер се оказваха на практика най-достъпните за работа документи. С направените проучвания се потвърди нашата хипотеза, че в регионалните институции на паметта, независимо от обхвата и обема на фондовете им, са налични колекции от уникални документи. Най-често срещани са краеведски колекции с особена стойност за града и региона, основно от книги и периодични издания, а понякога и от ръкописи, непубликувани документи, снимки, карти, плакати, пощенски картички, аудио- и видеодокументи, които в такава съвкупност не могат да бъдат намерени дори в най-големите ни библиотеки и архиви.

3. БИБЛИОГРАФСКИ ИЗДИРВАНИЯ

Във връзка с проекта „Ръкописното наследство на България от XV до XIX век – неизследвани територии“ беше извършено задълбочено библиографско издирване по отношение на наличието на славянски минеи в български и чуждестранни библиотечни колекции, а също отразяването им в научни описи, каталози, пътеводители, албуми. Отделно от това бяха открити и систематизирани публикации (книги, студии, статии, дисертации) върху славянските минеи, за да се представи чрез библиографията и състоянието на научните изследвания за конкретни славянски минеи, които български и чуждестранни учени оповестяват в книги, научни списания и сборници^{3,4}.

Важен акцент в библиографското издирване беше да се открият и прегледат ‘de visu’ налични български и чуждестранни методически издания, регламентиращи различни подходи при работа с ръкописни сбирки, а също електронни сайтове, дигитални библиотеки и др., в които подобни ръкописни паметници са представени с библиографски данни или пълнотекстово.

Солидна библиографска основа има и проектът, свързан с изследване на краеведското наследство, съхранявано в РБ – Ловеч, особено що се отнася до дарения и лични библиотеки на известни личности, родени в Ловеч, включително с извеждане на текстове на посвещения, данни за наличие на автографи, екслибриси, лични печати.

Извършените предварителни библиографски издирвания и работата със самите библиографирани източници са важно условие за по-нататъшната успешна работа по разкриване на съдържанието на изследваното ръкописно и книжовно наследство и адекватното отразяване на информацията за него в научни описи, издания и съвременни електронни информационни системи. Разглеждаме библиографиите и като база при ранжирането на приоритетите за бъдеща дигитализация на документи, включително и чрез ЦВП „Наследство БГ“.

4. СТРУКТУРА НА МУЛТИФУНКЦИОНАЛНИЯ МОДЕЛ

- *Библиографската основа на модела включва Част 6. Библиографски ресурси* от МЕТОДИКА за описание и разкриване на съдържанието на славянските ръкописни минеи; *Библиография* като отделен Елемент 18 от всяко конкретно описание от научния *Опис на славянски ръкописи (минеи)*; *Библиография* за специалните колекции с автографи на видни ловчалии от колекциите на РБ „Проф. Беню Цонев“ – Ловеч, и *Библиография* на местния периодичен печат на Ловеч и Ловешка област като част от местното книжовно наследство: 1886 – 1944 г.

- *МЕТОДИКА за описание и разкриване на съдържанието на славянските ръкописни минеи*, която е основата на мултифункционалния модел. Тя е разработената още в нашия първи проект „Ръкописното наследство на България от XV – XIX в. – неизследвани територии“ и е представена в електронната си версия като е апробирана във втория проект „Ловеч в българското културно пространство (Ръкописна сбирка от XIII – XIX в.)“.

- *Схеми на описания с различни изходи в зависимост от обхвата на елементите и подробността на данните за тях*

- *Схема за създаването на прецизен научен Опис на славянски ръкописи (минеи)*. В предложената схема се придържахме към следните основни, според нас, задължителни елементи за създаването на прецизен научен Опис на славянските ръкописни минеи: Тя е съобразена и с генералните изисквания за изготвяне изобщо на описи на славянски ръкописи. Схемата съдържа 20 елемента.

На всеки елемент е направена изключително подробна характеристика. На основата на създадената схема на описание и задължителните елементи в Методиката се предлагат по 3 броя примерни описания. Представени са основните структурни компоненти при оформ-

³ Hristova-Shomova 2018: 752.

⁴ Yovcheva 2014: 390.

- Елемент 1. Пореден номер в Описа
- Елемент 2. Заглавие и специално наименование на паметника
- Елемент 3. Датировка
- Елемент 4. Характеристика на писмовния материал, филиграноложки анализ
- Елемент 5. Физическо описание на паметника
- Елемент 6. Регистриране на актуалното състояние на книгата
- Елемент 7. Описание на подвързията
- Елемент 8. Анализ на писмото
- Елемент 9. Данни за мастилата
- Елемент 10. Анализ на украсата
- Елемент 11. Разкриване на съдържанието
- Елемент 12. Данни за неизвестни текстове
- Елемент 13. Данни за правописа и езика на паметника
- Елемент 14. Публикуване на бележката на книжовника
- Елемент 15. По-късни приписки
- Елемент 16. История на ръкописа
- Елемент 17. Данни за постъпването на книгата в съответното хранилище. Сигнатури (по-ранни и настояща)
- Елемент 18. Библиография
- Елемент 19. Показалци
- Елемент 20. Палеографски албуми

Фигура 1. Елементи за създаването на научен Опис на славянски ръкописи (минеи)

мление на опис на славянските ръкописни минеи – Увод; Описания на паметниците; Палеографски албуми; Показалци и таблици; Приложения.

• **Схема за стандартизиран библиографски запис** – създадена е, за да се осигури оптималното включване на описаното вече книжовно наследство (с възможност за добавяне на дигитално пълнотекстово копие – на по-късен етап) в информационни системи, основаващи се на международни стандарти. Това беше важно условие и за успешното мигриране на веднъж въведените в електронен порядък данни към обединени електронни каталози и дигитални библиотеки от ранга на Europeana, Manuscriptorium, World digital library и др. Подробно бяха проучени стандартизираните данни, специално за минеите, представени чрез машинночетимите формати MARC 21, UNIMARC, RUSMARC, COMARC (в която участват различен брой библиотеки от Сърбия; Босна и Херцеговина; Албания; Република Северна Македония; Черна гора; Косово и България). Разгледани бяха и възможностите за описанието им в съществуващи вече електронни каталози и дигитални библиотеки в България – чрез Репозиториума на Националната академична библиотечно-информационна система (НАБИС), в който са описани минеи от Центъра за Славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“ към Софийския университет и от Народна библиотека „Иван Вазов – Пловдив, а също чрез дигиталната библиотека на Националната библиотека „Св.св. Кирил и Методий“. Изследвани бяха съответствията в отразяването

на едни и същи елементи от описания на ръкописи и по-специално минеи, както и пълнотата на представяне на данните от тези елементи в международния дигитален портал Европеана, които идват от различни доставчици на данни – проект Manuscriptorium; Руска държавна библиотека; Библиотека на Румънската академия на науките; библиотеката на Оксфордския университет (по-специално изследователската Bodleian Library) и др.

Направена беше сравнителна схема на описанията на минеите по отделни полета, според използваните стандартизирани библиографски записи и като най-пълно отговарящо на спецификата на схемата за научен опис беше възприето отразяването на подобни ръкописни паметници в България чрез Репозиториума на НАБИС. Предвидените полета в стандартизирания запис дават възможност за конкретизиране на важните елементи от запис, включително отнасящи се до пълнотекстови дигитализирани ресурси, превръщат го в нормативно контролиран запис.

• **Схема за запис в електронни каталози и дигитални библиотеки, направен на основата на стандартизирания библиографски запис**, който с различна степен на дробност може да се използва и за отразяване на данни за минеи в електронни каталози и за дигитални библиотеки. Неговите елементи, с варираща пълнота, присъстват и в проучените от нас, предимно чуждестранни, методически указания и препоръки за работа с ръкописни документи, печатни описи и каталози, електронни каталози и дигитални библиотеки. По-често обаче в

№	Елементи на описанието	Означение в НАБИС Репозиториум=Код на полето
1.	Название / специално наименование на паметник	Заглавие=245
2.	Физическа характеристика	Физическо описание на паметника=300: –Материал; – Брой листове; – Размери; –Формат
3.	Хартия	Вж.=340; Водни знаци=562
4.	Подвързия	Подвързия=563
5.	Писмо	Писмо; мастило; вид на материала=340 Информация за авторските права, Писач=542
6.	Мастило	Вж.=340
7.	Украса / миниатюри	Украса=500
8.	Съдържание	Съдържание=505
9.	Правопис, език	Език, правопис=546
10.	Бележки на писача / книжовниците	Бележки на писача; приписки=520
11.	Приписки / колофони	Вж.=520
12.	История на ръкописа	Историческа справка за притежание=561
13.	Библиография	Забележка за публикации за описвания документ=581
14.	Датировка	Дата=заглавие 245 с подполе \$f=245\$f Или=издателски данни260 с подполе \$c=260\$c
15.	Произход	Вж.=561
16.	Постъпление	Постъпление=541
17.	Сигнатура	Идентификатор / Сигнатура=001
18.	Пореден номер в Описа	Забележка за източника на описание=588
19.	Структура на службата (при химнографските материали)	Вж.=505

Фигура 2. Елементи на описанието – стандартизиран библиографски запис

№	Допълнително поле
1.	източник на каталожния запис=040
2.	код на езика – църковнославянски=041
3.	код на страната – bu=044
4.	редна дума, унифицирано заглавие=130
5.	изображения в електронен вид, брой, вид и големина на файловете=256
6.	вид на документа – manuscript=336
7.	забележка за ограничение на достъпа=506
8.	забележка за копие на описания документ=533 (напр. дигиталният обект е само за лично ползване)
9.	реставрация на оригинала=583

Фигура 3. Допълнителни полета – стандартизиран библиографски запис

българската и в международната практика на различни библиотеки, специално в електронните им каталози, елементите в описанието на минеи са по-малко и обхващат до 10 от посочените стандартизирани елементи, но съдържат отделни, само за каталожния запис, полета като: Редна дума, Име на колекцията, от която е съответният ръкопис, Класификационен индекс по УДК, Предметна рубрика, Идентификатор/индикация за наличие на дигитално копие (линк към пълнен текст) и др. Използва се и вариант, в който няколко полета от пълната схема за научен опис се обединяват в едно поле – Забележка. Данните, конкретно за минеите, в различните дигитални библиотеки почти напълно (с някои вариации на отразяване) се припокриват с посочената схема за стандартизиран библиографски запис, като в зависимост от информационната система, в която са внедрени има и специфични полета – например, отнасящи се само до данните в Европеана (доставчик на данните, използвани лицензни режими за авторскоправна регламентация, като *Creative Commons* и др.).

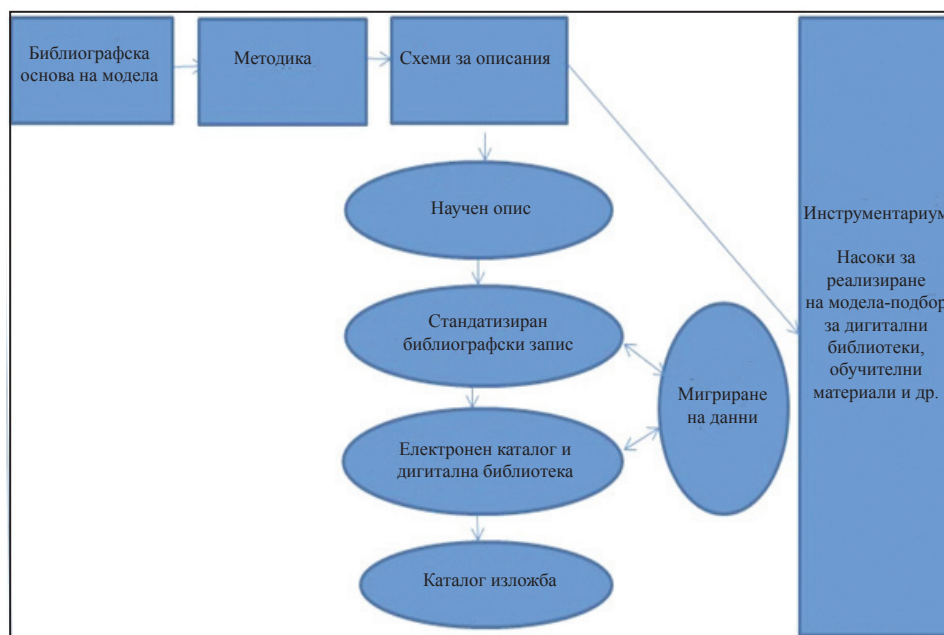
Проучени са и практическите възможности за интегриране на описанията на минеите от конкретния ни проект в НАБИС. Прегледани и адаптирани са полетата в Своден каталог НАБИС и в НАБИС Репозиториум, подходящи за описание на минеи и за изграждане на метаданните за пълнотекстовото им дигитално отразяване.

В организационен план присъединяването на описанията на минеите от ЦИАИ към НАБИС е приемливо, защото предлага възможност за сливане в един масив на колекции от минеи от няколко големи хранилища – на Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“ към Софийския университет, на Народната библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив и на ЦИАИ.

- **Схема на описание при съставянето на каталог за изложба е създадена, защото се предвижда при завършване на проекта да бъдат представени в изложба 22 характерни експоната от колекцията славянски минеи на ЦИАИ.** Описанието на книжовните паметници в каталога на изложбата ще съответства на структурата на описанието, характерно за научен опис, като някои от елементите ще бъдат съкратени. Тук трябва да се посочи обаче, че като задължителен елемент на представянето ще изгъкнат анотациите.

- **Насоки за реализиране на мултифункционалния модел**

За улесняване на работата сме изготвили **ИНСТРУМЕНТАРИУМ за представянето на ръкописни паметници (минеи) в електронни каталози и дигитални библиотеки**, в който се дават редица практически насоки за най-често използваните международни и европейски стандарти при участието на нашите библиотеки в Европеана; достъпа до дигитализирани документи и авторскоправни проблеми;

Фигура 4. Графично представяне на мултифункционалния модел

за организация на работата по създаването на подобни колекции в различните организации/институции, както и за възможности за обучение и менторство.

В разработваните проекти беше заложено идентифицирането и изследването на книжовни паметници, съхранявани в посочените в статията хранилища с цел въвеждането им в научно обръщение. Резултатите от тези проекти обаче имат по-дългосрочна перспектива и тя се свързва именно със: закрила на книжовното

историческо наследство, включително и чрез дигитализация; създаване на условия за включването му в различни електронни информационни системи; осигуряване на отдалечен достъп и използване на дигиталното съдържание на колекциите от разнородни категории ползватели и с различни цели; по-широкото разгласяване както на съдържанието на сбирките и на отделните документи в тях, така и на българските научни достижения в тази област чрез обобщена библиографска информация.

БИБЛИОГРАФИЯ

Hristova-Shomova 2018: *Hristova-Shomova*, Iskra. Драготин миней: български ръкопис от началото на XII в., запазен като палимпсест в Драготиния апостол (НБКМ 880) [Dragotin miney: balgarski rakopis ot nachaloto na XII v. zapazen kao palimpsest v Dragotiniya apostol (NBKM 880)]. Sofiya.

Knizhovno 2011: Книжовното наследство в българските библиотеки: Резултати от проучване [Knizhovno nasledstvo v balgarskite biblioteki: Rezultati ot prouchvane]. – Sofiya. [online]. Available from: http://www.lib.bg/kragli_masi/Knizhovno_nasledstvo_doklad.pdf

Natsionalna 2013: Национална стратегия и програма за опазване на книжовното културно наследство в библиотеките и осигуряване на достъп до него: Проект. [Natsionalna strategiya i programa za opazvane na knizhovno kulturno nasledstvo v bibliotekite i osiguryavane na dostap do nego: Proekt]. Sofiya. [online]. Available from: <https://www.lib.bg/publish>

Yovcheva 2014: *Yovcheva*, Mariya. Старобългарският служебен миней [Starobalgarskiyat sluzheben miney]. Sofiya.

Multifunctional Model for Unified Description and Access to Unique Documents and Special Collections of Cultural Heritage

Tsvetanka Pancheva,
Aneta Doncheva

The article presents the work on two important projects, based on which new knowledge is created related to the disclosure of the content and features of the described primary sources – Slavonic menaia and other manuscripts and rare and valuable books from the Church-Historical and Archival Institute (CHAI) of the Bulgarian Patriarchate, from the Regional Museum of History (RMH) – Lovech and from the Regional Library 'Prof. Benyu Tsonev' (RL) – Lovech on the one hand, as well as with the proposal for the creation of a multifunctional model on the other hand. The model aims to use the same data on the content and specific features of documents for different purposes and offers specific approaches in building information resources to make them more useful for future research, more widely available, more adaptive in subsequent technological transformations.

Визуалната комуникация на локалната религиозност като част от българското културно наследство

Радослав Спасов

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Абстракт: В съвременния глобален свят темата за визуалната комуникация на локалната религиозност като част от българското културно пространство става все по-актуална. В медийните политики на много държави е поставено изискването за използване на документални филми за развиване на рецептивните умения за ситуативност и комуникативност на участниците в процеса на общуване, което прави това изследване изключително актуално.

Ключови думи: Християнство, антропологично пространство, медии

Keywords: Christianity, anthropological space, media

В съвременния глобален свят темата за визуалната комуникация на локалната религиозност като част от българското културно пространство става все по-актуална. Същевременно в медийните политики на много държави е поставено изискването за използване на научни, научнопопулярни, публицистични и художествени филмови продукти¹. По този начин става необходимо създаването на различни произведения за развиване на рецептивните умения за ситуативност и комуникативност у участниците във визуалната комуникация, отнасящи се за локалната религиозност като част от българското наследство.

Възможностите за запознаване с различни култури благодарение на документалните филми са важна част от съвременния начин живот на всяка личност и това е средство за опознаване на много народи. През последните години създаването на такива продукти, които представят различни аспекти от антропологическите изследвания, стават все по-важни зара-

Dr Radoslav Spasov is an Associate Professor at the Faculty of History of Sofia University 'St. Kliment Ohridski'.

¹ Публикацията е резултат от извършено изследване в рамките на проект BG05M2OP001-1.001-0001 „Изграждане на център за върхови постижения „Наследство БГ“ (Оперативна програма „Наука и образование за интелигентен растеж“). This publication is the result of a survey conducted within the project BG-05M2OP001-1.001-0001 Establishment and Development of 'Heritage BG' Centre of Excellence (Operational Program 'Science and Education for Intelligent Growth').

ди даването на възможност за популяризация на получените резултати и вкарването им в научно обръщение.

Своеобразен посредник между отделната личност и неговото наследство или това на обществото, в което живее, е визуалната комуникация, а образите се превръщат в елемент от културата като нейното комуникативно и когнитивно средство.

В тази връзка е нужно да се посочи и ролята и мястото на нашата страна като център за изучаване на родния език, история и цивилизация. Филмите с антропологична тематика дават нови и различни аспекти за изучаването на българското наследство, което се отразява и върху историческите образи за различни медийни продукти.

Местоположението на България както в историко-социален, така и в географски контекст предопределя и нейното културноисторическо минало, а комплексното проучване на цивилизационните процеси включва и изучаването на различни антропологически свидетелства за миналото.

През последните години наследената локална религиозност се проучва все по-интензивно от международни екипи от специалисти. По този начин чуждите изследователи имат възможност да вникнат в специфичния културен код на българите.

Все повече преподаватели в различни висши учебни заведения показват засилен интерес към създаването и използването на визуални произведения, които да подпомогнат процеса на изучаване на локалната религиозност на българите.

Проучванията върху българското историческо и културно пространство са основна дейност на много специалисти у нас и в чужбина. Увеличава се броят на учените, които все по-активно изследват антропологичните процеси, които се отнасят до православната религия и нейната връзка с историята на българите и тяхното наследство.

Обсъжда се необходимостта от формиране на визуална култура, която да допринесе за по-лесното усвояване на образи, свързани с българското езиково и културно пространство. Всичко това се аргументира от широкото разпространение на визуалните медии – телевизията, а все повече и на тези в интернет. Наблюдава се тенденция да се формира историческа

и медийна култура у създателите на подобен род продукти, защото най-точно и подробно може да се покаже и разкаже даден исторически момент, а изразните средства (текст, картина, музика) подкрепят и изразяват ясно и пълно идеята на автора, което в печатните медии и в радиата е трудно да се осъществи.

Тук се проследява процесът на заснемане за аудиовизуални форми с исторически характер, чиято цел е по-доброто представяне на локалната религиозност, която е свързана с православно християнство. Те са част от съвременната методология в антропологията, която използва възможностите на новите технологии, за да създаде иновативен подход в модерните изследвания.

По този начин се изследва процесът на пресъздаване на образи, които да бъдат използвани за визуален продукт за българското културно и историческо наследство. Сценарият трябва да бъде смислено издържан и завършен, така че да няма недовършени теми в него. Най-важното е в края на филма у зрителите да остане точната и ясна представа за това, което им се представя. Текстът не трябва да съдържа прекалено дълги изречения, а от синхроните (интервюта) да бъде извадена най-важната и подходяща за темата информация.

Трябва да се разгледат и формите и методите за онагледяване на текст, който да бъде използван във филмови продукти за локалната религиозност. При визуализацията базовите компоненти са композицията и осветлението, благодарение на които се представя същността на филмовото изкуство². Те могат да се създават от всеки изследовател, но как ще бъдат осъществени е въпрос и на научни заложи, и на професионален опит.

Благодарение на тях ще се определи качеството на видеопrodukта, който ще се създаде³. И въпреки че са преди всичко обект на операторско майсторство – те трябва да се владеят и познават и от авторите на документалните филми, за да могат напълно да представят произведение, което е посветено на локалната религиозност като част от културното наследство в нашата страна.

За да се използва един исторически документален филм, е необходимо да се търсят и намират точните връзки, които се отнасят до даденото събитие от миналото. Така по-лесно и аргументирано ще бъде промотирано визуалното произведение⁴.

² Kaftandjiev 1996: 102.

³ Stoeva 2005: 25.

⁴ Halachev 2009: 143.

При желание за участие в научни форуми, университетски обмен и фестивали трябва да се направи селекция на всички киносъбития, за да се предвиди къде и как може да се кандидатства. В противен случай се получава ненужна загуба на време, пари и ресурси за подготовка на презентирането. Трябва да се отбележи, че историческите документални филми могат да бъдат показвани и на юбилеи, годишнини, както и да се използват за образователни, културни и научни цели.

Визуализацията може да се използва като модел на преподаване с практическа приложимост, който има приносен характер по отношение на развитието на изследваната проблематика.

Създаването на документални филми, които представят локалната религиозност, е голямо предизвикателство пред изследователите, защото макар и интересна, тази задача е трудна, защото трябва да се осъществи цял комплекс от проучвания както в библиотеки и архиви, така и на терен (заснемане на сакрални топови, интервюта с местни хора и др.)⁵.

Особеностите на визуалната комуникация дават възможност да се формират компетенции за запознаване на различни аспекти от локалната религиозност на българското културно пространство. В моята работа през последните двадесет години могат да се посочат няколко примера за визуализация на локална религиозност като част от културното наследство у нас.

Например изследванията на местните традиции в град Русе за възрожденските храмове „Света Троица“ и „Свети Георги“ и тяхната роля в духовния живот на русенци, които са визуализирани в два документални филма на Българската национална телевизия „Света Троица“ и „Свети Георги – закрилникът на Русе“, които са реализирани през 2003 г.⁶

Такъв е случаят с единствения действащ скален манастир в нашата страна (до село Басарбово, днес част от град Русе) и свързания с него светец – св. Димитрий Басарбовски, който е покровител на румънския народ, защото мощите му са пренесени на север от река Дунав след руско-турската война 1768 – 1774 г. Там те са положени в патриаршеската катедрала „Св. св. Константин и Елена“ и повече от два века

свързват двата балкански народа в религиозно отношение. Благодарение на филма за преподобния и неговия скален манастир зрителите получават по-добра възможност за усвояване на информацията, което показва, че документалните филми дават оптимални резултати във визуалната комуникация⁷.

Необходимо е да се уточни, че межкултурните взаимодействия в социалното и природното пространство се трансферират чрез целеполагащата единица. Този подход определя различните ракурси на предмета и способите, които са необходими за изучаване на дадена етническа общности или група, а рефлексията определя технологията за провеждане на научното проучване⁸.

В конкретния проект става въпрос за изследване на български селища в Родопите, където се представя визуален материал за православните храмове в тях или в землищата им. Това са и местата на паметта, които пряко кореспондират с онаследените традиции на местното население.

Материалът за това изследване е заснет и реализиран въз основа на многогодишни теренни проучвания в селата Момчиловци, Славеино и Петково. По този начин част от местните християнски практики могат да бъдат запазени, изучавани и презентирани на бъдещите поколения. Така визуалното произведение ще даде възможност за многократно негово представяне пред множество потенциални групи от потребители, които имат различни интереси, образование, религия и др.

В Родопите по време на теренното проучване бяха заснети: параклис „Св. св. Кирил и Методий“ до село Момчиловци, параклис „Св. Св. Константин и Елена“ до село Момчиловци, параклис „Св. Димитър“, до село Момчиловци и аязмото в село Момчиловци, параклис „Св. Илия“ до село Момчиловци, църквата „Св. Илия“ в Славеино, църквата „Св. Йоан Предтеча“ в село Петково и църквата „Св. св. Константин и Елена“ в село Момчиловци, като всички тези населени места са в Смолянска област⁹.

Преди да започне реализацията на филма по тази тема се премина през няколко етапа: първият е представянето на идеята, а след това е проучване на текстове за изследваните сели-

⁵ Spasov 2018: 106-116.

⁶ Spasov 2012: 236-244. Двата филма са заснети с благословението на Негово Светейшество Неофит – Патриарх Български и Митрополит Софийски, който от 1994 до 2013 г. е русенски митрополит. Екипът, който реализира двете визуални произведения, е награден с Награда „Русе“ за култура през 2003 г. Авторът на тази статия е сценарист на двата филма.

⁷ Spasov 2018: 106-116.

⁸ Koleva 2012: 46-58.

⁹ Kanevski 2018: 9-86.

ща в библиотеки и архиви. Третият компонент е написването на сценарий, който да бъде използван за визуална комуникация, което практически се осъществява чрез технически способности за онагледяване и накрая е представянето и презентирането на произведението¹⁰.

На практика в родопските селища работата на терен непрекъснато дава възможност на преден план да се покаже християнската обредност, която в географски и културен аспект дава представата за обхвата на локалната идентичност. И тъй като трябва да се борави много внимателно с научната терминология, то ще се позова на Виолета Коцева, която използва условно наименованието „християнска топография“ по няколко причини: първо, параклисите се отличават от храмовете на другите религии не само символно, но и физически; второ – намаляващото население и миграциите на хората, участващи в обредите, които са свързани с патронните празници на изследваните молитвени домове, като на практика се акцентира върху тяхното физическо присъствие¹¹.

И още нещо много важно: преди започването на работа на терен трябва да се извърши предварително проучване в библиотеки и архиви, в които се съхранява информация за даденото населено място. Необходимо е да се получи и разрешение от духовника на локалната общност, без което снимките на място биха били трудна задача. За целта беше осъществен и предварителен контакт с представители на църковните настоятелства към проучваните родопски храмове.

Снимачната дейност на терен започна, след като тези условия бяха изпълнени. Първо се направи визуална разработка на храмовия празник (на 11 май) през 2019 г. на параклиса „Св. св. Кирил и Методий“, който се намира до село Момчиловци, като се заснеха духовникът, извършващ обряда, и миряните, които участваха.

При създаване на визуални продукти трябва да се установи кога е храмовият празник на изследвания обект, за да се заснемат всички ритуали. На терен е необходимо да има кадри на храма с миряни, като по този начин с картина и звук може да се усети атмосферата на празника. Параклисите и тяхната архитектура могат да се представят чрез комбинация на кадри с различни планове, като много важни са детайлите, които могат да покажат красотата на конструкцията на сградата. Така бъдещата

зрителска аудитория на документалния филм ще добие по-ясна представа за параклиса и ще може да се усети атмосферата, която се създава по време на църковната служба.

Заснемането на храмовете трябва да става при спазване на принципите на етническата и религиозна толерантност, защото готовият продукт е необходимо да има качества, които да са в синхрон с модерните изисквания за съхраняване на културното наследство и да се покаже уважение към религиозните права на местните хора¹².

В хода на изследователския процес се осъществи и проучване на спецификите на родопските селища, което провокира много въпроси, като най-голям интерес предизвика този за конструирането и функционирането на идентичността, разглеждана на локално ниво. Визуализирането на „по-видимите“ маркери на идентичността и колективната памет практически можеха да бъдат наблюдавани и в повърхностния пласт от местната култура¹³.

При снимките на терен в трите родопски селища беше направена много добра разработка на храмовете, защото в сградите се откриха надписи с религиозно, лично и историческо съдържание, които са свидетелство за епохата и представляват ценност като исторически извори. Използването на тази информация е добра символика и тези кадри бяха включени при монтажа. Някои от надписите бяха в лошо състояние и трудно четими, но при заснемането им и по-късно, при внимателен преглед на компютър, се възстанови съдържанието им. Внимателно бяха обследвани стените на храмовете за надписи, които се отнасят до построяването на сградите или до тяхната реконструкция, защото в тях има информация за години, строители, дарители и др. В стените или около вратите бяха намерени вградени каменни плочи, които са с различно съдържание, дори и такива, които са взети от по-стари сгради. По време на работата на терен се заснеха и пристроени нови сгради към по-стари такива (например при параклиса „Св. св. Константин и Елена“ до село Момчиловци).

Много често върху иконите могат да се намерят ктиторски надписи, които да помогнат по-късно за допълнителна информация при монтажа на филма. Също така и по конструкциите на храмовете има елементи, които са истински произведения на изкуството и но-

¹⁰ Spasov 2015: 5-10.

¹¹ Kotzeva 2014: 56-72.

¹² Spasov 2012: 236.

¹³ Kotzeva 2014: 56-70; Jordanova 2014: 11-36.

сят духа на епохата, през която са създадени – така визуализирането им ще бъде полезно за тяхното съхраняване и представяне на зрителите¹⁴.

В проучваните параклиси беше заснета такава информация, защото храмовете са изградени изцяло с финансовата помощ и доброволния труд на местните хора и по стените на интериора се откриха ктиторски надписи на дарителите.

Вече стана ясно, че християнството присъства като маркер на идентичността в селата Момчиловци, Славейно и Петково, но „зад кадър“ остават скрити дълбочинните пластове, които антроположкият поглед може да намери, като взаимовръзките, влиянията, синкретичните примеси, които дават облика на съвременната религиозност в локуса на изследваното село и за чието откриване е необходимо много време да се осъществяват проучвания на терен¹⁵.

Визуализирането на изследваните храмове на някои места стана успоредно със съответните празници и ритуали, за които бе получена предварителна информация. Това беше използвано при заснемането на храмовия празник на 11 май на параклиса „Св. св. Кирил и Методий“ до село Момчиловци, както и направения курбан след това, което представя на зрителите на антропологичния филмов продукт освен общовалидните, така и типичните за местната общност обичаи.

При снимките на терен в някои от храмовете бяха използвани допълнителни ефекти, за да се подчертае присъствието на Бог в тях: преминаване от фокус на безфокус, снимането към прозорците с технически приспособления, които пречупват светлината на снопове, отваряне на входната врата, за да се получи много светлина („изгаряне“) на кадъра.

Последният прием беше използван при заснемането на параклиса „Св. св. Константин и Елена“ до село Момчиловци.

При този храм се направи и добре познатият похват на отваряне и затваряне на вратата, за да се покаже влизане и излизане на сакралното място, създавайки у аудиторията представата, че наистина посещава дадения молитвен дом. Това е често използван метод при снимките на различни храмове и молитвени домове, показвайки преминаването от профанното към сакралното пространство.

В трите родопски села при конкретиката на изследването се подчерта връзката между топосите на идентичността (свети места, храмове, параклиси, стари селища и др.) и краеведската литература, която се отнася до селата Славейно, Момчиловци и Петково. По този начин се изследва начинът, по който местните хора и тези, неживеещи отдавна в изследваните селища, остават свързани с християнската традиция в региона¹⁶.

При създаването на визуалния продукт на терен синхрони не бяха използвани, а само се заснеха (в аязмото на село Момчиловци) религиозни и народни песни на народната изпълнителка Елена Каневска, които после бяха използвани като музикално оформление при монтажа.

Като допълнителен колорит на кадрите за храмовете бяха заснети облаците в небето, които дадоха определен тип настроение, а слънцето и слънчевите лъчи донесоха по-радостно настроение и усещане за празнична атмосфера по време на обредите, в които участват духовници и миряни.

Докато се снимаха празничните служби, имаше много богомолци, което даде възможност да се направи разработка на молещи се хора – близки и общи планове на всички, които са се събрали в молитвените домове.

Този похват беше използван при заснемането на храмовия празник на параклиса „Св. св. Кирил и Методий“ до село Момчиловци.

При подготовката на сценария, когато се обсъждаха снимките на терен, се предвиди да има достатъчно време за визуализиране на празника в молитвения дом, както и възможност за снимки, когато няма богомолци, за да се направи необходимата разработка¹⁷.

Тези снимки се осъществиха и след приключване на обредите, когато в храмовете вече нямаше миряни.

Преди работата на терен беше обсъдена и възможността някои храмове да са много стари и частично разрушени, което предполага повече внимание при работа в тях, защото нарушената конструкция е опасна. Част от стените и изображенията по тях също могат да са с нарушена цялост, което означава, че след снимките трябва да се изберат най-добрите кадри¹⁸.

Такива проблеми нямаше в трите проучвани родопски селища. При работата на терен попаднахме в пласта на ежегодното пре-

¹⁴ Spasov 2015: 33.

¹⁵ Kotzeva 2014: 56-72.

¹⁶ Tepavitcharov 2014: 73-87.

¹⁷ Spasov 2015: 35.

¹⁸ Spasov 2018: 106-116.

повтаряне на героичното минало на изследваните общности с честването на годишнината от Илинденско-Преображенското въстание, от една страна, и отбелязването на Чиловите дни, от друга. Осъществяването на проучването на християнската обредност в символно натовареното и исторически обременено поле на противопоставянето християнство – ислям в регион, в който изследваното село Славейно и съседното село Петково представляват едни от малкото анклавни на заобиколени с мюсюлмански общности села¹⁹.

През последните години проучванията върху българското историческо и културно пространство са основна дейност на много специалисти у нас и в чужбина. Увеличава се броят на учените, които все по-активно изследват антропологичните процеси, които се отнасят до нашето културно наследство и неговата връзка с развитието на българите в различни аспекти.

Изучаването на реликвите от миналото става все по-актуално поради статута на българската наука като една от утвърдените в Европа. Разностранни в този смисъл са формите на межкултурно общуване, при които етнографският материал заема своето място на последник от миналото към бъдещето.

Визуалните материали създават възможност информацията за онагледяването на религиозните и културни обекти да бъде съхранена.

Големите възможности, които дават актуалните постижения на високите технологии, предоставят голям избор от технически продукти, които да подпомогнат процеса на производство на документални филми за локалната религиозност на българите.

Чрез визуализацията на емпиричен материал, получен чрез теренни проучвания усвояването на локалната религиозност става по-ефективно и лесно и може да обхване голям брой потребители, които чрез образи от родната история и култура да се запознаят по-детайлно с миналото и същността на българското пространство.

При проучванията беше използвана визуализация на текстове с историческа тематика, така че да се създадат по-ефективни условия за работа на терен. Важна характеристика на този способ е, че чрез онагледяването се осъществява социално посредничество благодарение на подбора на информация и нейното разпространение към различни социални групи.

Това се прилага успешно и при усвояването на знания, умения и компетентности в различни области, като това се отнася и до запознаването с локалната религиозност. Тук основните заложили компоненти на въздействие са многоканалност, масовост, скорост на разпространение и възприемане.

По този начин се проследяват две векторни линии: първата – визуализацията на българското културно и историческо пространство, и втората – връзката на тези понятия с лингвистични аспекти като модел на изследване.

Създаването на визуални произведения, които са посветени на локалната религиозност като част от българското културното наследство, формира интердисциплинарен подход към антропологичните изследвания, защото освен с визуалното представяне на имена, факти, дати и събития се дава възможност на аудиторията да се потопи в епохата и да получи представа за отминалите времена.

БИБЛИОГРАФИЯ

Jordanova 2014: *Jordanova, Kremena*. Ежедневието в село Славейно – среща на две идентичности [Ezhednevieto v selo Slaveino – sreshta na dve identichnosti]. In: Вяра смесена. Аспекти на всекидневието в две родопски села [Vayra smesena. Aspekti na vsekidnevieto v dve rodopski sela], Sofia, 11-36

Kanevski 2018: *Kanevski, Konstantin*. Чудотворното аязмо и параклисите в Момчиловци [Tchudotvornoto aqzmo i paraklisite v Momchilovtzi]. Smolian.

Kaftandjiev 1996: *Kaftandjiev, Hristo*. Визуална комуникация [Vizualna komunikacia]. Sofia.

Koleva 2012: *Koleva, Irina*. Етнопсихологически модел на образователното взаимодействие

[Etnopsihologicheski model na obrazovatelno vzaimodeistvie]. Sofia.

Kotzeva 2014: *Kotzeva, Violeta*. Празници, памет, идентичност. Още един опит върху толерантността (по примера на село Славейно, община Смолян) [Praznici, pamet, identichnost. Oshte edin opit varhu tolerantnostta (po primera na selo Slaveino, obshtina Smolayn)]. In: Вяра смесена. Аспекти на всекидневието в две родопски села [Vayra smesena. Aspekti na vsekidnevieto v dve rodopski sela], Sofia, 56-72

Spasov 2012: *Spasov, Radoslav*. Създаване на документални филми за русенските църкви „Света Троица“ и „Свети Великомъченик Георги“. [Suzdavane na dokumentalni

¹⁹ Kotzeva 2014: 56-72.

filmi za rusensките curkvi 'Sveta Troitsa' i 'Sveti Velicomuchenik Georgi' – In: Алманах за историята на Русе [Almanah za istoriyata na Ruse], Vol. XII, 236-244

Spasov 2015: Spasov, Radoslav. Визуални аспекти на историята [Vizualni aspekti na istoriyata]. Sofia.

Spasov 2018: Spasov, Radoslav. Визуална комуникация и модерни методи за популяризиране на Свети Димитрий Басарбовски и скалния манастир край Басарбово, Русенско [Vizualna comunicacia i moderni metodi za populqrizirane na Sveti Dimitriji Basarbovski i skalnia manastir kraji Basarbovo, Rusensko] – In: CAMERA DANUBIANA – образи от градовете в страните по Дунав. Известия на РИМ – Русе [CAMERA DANUBIANA – obrazi ot gradovete v stranite po Dunav. Izvestia na RIM-Ruse], Vol. XX, 106-116.

Stoeva 2005: Stoeva, Emilia. Визията в документалното кино [Viziata v dokumentalното кино]. Sofia.

Tepavitcharov 2014: Tepavitcharov, Veselin. Толерантността и доверието – ключ към интеграцията на етническите и религиозните общности в българското общество (примерът на селата Славейно и Виево, община Смолян) [Tolerantnostta i doverieto – kluch kum integraciata na etnicheskите i religioznite obshnosti v Bulgarskoto obshtestvo (primerut na selata Slaveino i Vievo, obshtina Smolqn)]. In: Вярa – смесена. Аспекти на всекидневието в две родопски села [Vayra smesena. Aspekti na vsekidnevieto v dve rodopski sela], Sofia, 73-87.

Halachev 2009: Halachev, Lubomir. Документалното кино. Стъпка по стъпка [Documentalното кино. Stupka po stupka]. Sofia.

The Visual Communication of the Local Religiosity as a Part of the Bulgarian Cultural Heritage

Radoslav Spasov

The creation of visual works dedicated to local religiosity as part of the Bulgarian cultural heritage forms is an interdisciplinary approach to anthropological research, because in addition to the visual presentation of names, facts, dates and events allow the audience to immerse themselves in the modern era.

This is successfully applied in the acquisition of knowledge, skills and competencies in various fields, as well as acquaintance with local religiosity. The main components of the impact are multichannel, mass, speed of distribution and perception.

In this way, two vector lines are traced: the first – the visualization of the Bulgarian cultural and historical space and the second – the connection of these concepts with linguodidactic aspects as a model of research.

Educational Video Game for Valchan Voivoda

Boyan Bontchev

Sofia University 'St. Kliment Ohridski'

Valentina Terzieva

Institute of Information and Communication Technologies at the Bulgarian Academy of Sciences

Yavor Dankov

Sofia University 'St. Kliment Ohridski'

Abstract: The paper presents a brief scientific study of the capabilities of the APOGEE software platform to facilitate the automated creation of an educational video maze game. It presents the developed within Heritage BG project experimental educational video maze game dedicated to the work and legacy of Bulgarian rebel Valchan Voivoda and their impact on the historical development of Bulgaria in the first half of the 19th century.

Keywords: Serious games, maze, game-based learning.

Dr Boyan Bontchev is a Professor and Vice-Dean at the Faculty of Mathematics and Informatics at the Sofia University 'St. Kliment Ohridski'; software engineer, video game designer, and project manager.

Valentina Terzieva is a research associate in the Institute of Information and Communication Technologies at the Bulgarian Academy of Sciences.

Yavor Dankov is an Assistant Professor and a PhD Student at the Faculty of Mathematics and Informatics at the Sofia University 'St. Kliment Ohridski'.

1. INTRODUCTION

The availability of computers and mobile devices in classrooms, museums, and other cultural institutions is a prerequisite for using new media. Such media are digital (computer) games and, especially, serious games¹ that provide information, knowledge, and skills. Recently, computer games have proven to be visual media that present learning matter, didactic tasks, and virtual objects in an interactive and attractive way². In video games, both tangible and intangible cultural artifacts can be recreated³. The integration of such artifacts in entertainment and play⁴ contributes to a comprehensive gameplay immersion and a high commitment to the game storyline and content. Both so-called serious and entertaining video games can reflect elements of human culture and provide a transformative game⁵, enabling self-study in the game scenario. Educational games are a type of serious game used in an educational context and aimed at achieving specific instructional goals⁶. Although the learning process is usually unconscious to players, cognitive, motor, and social impacts can occur in the playing process. Thus, the ease of acquiring knowledge and skills during the gameplay is a motivation for using specially designed educational games.

Despite the advantages of educational video games, they are still rarely used in Bulgaria for many reasons. The main obstacles are the lack of such games and the scarcity of games with built-in specific learning objectives. Also, teachers usually encounter difficulties when trying to

create and use games as personal projects. They are hampered mainly by the lack of knowledge about the game creation process and insufficient programming skills⁷. These difficulties can be overcome if teachers have software tools with an intuitive and easy-to-use interface for video game creation. The scientific project APOGEE⁸ aims to build a software platform for the automated generation of educational video games⁹.

The paper presents the developed within Heritage BG¹⁰ project educational video maze game named 'The Heritage of Valchan Voivoda.' The game is dedicated to the life, ideals, and work of Bulgarian rebel Valchan Voivoda and their impact on the historical development of Bulgaria in the first half of the 19th century. The 3D maze game contains selected and processed text and multimedia historical content. The content presentation is through interactive boards and didactic mini-games in the maze halls. Mini-games are learning tasks that complement the knowledge of the interactive learning boards and can assess the mastery of players. The evaluation is according to gained points for correct answers and successful completion of mini-games.

The next section of the paper presents a concept of serious games for learning and particularly the rich educational mazes with embedded mini-games. The following two sections describe research methodology and the process of game design. The research ends with a discussion and conclusion where the implemented innovation and future work are outlined.

2. SERIOUS GAMES FOR LEARNING

In contrast with popular video games for fun, the main purpose of serious games differs from pure entertainment¹¹. Serious games have

a high potential for various applications, as they are suitable for different topics and age groups. For the majority of these games, learning is the main goal¹². They are especially appropriate for students from the so-called *digital generation* who can no longer be motivated only by a traditional teaching style. If the context and specific rules of serious games reflect the real-world facts, events, and processes, the obtained knowledge and skills can facilitate learning¹³. Also, entertaining details and interesting visual effects make video games an alternative that copes with the lack of interest in educational content¹⁴. The main stimulating factors in the games are overcoming challenges, reaching the next level, and achieving a high score. In serious educational games cases, these motivation factors support the overall learning process since achieving the game goals requires knowledge acquisition and its utilization in built-in didactic tasks (mini-game)¹⁵. Researchers claim that educational games help increasing motivation and interest in the learning content presented, but the extent to which learning effectiveness is affected varies¹⁶.

Recently, educational mazes were suggested as intriguing and promising video games for learning¹⁷. Traditionally, mazes are widely used in fun games and this makes them very suitable for interactive presentation of content, such as virtual museums and other similar interactive environments. They are applied in various 3D role-playing games focused on a specific scientific or cultural field¹⁸. The connection of the maze may correspond to the structuring of the learning material. The player can explore the educational content in the maze, choosing how to move in it and solving the learning tasks presented in the halls of the maze. In such a way, maze games can be combined with other built-in mini-games (e.g.

¹ Abt 1987.

² Prensky 2002; Kirriemuir, McFarlane 2004; Ritterfeld, Weber 2006.

³ Bontchev 2015.

⁴ Gee 2003.

⁵ Salen, Zimmerman 2004.

⁶ Michael, Chen 2006.

⁷ Terzieva, Paunova-Hubenova, Bontchev 2018.

⁸ <http://www.apogee.online/>

⁹ Bontchev, Vassileva, Dankov: 2019.

¹⁰ The research leading to these results has received funding from the BG05M2OP001-1.001-0001 project 'Creation and development of 'Heritage BG' Centre of Excellence', Operational Program 'Science and Education for Smart Growth' 2014 – 2020, <https://www.nasledstvo.bg/>

¹¹ Abt 1987.

¹² Michael, Chen 2006.

¹³ Gee 2009.

¹⁴ Deterding, Khaled, Dixon, Nacke 2011.

¹⁵ Michael, Chen 2006.

¹⁶ Girard, Écalte, Magnan 2013.

¹⁷ Bontchev 2018.

¹⁸ Bontchev 2015.

puzzles, memory games, etc.) with complementary learning content placed in specific places, making them suitable for learning for any subject. On the other hand, mazes are suitable for personalization and adaptation – when moving from hall to hall; the player must solve additional learning tasks corresponding to his/her knowledge and outcomes. Finally, they may include intelligent computer players to assist the learner in solving didactic tasks.

There are identified four main types of mini-games embedded into maze halls¹⁹:

1. Question Answer Games:
 - Question to unlock the door to access another room
 - Quiz
2. Search games:
 - Find hidden or translucent objects
 - Memory development game (search for pairs of cards by images, texts, or other attributes)
 - Find words in a letter table
3. Arranging games:
 - Classification of objects by categories
 - Arrange objects by attribute
 - Arrange a two-dimensional puzzle with an image
4. Dynamic action games:
 - Rolling balls to map positions or objects
 - Shooting at moving inanimate objects

3. RESEARCH METHODOLOGY

The research question of this study is *how non-professional game designers can create educational video game applying a software platform for an automatic game generation*. The work methodology reflects practical problems in the process of creating an online educational video game. It includes all phases – from the initial planning

to the publication of the game. In addition, this involves a practical experiment with the game to evaluate its characteristics among target users – students and others interested in the topic. The methodology includes three main stages of the process of creating video games of the enriched educational maze type (Fig. 1).

Stage 1: Creating game scenarios and a model of an educational 3D video game with historical content dedicated to the life and work of Valchan Voivoda:

- Collection, selection, and processing of textual and multimedia historical content that is appropriate for integration into an educational 3D video game;
- Creation of game scenarios for an educational 3D video game that utilizes the collected content;
- Modeling of different types of mini-games (puzzles and quizzes) corresponding to the game scenario of educational 3D video game

Stage 2: Design, programming, and testing of the initial version of an educational 3D video game-maze with built-in mini-games in the maze halls, by applying the APOGEE game platform and the Unity 3D Editor²⁰:

- Choosing platform for game development – requirements for free, user friendly and extendibility
- Designing the gameplay process in the maze halls and the audiovisual layout of each hall of the maze and the built-in mini-games;
- Creating an XML description of the enriched maze (including different types of mini-games) and generating the maze in the Unity 3D editor;
- Testing and generation of desktop and online versions of the game.

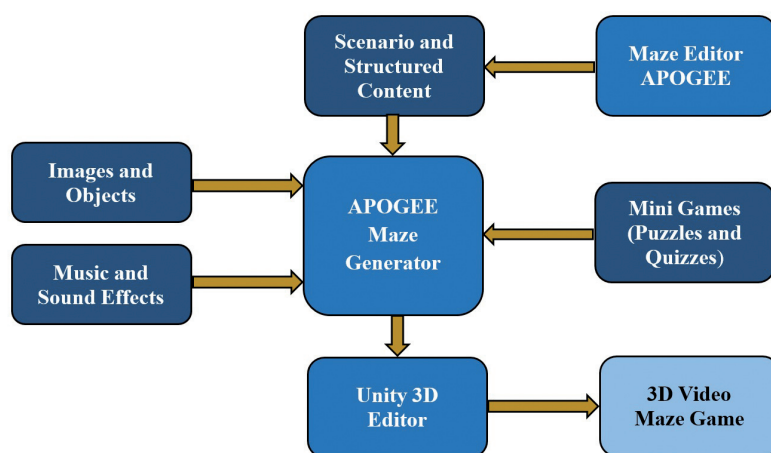

Figure 1. The process of creation of educational maze games

¹⁹ Paunova-Hubenova 2019.

²⁰ Bontchev, Vassileva, Dankov 2019.

Stage 3: Practical experiment with the final version of an educational 3D video game-maze (with mini-puzzle games built into the maze halls) and analysis and dissemination of the results:

- Creating a methodology for experimenting with an online video game (including the development of a questionnaire to assess students' attitudes);
- Organizing and conducting the experimental play session and survey with the final version of educational game-maze;
- Analysis of the obtained results.

The process of the creation of video game starts with a systematic study of sources. It involves formulating a specific keyword (Valchan Voivoda) followed by identification, selection, and critical appraisal of available sources, mainly on the Internet. After that, all resources found were reviewed and prioritized by authenticity, coverage, and accessibility. Thus, finally, the selected thematic resources were classified into four main groups: videos, clips and images (13), songs (9), myths and legends (7), and text sources (21). The latter are of three types: documentary (2), newspaper articles (12), and fiction (9). By using these resources, aesthetic and textual presentations were made in the halls and mini-games of the educational game for video maze for Valchan Voivoda.

4. GAME DESIGN

The educational maze game 'Valchan Voivoda' is generated by the prototype of the software platform APOGEE. It was made using a manually created text document template, which recorded the information about the boards, the mini-games in each hall, and the questions about opening the door to enter in other halls. This game aims to promote the life and work of Valchan

Voivoda, so the facts and events related to it are presented through information boards, didactic mini-games, and visual objects. Thus, during the gameplay, the player gets acquainted with real personalities – heroes from Bulgarian history. The maze consists of eight halls, where the first – introductory presents the game rules and the maze structure. The other halls are dedicated to getting acquainted with the era of Valchan Voivoda and the chronological stages of his life and heritage that has left and which we can touch today (Fig. 2).

This educational video game features historically accurate information, 2D photorealistic images, and tools designed to encourage learning – quizzes and didactic mini-games. The maze game aims to reach the last hall by going through all ones while solving tasks, finding hidden objects, and answering the questions for opening the doors to the neighboring halls. The game ends when the player solves all mini-games of the maze he has passed through. Each hall of this educational game has several didactic tasks (puzzles) that present or assess knowledge. They are focused on facilitating memorization and supporting the learning process (acquisition of basic knowledge) on the subject. In this way, game activities provide educational content while players have fun. The game rules are as follows:

- The player has to go through all the halls, solving the tasks (mini-games) in each hall to be able to answer the question for unlocking the door.
- An unlocked door is open by clicking on it.
- The discovery of objects hidden in some halls gives additional points.

Figure 3 shows screenshots of the game, which present didactic tasks implemented as mini-games for finding hidden words in a table of letters and rolling balls with instructions to their corresponding rings or positions on the floor map.

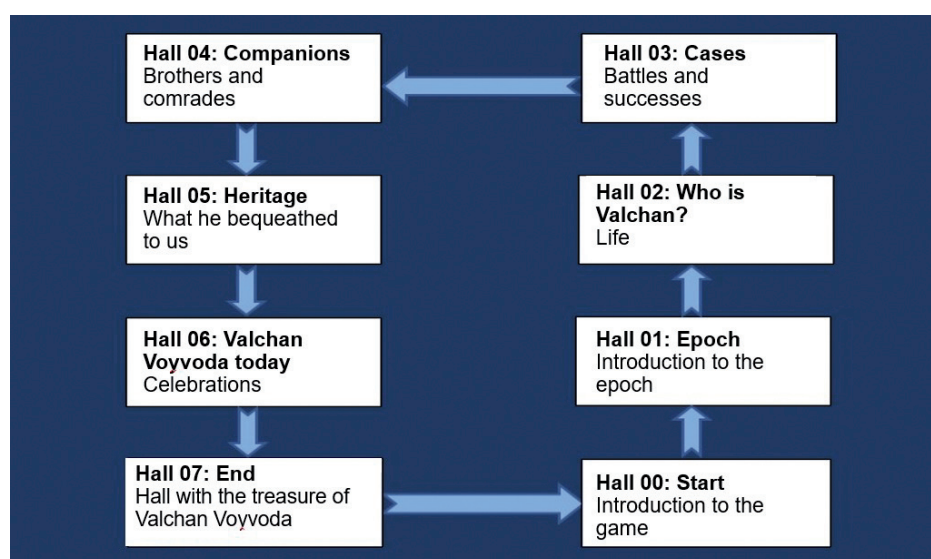
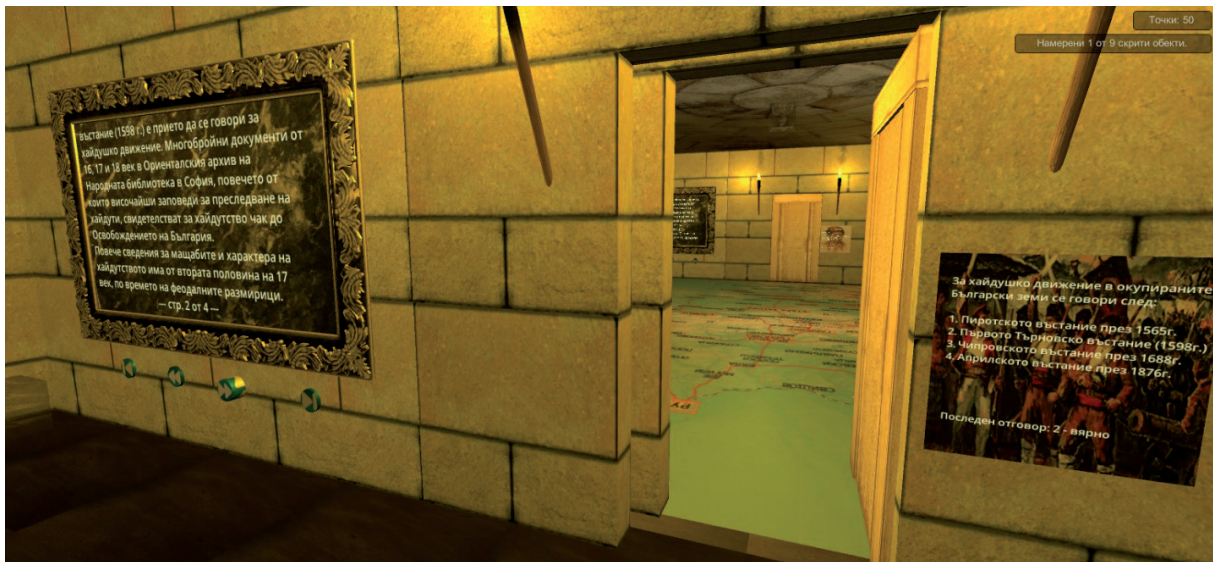

Figure 2. Map of the maze.

(a) A question for unlocking the door to the next room

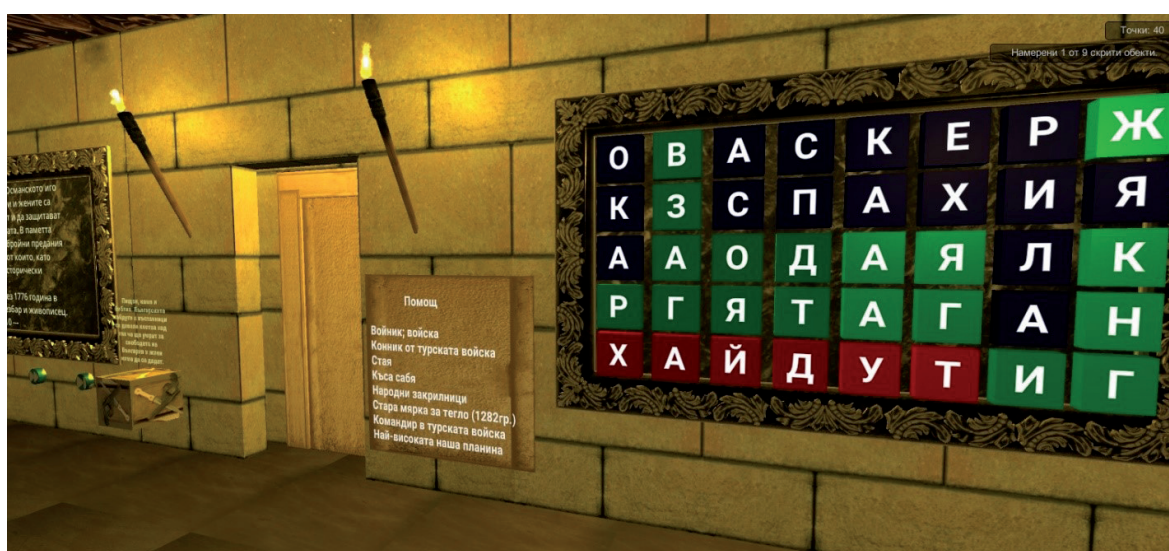
(b) Finding hidden objects in maze halls

(c) Roll-a-ball to the correct position on the map

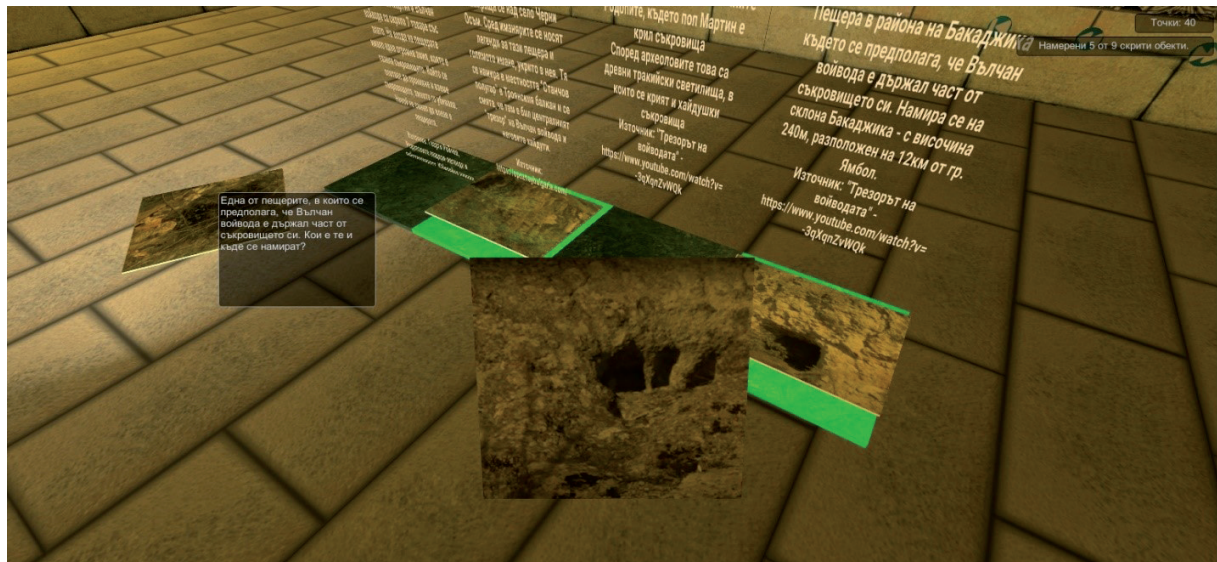
(d) Roll-a-ball to correct ring on the floor

(e) Word soup mini-game

(f) Memory (card matching) mini-game

(g) Ordering mini-game
Figure 3. Screenshots of the gameplay

5. DISCUSSION

Worldwide, there have been suggested various types of serious video games dedicated to the preservation and presentation of both tangible and intangible cultural heritage²¹. Unlike previous approaches, the methodology used for the educational video game about Valchan Voivoda represents several innovative contributions as follows:

1. First, of all, the game was created following an innovative methodology as explained in section 3. Instead of a manual construction of all the game elements, we have automatically generated this educational video game based on a formal XML description of the maze and embedded mini-games. The formal description of the maze games can be created in two ways:

- Manually – based on XML template;
- Automatically – generated in a graphical maze editor, managed by templates (XML schemas).

2. The automatic generation of educational video games like Valchan Voivoda allows easy addition and change of content and new didactic tasks in the form of mini-games, according to pedagogical goals of the educators.

3. The educational maze game provides a possibility to adapt the game difficulty and personalize the content of the game to the characteristics of the learner.

4. Within the educational maze, game designers are enabled to add virtual players to support the learning process of the real player, i.e. by providing some help about solving the mini-games or answering player questions.

6. CONCLUSION

Educational games have significant potential to change the way knowledge is acquired, as it is believed the games are suitable for engaging users of all ages. The difficulty is in creating such a game to achieve the desired learning objectives. The availability of a platform that facilitates this process is a motivation for a wide range of professionals to create games on various topics. The paper presented a brief scientific study aimed to identify the possibilities of the software platform APOGEE to facilitate the creation of an educational game of the enriched maze type. An experimental educational video game dedicated to the work and legacy of Valchan Voivoda was made using the platform and following the described methodology. The results show that the platform built within the APOGEE project can support specialists without programming experience effectively to create a full educational video game. The platform provides user-friendly tools for the development and automated generation of educational video games of type maze enriched with various mini-games.

Further, the research team surveyed students who play the initial version of the educational video game-maze 'Valchan Voivoda.' They filled out a questionnaire about the mini-games built into the enriched maze and expressed a positive attitude. Results show that educational mazes with built-in mini-games are suitable for teaching pupils and students. The collected data are a reliable basis for future work on the design, development, and

²¹ Bontchev, 2015.

testing of the final version of an educational maze game, which will be designed for a wider audience of users. The future work includes the creation of new types of mini-games and new rooms dedicated to the legends of Valchan Voivoda. Next is an

integration of intelligent nonplaying characters to support the users by meaningfully answering their questions. Experimental game sessions for the game evaluation are planned when the final version of the game is ready.

BIBLIOGRAPHY

Abt 1987: Abt, Clark C. *Serious Games*. University Press of America.

Bontchev 2015: Bontchev, Boyan. *Serious Games for and as Cultural Heritage*. In: *Digital Presentation and Preservation of Cultural and Scientific Heritage*, V, 43-58.

Bontchev, Vassileva, Dankov 2019: Bontchev, Boyan, Vassileva, Dessislava and Yavor Dankov. *The APOGEE Software Platform for Construction of Rich Maze Video Games for Education*. In: *Proceedings of ICSoft'2019*, Ed. by M. van Sinderen and L. Maciaszek, INSTICC, 491-498.

Deterding, Khaled, Dixon, Nacke 2011: Deterding, Sebastian, Khaled, Rilla, Dixon, Dan and Lennart Nacke. *From Game Design Elements to Gamefulness: Defining Gamification*. In: *MindTrek*, 9-15.

Gee 2009: Gee, James. *Games, Learning and 21st Century Survival Skills*. In: *Journal for Virtual Worlds Research*, 2(1).

Gee 2003: Gee, James. *What Video Games Have to Teach us About Learning and Literacy*. In: *Journal of Computer Entertainment*, Vol. 1, 20-28.

Girard, Écalle, Magnan, 2013: Girard, C., Écalle, Jean and Annie Magnan. *Serious Games as New Educational Tools: How Effective are They? A Meta-analysis of Recent Studies*. In: *Journal of Computer Assisted Learning*, 29, 207-219.

Kirriemuir, McFarlane 2004: Kirriemuir, John and Angela McFarlane. *Literature Review in Games and Learning*, Futurelab Series, Report 8.

Michael, Chen 2006: Michael, David and Sande Chen. *Serious Games: Games that Educate, Train and Inform*. Boston, MA. Thomson Course Technology.

Paunova-Hubenova 2019: Paunova-Hubenova, Elena. *Didactic Mini Video Games – Students' and Teachers' Point of View*. In: *CBU International Conference Proceedings*, Vol. 7, 552-558.

Prensky 2002: Prensky Marc. *The Motivation of Game Play*. *The Real Twenty-first Century Learning Revolution*. In: *On the Horizon*, 10(1), 5-11.

Ritterfeld, Weber 2006: Ritterfeld, Ute and Rene Weber. *Video Games for Entertainment and Education*. In: *Playing Video Games: Motives, Responses, and Consequences*, Lawrence Erlbaum Assoc. Publ. 24(1), 399-413.

Salen, Zimmerman 2004: Salen, Katie and Eric Zimmerman. *Rules of Play: Game Design Fundamentals*. MIT Press, Cambridge, USA.

Terzieva, Paunova-Hubenova, Bontchev 2018: Terzieva, Valentina, Paunova-Hubenova, Elena and Boyan Bontchev. *Identifying the User Needs of Educational Video Games in Bulgarian Schools*. In: *Proceedings of ECGBL'18*, 687-695.

Образователната видеоигра за Вълчан Войвода

Боян Бончев, Валентина Терзиева, Явор Данков

Настоящата статия изследва възможностите на софтуерната платформа APOGEE за автоматизирано създаване на видеоигри за обучение по история. В статията е представена, експериментална образователна видеоигра лабиринт, разработената в рамките на проекта „Наследство БГ“. Тя е посветена на делото и наследството на легендарния българин Вълчан Войвода. Методологията на изследването отразява практическите проблеми в процеса на създаване на онлайн образователна видеоигра. Резултатите от изследванията показват, че платформата, изградена в рамките на проекта APOGEE, може да подпомага специалисти без опит в програмирането при проектирането и създаването на образователни видео игри. Платформата предоставя лесни за използване инструменти за разработване и автоматизирано генериране на образователни видеоигри от типа лабиринт, обогатени с различни миниигри.

Creation of Feasible Non-player Character

Ivan Naydenov, Ilko Adamov
Sofia University 'St. Kliment Ohridski'

Abstract: Virtual players, also called non-player characters (NPCs), are an integral part of video games. NPCs develop the story of the game and create a critical mass of virtual players making the game more attractive, whether it is educational games or games just for fun. The creation of a virtual player goes through stages that gives plausible human behavior.

Keywords: Serious games, virtual player, NPC, conversational agent

Ivan Naydenov, Game Developer, is a PhD student at the Department of Software Technologies, Faculty of Mathematics and Informatics, Sofia University 'St. Kliment Ohridski', Sofia, Bulgaria.

Ilko Adamov, Web Developer, is a PhD student at the Department of Software Technologies, Faculty of Mathematics and Informatics, Sofia University 'St. Kliment Ohridski', Sofia, Bulgaria.

1. INTRODUCTION

Most games have virtual player also known as non-player character or NPC for short. This NPCs are used for different purposes, such as quest giving, filling the environment with enemies, companions for carrying their items or a helper for supporting the player during the game.

We can find the following types of NPCs in games:

- Primitive: the virtual player corresponds to player's actions with monologue (simple phrases build in a simple agent)
- Simplified: the NPC is managed by code and has a complex dialog tree to communicate with players
- Intelligent: the NPC is using an artificial intellect to behave more like a human

As we mentioned beforehand there are several types of NPCs. We will look in few of them what they do and what is their purpose.

- Quest givers: usually this kind of NPC is used to give advancement for the main story line. They are usually found in cities or villages in the game, but not excluding other remote place as forests, caves or etc. When approached they may have a simple greeting for the players to draw their attention.

- Shopkeepers: These NPCs are used for the economy of the game. Usually, they sell or buy items, which players can use for crafting or to gain virtual in game currency.

- Guards: In multiplayer games, guards are used to protect low-level players from enemies or other higher-level players. They can usually be found in high-density populated places in game or guarding important places.

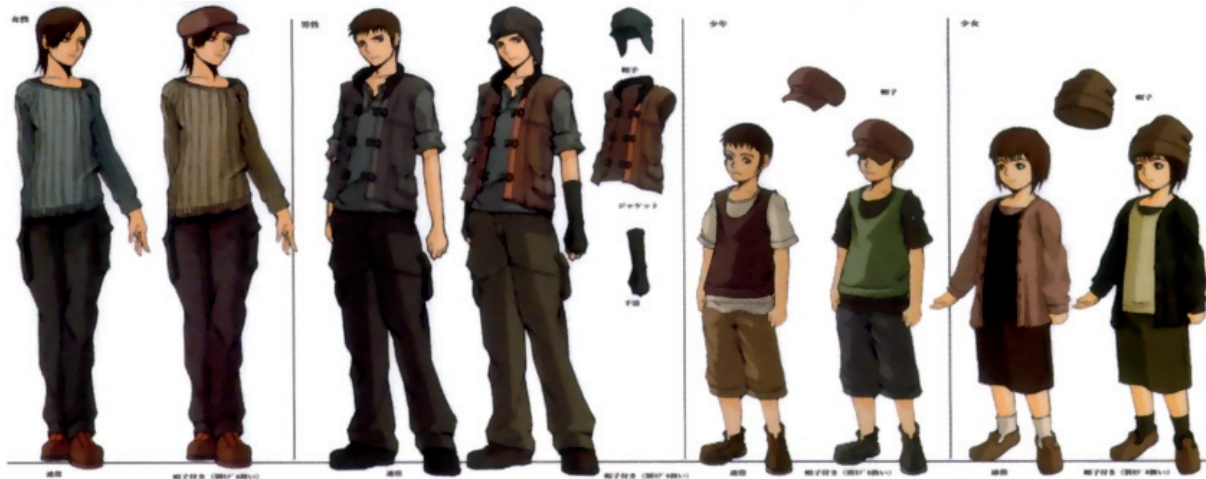

Figure 1. Avatar of NPC (How it is looks in a game)

- **Companions:** This kind of NPC is given to the player to help him in his journey through the game. One of the common uses of these NPC is to carry items for the player. Another purpose for them is to develop the main story to go forward. Sometimes players can obtain companions by doing a task for them in the form of a quest.

- **Pets:** Pets are NPCs more or like the Companion NPC. More unique purpose for them is to give information to the player for an enemy base by scouting it undetected. Most multiplayer games use pets for a reward by completing specific task or event.

- **Guides:** NPCs like this are used in big cities or villages in games to give directions to player for certain places or locations.

2. NON-PLAYER CHARACTERS IN SERIOUS GAMES

Serious games have a high potential for various applications, as they are suitable for different topics and age groups. For most of these games, learning is the main goal¹.

Virtual players in serious games are used as companions to give the player hints or help them with their task when needed. Other way the NPC can help the player is by showing them what they need to do in certain situation. Such an example is in the beginning of a game, to explain to the player what the controls are and how to play it, NPC is used to show him how to move the camera or his character in game, how to interact with objects how

Figure 2. Dialogue between NPC and Player (Dialogue)

¹Michael, Chen 2006.

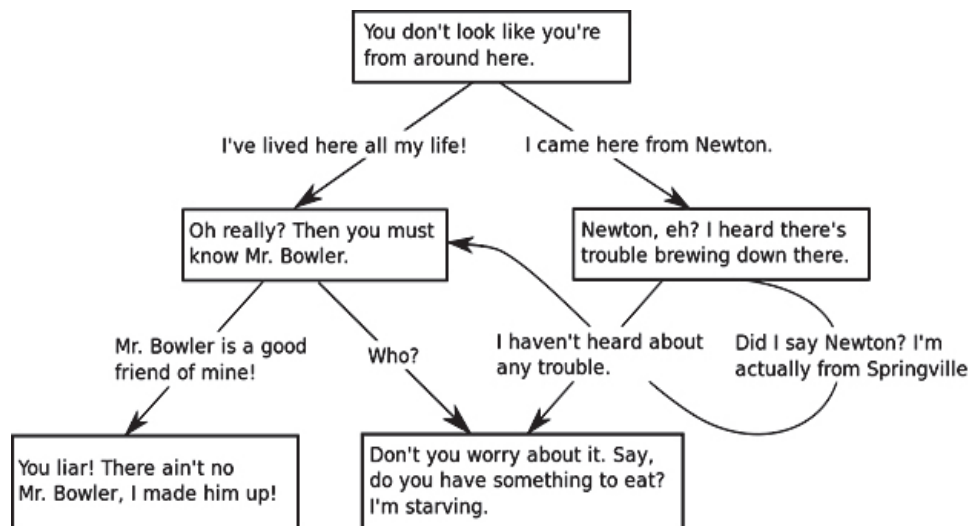

Figure 3. Example for a dialogue tree

to move them, etc. Usually, these kinds of NPC walk around the player or follow him closely performing random actions by interacting with the surrounding environment. This is done for the purpose of the NPC to look like it behaves more like a human.

Communication between the NPC and the player in serious games is done in several ways.

- Dialogue trees: usually they present an actual tree with options, which branches in different direction based on the player choice.
- Conversational agent: The player has the option to ask any kind of questions on which the NPC can find the answer using an intelligent conversational agent².

In addition, virtual players in serious games has the ability to be personalized depending on the preferences of the player. It can look different or can behave different based on the performance and emotions of players.

3. RESEARCH METHODOLOGY

The research question of this study is to create a *feasible non-player character*. The work methodology reflects practical problems in the process of creating a non-player character in educational video game. It includes planning, developing and integrating the NPC and its modules into educational video game³.

Creating character model, communication dialogs, walking behavior using pathfinding and communication agent in the educational 3D video game with historical content dedicated to the life and work of Valchan Voivoda:

- Creating the 3D model, which will represent the NPC in the video game.

- Collecting and creating the dialog and text for communication with the player in the game.

- Developing a pathfinding pattern for the NPC.

- Creating and integrating a conversation agent.

- Integrating the NPC in the educational game Valchan Voivoda.

4. NPC design

NPC Models: When designing the NPC we provided several models, which can be chosen at the start of the game. Each player can choose between the implemented models depending on his/her preference. The models were created using Maya and Photoshop. Other models are selected from already made assets from the online store of Unity.

Dialogue text: A module of the conversation agent uses predefined text, which is stored in XML format in the video game. Those texts are collected from real facts and information about Valchan Voivoda. There will be predefined questions about these texts, which the player can use to communicate with the NPC.

Pathfinding: For the walking behavior, we use integrated tools from Unity. They use predefined points in the game environment, which the NPC can chose at random for it to walk between them⁴. The points are positioned in front of the boards containing the information (Each room in the maze contains such boards).

² Vishnoi 2020.

³ Bontchev et al. 2019: 491-498.

⁴ Unity Technologies 2019.

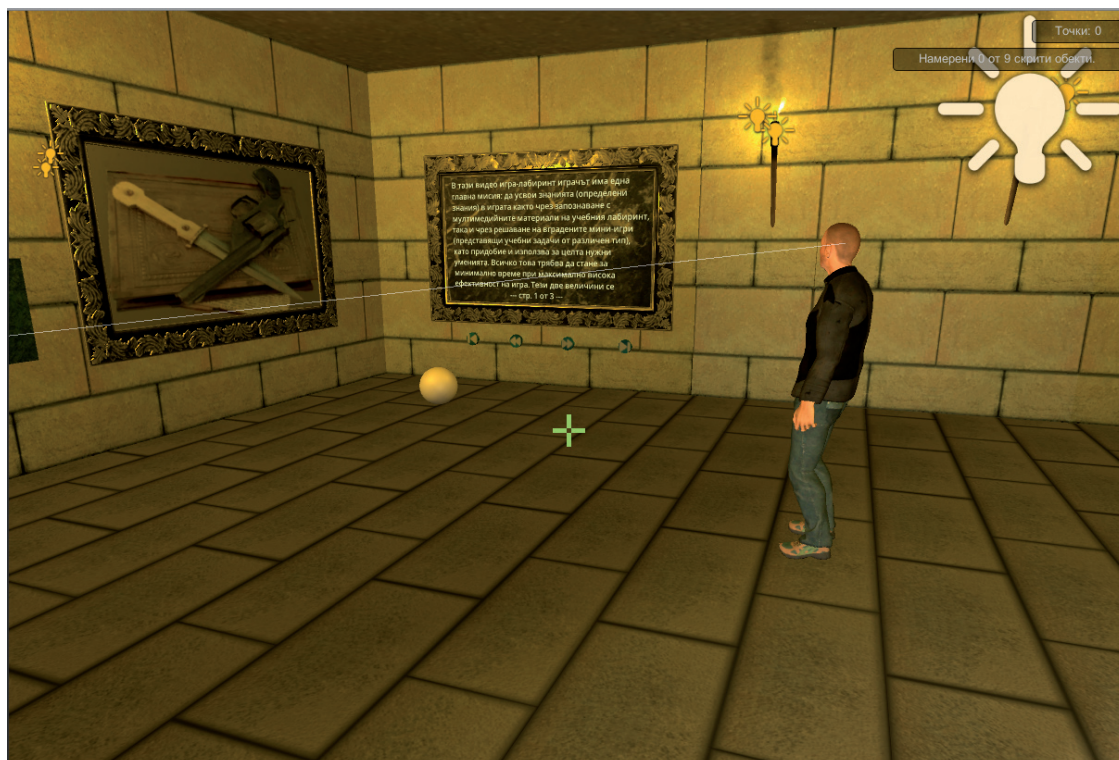

Figure 4. NPC in the educational maze game 'Valchan Voivoda'

Conversation agent: Module of the game allowing conversation between the NPC and the player using one or more ways of communication: text, speech, graphics, gestures, etc. The typical cycle of activity in a dialogue system contains the following phases:

- The user speaks and the input is converted to plain text.
- A natural language comprehension program analyzes the text.
- Semantic information is analyzed, preserving the history and state of the dialogue.
- A dialog manager connects to one or more task managers who have knowledge in the field.
- A dialog manager produces a text output.
- Finally, the output is displayed using an output render.

The real player (client) asks a question to the virtual player (NPC). The conversational agent returns an answer to the real player's question through the virtual player. The communication between the real player and the talking agent is carried out via HTTP protocol (WEB based service)⁵. The answer can be derived from a pre-prepared context of the question in text format, which in turn allows the content to be changed. If the context of the question is not used in the communication with the conversational agent, the answer to the question asked by the client will be extracted from another source, which is web-based (example of such a source: www.wikipedia.org)

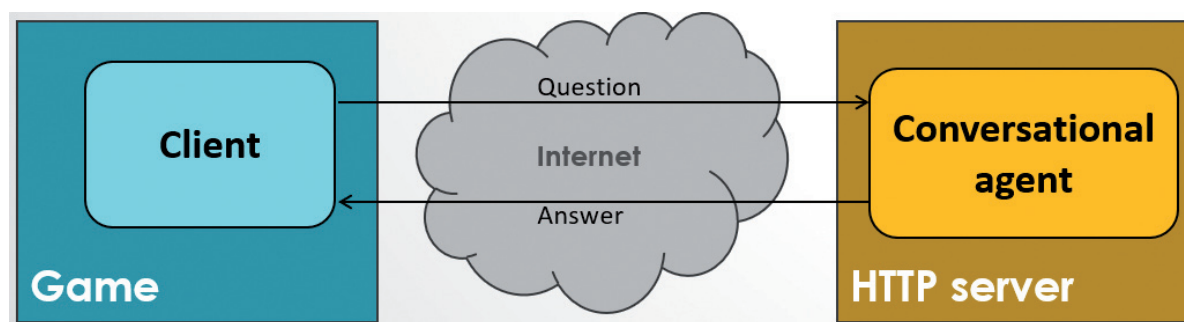

Figure 5. Conversational agent

⁵ Vishnoi 2020.

Figure 6. NPC coming to player

5. CONCLUSION

Virtual players make serious games more exciting and useful for learners – thanks to their help, the real player has increased interest, commitment and motivation to learn better. The

project for a video game dedicated to Valchan Voivoda provided for the creation of only simplified virtual players. Thanks to the talking agent, virtual players will be intelligent – they will be able to meaningfully answer random questions from the real

BIBLIOGRAPHY

Michael, Chen 2006: *Michael, David and Chen, Sande*. Serious Games: Games that Educate, Train and Inform, Boston, MA. Thomson Course Technology.

Bontchev et al. 2019: *Bontchev, Boyan, Vassileva, Dessislava and Yavor Dankov*. The APOGEE Software platform for construction of rich maze video games for education. In: Proc.

of ICSOFT'2019, Ed. by M. van Sinderen and L. Maciaszek, INSTICC, 491-498.

Vishnoi 2020: *Vishnoi*. Laduram. Conversational Agent: A More Assertive Form of Chatbots, Towards Data Science, <https://towardsdatascience.com/conversational-agent-a-more-assertive-form-of-chatbots-de6f1c8da8dd>

Unity Technologies 2019: Unity Technologies, Navigation and Pathfinding, Unity Documentation, <https://docs.unity3d.com/Manual/Navigation.html>

Създаване на правдоподобен виртуален играч

Иван Найденов и Илко Адамов

Виртуалните играчи, наричани още non-player characters (NPCs) са неразделна част от видеоигрите, те развиват сюжета на играта и създават критична маса от играчи, правейки играта по-привлекателна, независимо от това дали е сериозна, или игра само за забавление. Създаването на един виртуален играч минава през етапи, които придават достоверност в поведението му.

Методология за проектиране и разработка на приложения с VR в областта на КИН

Димо Чотров, Антония Ташева, Иван Момчев
Технически университет, София

Абстракт: В статията са разгледани възможностите, които дава въвеждането на технологиите за виртуална реалност в сферата на културноисторическото наследство. Направен е преглед на настоящото състояние и е предложена методология за създаването на такива приложения в съвместна екипна работа между ИТ, КИН и други специалисти.

Ключови думи: virtual reality (VR), digital heritage.

Dr Dimo Chotrov is an Assistant Professor in the Faculty of Computer Systems and Technologies. He specializes in Virtual and Augmented Reality Technologies.

Dr Antoniya Tasheva is Vice Dean and Associate Professor in the Faculty of Computer Systems and Technologies. She works in the field of Applied Software Technologies, Cryptography and Algorithms.

Prof. Dr Ivan Momchev is a longtime lecturer in the field of computer technologies. His main interests are related to object-oriented programming, distributed programming, graphical user interfaces, Internet programming, intelligent systems.

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Съвременното общество вече приема за неизменен елемент от ежедневието си интернет свързаността и използването на различни технологични устройства, от компютъра на работа, през телефона в джоба ни, до така наречените смарт устройствата в дома ни. Технологиите за виртуална реалност (VR) се развиват бързо през последните години и намират все по-широко приложение. Такива сфери са автомобилната индустрия (проектиране и симулации), здравеопазването (обучение, виртуални операции), недвижимите имоти (създаване на интериор и обзавеждане) и архитектурата, образованието и интерактивни игри. Сфери, позволяващи интердисциплинарна работа между специалистите по VR и екипи работещи в областта на културноисторическото наследство (КИН), са туризмът като цяло и предоставянето на един по-различен начин за взаимодействие на човека с обектите на КИН.

COVID-19 пандемията промени начина на живот на хората през последната година, като наложи немислими до момента ограничения. Музеи, галерии, киносалони и театри биват затворени, като според Международния съвет на музеите (ICOM) над 10% от тях – завинаги¹. Въпреки предизвикателствата много от засегнатите развиват потенциала на започналата отдавна дигитализация и разширяват присъствието си в интернет пространството, предоставяйки достъп до колекциите си под формата на детайлни виртуални разходки. Погледнато така, пандемията дава гласък за дигитална революция при га-

¹ Georgiev 2020.

Фигура 1. Екранна снимка от виртуална разходка гробницата на фараон Рамзес VI

лериите и музеите², а хората потърсиха алтернативни начини за самообогатяване и забавление, бидейки ограничени от физическо пътуване.

Чрез проучване в общодостъпното интернет пространство можем да установим, че редица чуждестранни и български музеи и галерии са предоставили свободен виртуален достъп до своите експозиции. Посредством технологиите на платформата YouVisit³ можем да „посетим“ дистанционно Лувъра⁴. За да разгледаме National Museum of Computing⁵ в Обединеното Кралство или да се „разходим“ в гробницата на фараон Рамзес VI⁶, откъдето е показана екранна снимка на **фиг. 1**, с помощта на платформата MatterPort⁷.

Същата платформа използват например Националният природонаучен музей към Българската академия на науките⁸ и Националният археологически институт с музей⁹, а от Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“¹⁰ са избрали платформата TourMake¹¹, която надгражда функционалностите на Google

Street View¹². Виртуалният музей на НВИМ¹³ разполага с виртуална разходка в етажите на музея, която по своето същество представлява набор от панорамни снимки с много високо качество, разположени по картата на музея, използвайки софтуера Panotour Pro.

Много по-познат на потребителите е библиотечният софтуер iLib, който се използва в множество културно-исторически институции в страната. Такъв пример е дигиталната платформа на Столична библиотека¹⁴, където се предоставя достъп до дигитализираното съдържание и архивите. Липсват обаче асоциативни връзки както между различните дигитални обекти, така и между тях и виртуалните галерии. Често метаданните за обектите са непълни или липсват, което затруднява търсенето и машинната обработка.

Тук можем да поставим въпроса – как може наличното дигитално съдържание да бъде предоставено на заинтересованите хора по по-атрактивен и същевременно полезен и

² Ings 2021.

³ YouVisit link.

⁴ Louvre link.

⁵ National Museum of Computing link.

⁶ Tomb of Pharaoh Ramses VI link.

⁷ MatterPort link.

⁸ National Museum of Natural History link.

⁹ Bulgarian Archaeological Institute with Museum link.

¹⁰ National Library link.

¹¹ TourMake link.

¹² Google Street View link.

¹³ Military Museum link.

¹⁴ Sofia Library link.

удобен за ползване начин? Как може да се приложи интердисциплинарният подход, за да се постигнат по-добри резултати? В настоящата статия ще предложим методология за проектиране и разработка на приложения с виртуална реалност в областта на културно-историческото наследство, като обърнем внимание на спецификите и разликите с разработката на традиционен софтуер.

2. АКТУАЛНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

От гореизброените сфери могат да се заимстват идеи за постигането на допълнителни изживявания в музеи и галерии, симулации на отминали епохи и изгубени или разрушени обекти, симулации и виртуално участие в занаяти и обреди, VR обучителни игри, процедури за уелнес и постигане на отпускане и психически комфорт, медитация.

Можем да определим две основни посоки при внедряването на виртуалната реалност, а именно създаването на приложения с голямо („потапящо“) въздействие или изпълнението на функционални цели. При първата най-важно е възприятието на крайната реконструкция и затова се разчита тя да бъде красива, без да се търси пълна метрична точност. При второто направление най-често се цели напълно реалистично представяне на околната среда или обекти, които вече не съществуват или не са достъпни за общността.

Още през 2016 г. Fassi и екип¹⁵ описват своето изследване за приложението на нови потапящи техники за VR в областта на архитектурата и управлението на съоръженията. Създаден е пълен 3D модел с висока разделителна способност, който се използва като помощно средство за дейностите по поддръжката на катедралата в Милано. Екипът дефинира стъпките по измерване на архитектурата, нейното моделиране, създаване на информационна система на сградата (BIM) и VR система. Установен е важен проблем, свързан с необходимостта за опростяване на мрежата на 3D виртуалния модел при генерирането на различни изгледи.

Друго изследване¹⁶ обръща внимание на употребата на т.нар. виртуални хора във VR приложения за културно наследство, подчертавайки техническите усилия, които стоят зад генерирането, интегрирането и симулацията на виртуални хора в 3D виртуални среди. Понасто-

ящем виртуалните хора се използват главно за две основни цели: попъване на реконструирани 3D градове с цел вдъхване на живот във виртуална среда или използвани като разговорни агенти, действащи като екскурзоводи за виртуални или реални обекти на наследството. Виртуалните екскурзоводи помагат за насочване на посетителите към конкретни точки на интерес и са доставчик на информация, като предлагат факти за обекта и неговите артефакти, като по този начин допринасят за превръщането на 3D средата в по-оживено, привлекателно и по-лесно за ориентиране място, с положителен ефект върху резултата от обучението и изживяването.

Проектът ArkaeVision¹⁷ представлява опит за изграждане на цялостна дигитална среда, която може да доведе обществеността до потапящо културно преживяване по различни начини, включващи игри на място, образователна и онлайн подкрепа и дейности до конкретното посещение на музея. ArkaeVision се основава на концепцията „потребител в центъра“ и комбинира в структурата си възможностите за разказване на истории, VR и AR елементи, за да се постигне система, включваща високо ниво на изпълнение както за 3D графиката, така и за културното съдържание. Авторите определят възможността за внимателно профилиране на потребителите и тяхната оценка като основен фактор за разпространението на нова пазарна среда за културни продукти.

Друго изследване на ориентиран към потребителите продуктов дизайн за създаване на приложение за виртуална реалност (VR), специално предназначено за мултидисциплинарни цели е Poux, Valembois, Mattes et al. 2020¹⁸. Изучават се начини за взаимодействие с висококачествени 3D реконструкции в реален сценарий, приложен към Jehau в Белгия. Статията предлага изглед на високо ниво за мултидисциплинарни процеси, от анализ на нуждите до работен процес за улавяне на 3D реалност и създаване на VR среда, включена в потапящо приложение. Представени са няколко VR параметъра за оптимизиране на сцената, системата за движение и многопотребителска среда, които са тествани в контекста на туризма на наследството.

Интерес представлява и още едно проучване¹⁹, свързано с предложение за адаптиране на спринт подхода на Jake Knapp за разработка на приложения, така че да се приложи в областта

¹⁵ Fassi et al. 2016.

¹⁶ Machidon, Duguleana, Carrozzino et al. 2018.

¹⁷ Bozzelli, Raia, Ricciardi et al. 2019.

¹⁸ Poux, Valembois, Mattes et al. 2020.

¹⁹ Southall, Marmion, Davies 2019.

на дигиталното наследство. Отчитайки всички плюсове на употребата на съвременни дигитални устройства при привличането на повече посетители, авторите се фокусират над рисковете, произлизащи от разработката на софтуер. Един от тях е създаването на софтуер, който е възможно да е неизползваем или нежелан. За да се елиминира този риск, се препоръчва в най-ранен стадий на разработката да се определят приоритетите за потребителското изживяване и възможните проблеми, свързани с него. Авторите тестват адаптиран тридневен график за прототипиране, включващ шест стъпки: дефиниране на проблем; генериране на идеи за решение; избор на решения; създаване на прототип; тестване и представяне; оценка на обратната връзка. Основната причина за избор на обекта на прототипното приложение, а именно римският град Chester в Обединеното Кралство, е наличието на материали и информация за неговото съдържание.

3. ПРОЕКТИРАНЕ И РАЗРАБОТКА НА ПРИЛОЖЕНИЯ С VR

Нека първо за пълнота дефинираме понятието *виртуална реалност*. Тя се определя като компютърно генерираната симулация на триизмерно изображение или среда, но основна нейна характеристика е възможността да се взаимодейства с нея по привидно реален или физически начин. За да може да се случи това взаимодействие, човек използва специално електронно оборудване, като например каска с вграден екран и/или ръкавици, снабдени със сензори. Самата виртуална реалност може да съдържа в себе си отделни елементи – 3D обекти, или цялостна картина – 3D (стереоскопично) видео.

Фундамент за VR

Три са основните компоненти, необходими за изграждането на приложение за VR: (1) хардуер, (2) съдържание и (3) софтуер. По-долу ще разгледаме някои техни специфики и подгрупи, необходими за разбирането на задачата по създаване на едно VR приложение за КИН от интердисциплинарен екип.

Хардуерът включва различните физически устройства, необходими както за възпроизвеждането на компютърно генерираната симулация, така и за извършване на взаимодействието човек – система. Съществуват редица марки устройства, но по своя принцип те биват категоризирани като специални стереоскопични екрани (пасивни, активни или с отделни

екрани за всяко око); High-end графични адаптери; комплексни устройства (тип всичко-в-1, компютри, компютърни кластери и др.). При специализираните устройства за взаимодействие също се наблюдава голямо разнообразие, но най-общо те се делят на проследяващи системи (следящи движенията на потребителя) и контролери за взаимодействие (целящи постигане на интуитивно и естествено взаимодействие чрез глас, жестове, мирис и др.).

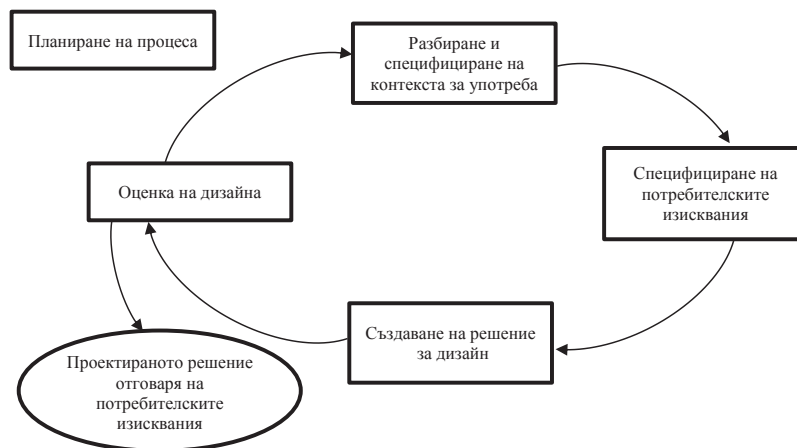
Вторият компонент, най-общо именуван *съдържание*, представлява набор от всички данни и информация, която следва да се възпроизведе в приложението. Основният тип данни за VR са *3D моделите*. За генерирането им могат да се използват приложения за създаване на дигитално съдържание (Digital Content Creation – 3D Studio Max, Maya, Blender, и др.), приложения за компютърно подпомогнат дизайн (Computer-aided design – Solidworks, Catia, Creo (ProEngineer), и др.), фотограмметрия (Photogrammetry) и 3D сканиране. Върху вече създадените 3D модели се дефинират *анимации*, които да прибавят движение и да „съживят“ изгражданата сцена. Възможно е добавянето на изображения и видео, които могат да бъдат както моно-, така и стереоскопични. Неизменна част от потапящото изживяване са и звуците, представени чрез аудиофайлове.

Последният, но не по важност, компонент във VR приложенията е *софтуерът*, представляващ свързващият елемент между хардуера и съдържанието. Той служи за изграждането и поддържането на виртуалната среда, дефинира и следи начините за взаимодействие със симулацията. За създаването му може да се пише изцяло базов код или да се използват пакети за разработка на софтуер, базирани на граф на сцена (Scene-graph based software development kits (SDKs)), като OpenXR, Oculus Rift, NVidia VRWorks, OSVR SDK, Three.js (web) и др. или игрови двигатели (Game engines), като Unity, Unreal Engine, Babylon.js (web) и др.

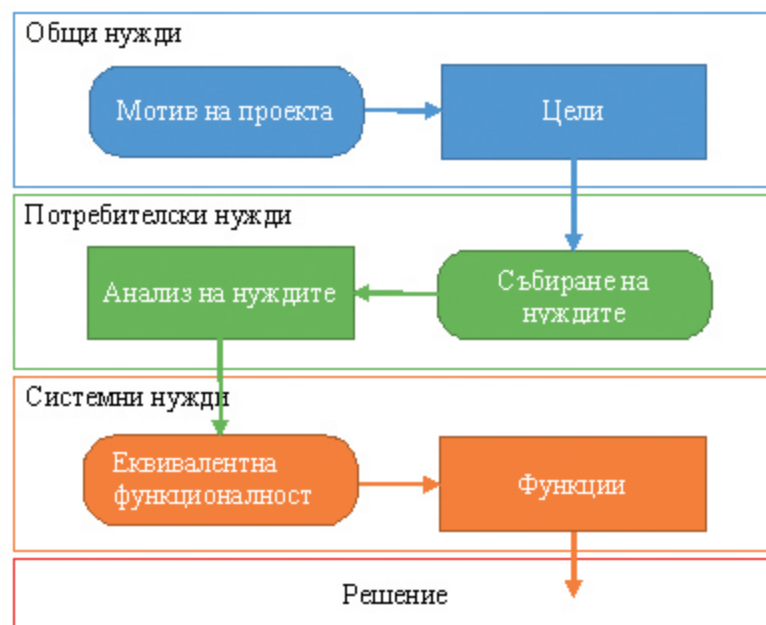
Стъпки на методологията

Методологията на този проект е вдъхновена от методите за проектиране, използвани в компютърно-базирани системи и конкретно стандартът ISO 9241-210²⁰ за дизайна на интерактивни системи, ориентирани към човека (**фиг. 2**). Подходът съчетава практики на Human-Centered Design и Collaborative Design, като набляга на участието на екипите от разработчици, експерти и потребители за създаването и поддържането на един качествен и ползваем VR продукт.

²⁰ ISO 9241-210:2019.

Фигура 2. ISO 9241-210 жизнен цикъл на ориентиран към човека дизайн за компютърно-базирани интерактивни системи

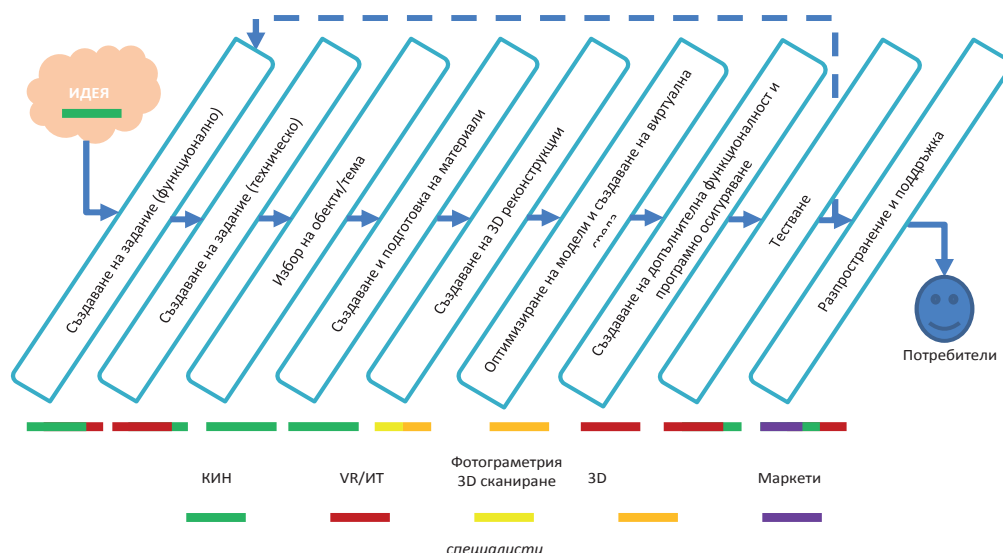
Фигура 3. Диаграма на анализ на нуждите

Използвайки диаграмата за анализ на нуждите (фиг. 3), можем по един последователен начин да специфицираме процеса по определяне на изискванията по създаване на заданието чрез определяне на общите, потребителските и системните нужди за изграждане на решението. Така основните 4 стъпки от цикъла ще се разделят на подзадачи.

Използвайки парадигмите на съвместното разработване (Collaborative Design), стъпките могат да се групират и изпълняват заедно в зависимост от отговорните участващи експерти. Така можем да дефинираме 4 групи – подготовка, разработка, верификация и разпространение.

В първата група попадат задачите по формиране на идеята, създаване на функционално

задание, създаване на техническо задание и избор на обекти и теми за формирането на един общ сценарий на приложението. Втората група „разработка“ включва създаване и подготовка на материали, специфичните 3D реконструкции, модели и анимации, оптимизиране на модели и създаване на виртуална среда, създаване на допълнителна функционалност и програмно осигуряване. Групата по верификация включва процесите по тестване – както програмно, така и от страна на потребителите. Последната група отговаря и на последната фаза от жизнения цикъл на приложението, където се извършват дейностите по разпространение и поддръжка. При наличие на открити несъответствия разполагаме с обратна връзка към всеки един от предходните етапи.

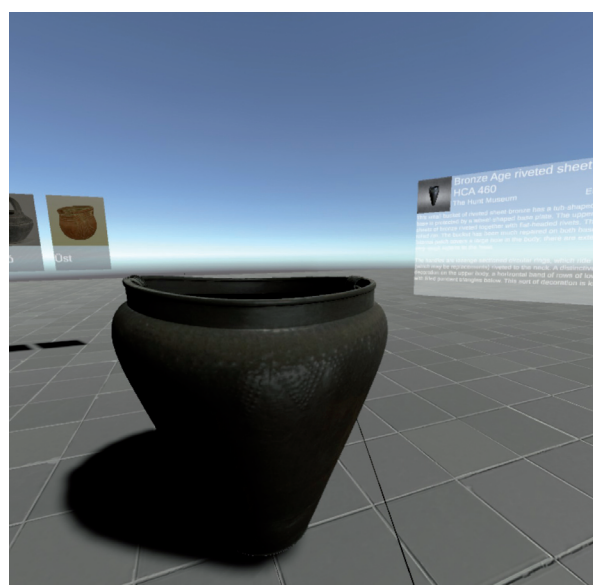
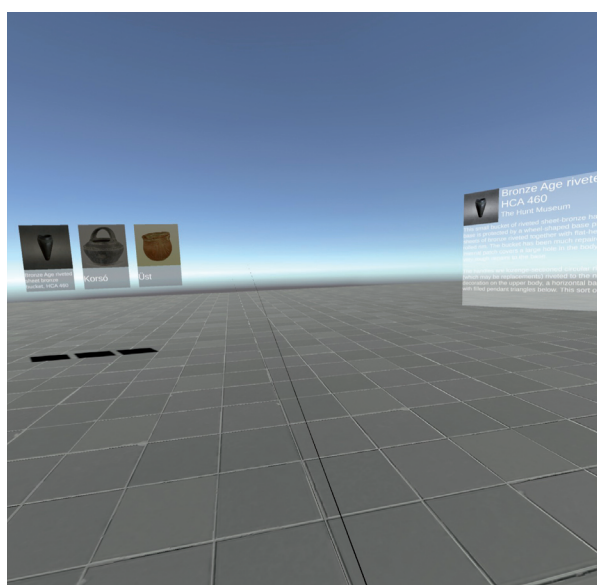

Фигура 4. Стъпки на методологията с отговорности към типове специалисти

За да се разпределят отговорностите и задълженията по реализацията на отделните стъпки се дефинират основните типове специалисти, участващи в разработката на VR приложението за КИН. Това са (1) Специалисти КИН, (2) Специалисти VR/ИТ, (3) Специалисти Фотограмметрия/3D сканиране, (4) 3D дизайнери и (5) Маркетинг специалисти. С цветовия код на **фиг. 4** са дадени водещите роли на типовете специалисти във всяка една от стъпките на методологията. В почти всяка от стъпките следва да се осъществи колаборация между тях, което е и същността на интердисциплинарния подход.

4. РАЗРАБОТЕНИ ПРИМЕРНИ ПРОТОТИПИ

За да се извърши верификация на предложената методология, са създадени два прототипа на VR приложения за КИН. За разработката е използван Unity Game Engine + OpenXR²¹ (последното позволява приложението да работи с различни VR устройства). За заснемането на 360-градусовите видеа е използвана камера Kandao QooCam. Приложението е тествано с HTC Vive и Oculus Rift S.

Фигура 5. Екранни снимки от VR системата за търсене и визуализация на КИН обекти, показващи резултати от търсене, и детайли за обект, извлечени от Europeana (ляво) и импортиран модел (дясно)

²¹ OpenXR линк.

VR система за търсене и визуализация на КИИ обекти

Приложението осъществява достъп до базата данни на Europeana посредством публичното API на платформата (Europeana Pro). Реализирани са методи за търсене измежду обектите на КИИ, съхранени в тази база данни, и при наличие на 3D модел е възможно т.нар. импортиране (вмъкване) на съответния обект във виртуалната среда, където потребителят може да го разгледа и взаимодейства с него.

Приложението представя възможностите за използване на VR технологиите за извършване на търсене на съдържание (основно тримерни модели, но може и снимки/видео/текст и др.) в публични бази данни, като се предостави възможност това съдържание да бъде свалено и внедрено в съществуващата виртуална среда в реално време. Самото търсене се извършва директно във VR, което дава някои предимства:

- VR предоставя уникална възможност за интуитивно и естествено взаимодействие със системата и средата;
- Във VR работното пространство е много по-голямо, може да заобикаля потребителя от всички страни, което дава възможност за по-удобно и разполагане на интерфейси, съдържание и по-добра ориентация на потребителя;
- Пространственото възприятие улеснява потребителя в откриването на търсено съдържание и подобрява разбирането на представената информация.

Приложението също така открива врати към много нови възможности:

- Търсенето може да се разшири като дава възможност за използване на семантични връзки, което да улесни потребителите в намиране на свързани данни/съдържание;
- Възможността за достъпване (и импортиране) на съдържание от публични бази дан-

ни разширява значително обсега на достъпните за потребителя – позволява лесно и удобно изследване едновременно на съдържание от различни източници;

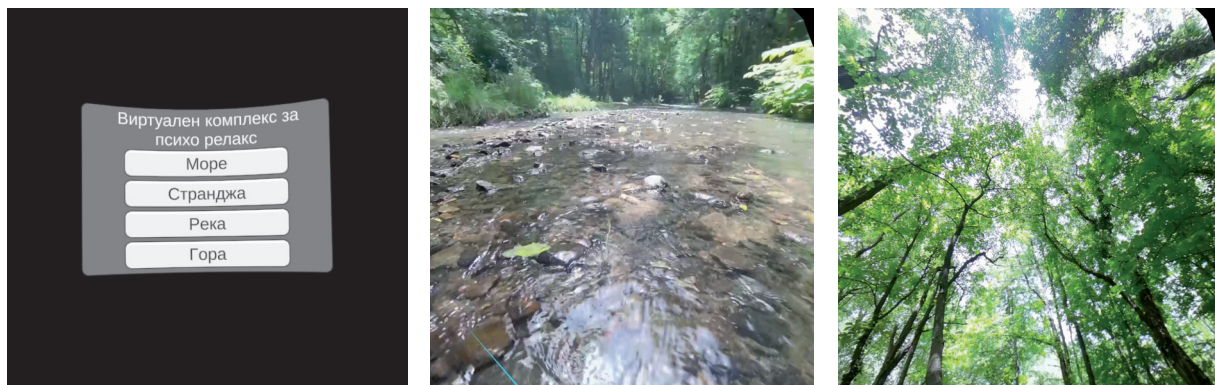
- Освен публични бази данни могат да се разработят интерфейси, позволяващи оторизиран достъп до частни колекции, например партньорски организации могат да споделят експонати от своите колекции с цел научна работа или организиране на съвместни виртуални изложби.

При разработката на този прототип умишлено не е ползвано съдействието на други специалисти освен VR/ИТ. Целта е да се определят максималните граници за постигане на използваем продукт, ползвайки отворени данни и 3D модели. Установени са рисковете и проблемите, произлизащи от липсата на интердисциплинарния подход и взаимодействие. Нарушени са обратните връзки за верификация и настройка.

VR приложение за уелнес

Приложението има за цел да потопи потребителя в друга реалност, за да повлияе благоприятно на неговите/нейните усещания и да повиши усещането за спокойствие и релаксация по време на уелнес процедури. Този прототип е създаден при непрекъсната съвместна координация между VR/ИТ екипа и специалист в предметната област.

За конструиране на виртуалната сцена е избрано ползването на 360-градусови видеа, тъй като поради спецификата на уелнес процедурите движенията на потребителите са ограничени, оттам и взаимодействието с виртуалната среда е сведено до разглеждане от различен ъгъл чрез въртене на главата. Заснети са и са подбрани визуално подходящи видеа по препоръки на специалист, подложени са на необходимата обработка и са внедрени. Крайният резултат може да бъде видян на **фиг. 6**.

Фигура 6. Екранни снимка от VR приложение за уелнес: а) меню за избор на среда, б) кадър от 360-градусово видео с вода, течаща срещу потребителя, в) кадър от 360-градусово видео със слънчева светлина, пробиваща през листата на дърветата (Elephant Eyes)

5. ИДЕНТИФИЦИРАНИ ПРОБЛЕМИ И РИСКОВЕ

Рисковете, които могат да възникнат при разработката на VR приложения за КИИ, могат да се класифицират в зависимост от етапа на тяхното възникване. Ще ги разделим на три категории: при подготовката, при разработката и при разпространението. По-долу ще разгледаме какво включва всеки от тях и какви мерки могат да се вземат за предотвратяването им или справянето с последствията от тях.

В етапа на подготовка проблемите най-често са свързани с неточни и неясни първоначални изисквания, които впоследствие налагат извършването на повече итерации при разработката. В този случай е добре да се отдели повече време на етапа на изготвяне на заданията, така че в тях да се изчистят всички спорни моменти. Възможно е изготвянето на „кухи“ прототипи, които да се предоставят на тестващи потребители и да се събере обратна информация в ранен етап. Други проблеми в подготвителния етап са свързани с непълната или липсваща информация, която ще се използва в приложението. Често има непълна или липсваща информация, няма изградена семантика. Визуалните материали, които са ключова част от приложението, също могат все още да не са създадени или да са в лошо качество, неподходящ формат. Всички тези проблеми изискват допълнителна обработка и работа от страна на експерти за погълване на липсите и корекция.

В следващия етап на разработка най-вероятните проблеми са свързани с набирането на тясно специализирани професионалисти за екипа – VR програмисти, дизайнери, 3D аниматори. Препоръчва се екипът да е сформиран предварително и да е запознат с целите и задачите. Да е направен план за работа, разписващ задачите във времето.

При последния етап на разпространение, основните рискове са свързани със специализираните устройства за VR, които ще се използват. При тях съществува риск от дефектиране, счупване, износване и други технически проблеми. За целта е добре да бъдат предвидени резервни устройства. От софтуерна гледна точка трябва да се следят и обновяват използваните библиотеки и инструменти, за да не се допус-

ка оперативна несъвместимост или пропуски в сигурността. Не на последно място е и рискът от слабо разпространение на създаденото приложение. Неговата популярност може да бъде повишена с правилно подбрана рекламна стратегия.

6. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Устойчивостта на VR системата на първо място зависи от подхода за нейното създаване, който би следвало да предвиди начини за управление на добавянето на нови данни (и нови видове данни) и адаптиране към новите изисквания (изход), използвайки най-новите технологии. Важното са не внедрените технологии, а управлението на интеграцията на тези еволюции в модулна „система“.

Тя включва идеи за това как да се проектира и реализира потребителски ориентирано VR приложение и дава два примера за нейното приложение. Целта ни е да се канализира редът за създаване на подробни концептуални метамодел, предоставящи ясни насоки при създаването на ориентирани към потребителя VR приложения. В методологията показваме, че освен обратната връзка от потребителя, тясната интердисциплинарна колаборация между различните специалисти е от ключово значение за успеха на дизайна и реализацията на приложението.

Взаимодействието влияе върху цялостния опит на потребителите, но все пак основният аспект, който трябва да се вземе предвид, е усещането за потапяне и присъствие във виртуалния свят. Това може да бъде постигнато чрез използването на все повече VR технологии, които позволяват дълбоко включване на потребителя на емоционална основа, заедно с по-високо ниво на внимание към това, което той/тя прави в 3D средата. Детайлите и логическите разказни единици се откриват и запомнят благодарение на реализма, отнасящ се до общата конструкция на сцените, атмосферата и възприемането на движенията.

Все още трябва да бъдат разгледани и проучени някои технически ограничения като морската болест и дискомфортът, усещан от някои хора при ползването на VR системата, както и достъпността на музеи, галерии и гидове до подобни платформи.

БИБЛИОГРАФИЯ

Bozzelli, Raia, Ricciardi et al. 2019: Bozzelli, G., Raia, A., Ricciardi, S., De Nino, M., Barile, N., Perrella, M., Tramontano, M., Pagano, A., Palombini, A. An Integrated VR/AR Framework for User-centric Interactive Experience of Cultural Heritage: The ArkaeVision Project. Digital Applications in Archaeology and Cultural Heritage. 2019 Dec. 1;15:e00124.

Fassi et al. 2016: Fassi, F. et al. VR for Cultural Heritage. In: International Conference on Augmented Reality, Virtual Reality and Computer Graphics. Springer, Cham, 2016.

Georgiev 2020: Georgiev, Emil. Влязоха ли българските музеи в крак с времето [Vliazoha li bulgarskite muzei v krak s vremeto], Sega, 11 Dec. 2020, <https://www.segabg.com/category-observer/vlyazoha-li-bulgarskite-muzei-krak-vremeto>

Ings 2021: Ings, Simon. How the Pandemic is Revolutionising Art Galleries and Museums, NewScientist, 3 February 2021, <https://www.newscientist.com/article/mg24933202-100-how-the-pandemic-is-revolutionising-art-galleries-and-museums/>

ISO 9241-210:2019: ISO 9241-210:2019 Ergonomics of Human-system Interaction – Part 210: Human-centred design for interactive systems, Publication date: 2019-07, <https://www.iso.org/standard/77520.html>

Machidon, Duguleana, Carrozzino et al. 2018: Machidon, Octavian, Mihai Duguleana and Marcello Carrozzino, Virtual Humans in Cultural Heritage ICT Applications: A Review, Journal of Cultural Heritage, Volume 33, 249-260.

Poux, Valembois, Mattes et al. 2020: Poux, F., Valembois, Q., Mattes, C., Kobbelt, L., Billen, R. Initial User-Centered Design of a Virtual Reality Heritage System: Applications for Digital Tourism. Remote Sensing, 12(16):2583. <https://doi.org/10.3390/rs12162583>

Southall, Marmion, Davies 2019: Southall, Helen, Maeve Marmion and Andrew Davies. Adapting Jake Knapp's Design Sprint Approach for AR/VR Applications in Digital Heritage. Augmented reality and virtual reality. Springer, Cham, 59-70.

ИНТЕРНЕТ ИЗТОЧНИЦИ И ВРЪЗКИ

Bulgarian Archaeological Institute with Museum: 3D виртуална разходка на НАИМ при БАН [3D virtualna razhodka na HAIM pri BAN], <http://naim.bg/bg/tour/>

Google Street View: Google, What is Street View? <https://www.google.com/streetview/>, <https://artsandculture.google.com/search/streetview?project=natural-history>

Louvre: The Louvre, Virtual Tour, PLATFORM: YouVisit, Accessible on Web VR/iOS/Android, <http://www.youvisit.com/tour/louvre-museum>

MatterPort: MatterPort, Official Website, How MatterPort Works, <https://matterport.com/how-it-works>

Military Museum: Виртуален музей на Национален военноисторически музей [Virtualen Muzei na Natsionalen Voennistoricheski Muzei], <https://militarymuseum.bg/virtualen-muzei/>

National Library: Националната библиотека „Св.св. Кирил и Методий“, Портал „Виртуална галерия“ [Natsionalna biblioteka 'Sv. sv. Kiril i Metodij' – portal 'Virtualna galeria'], http://nationallibrary.bg/wp/?page_id=10067, <https://tourmake.it/bg/tour/5ffa27a34717b6a4897d31818b1e84b4>

National Museum of Computing: UK's National Museum of Computing, PLATFORM: Matterport (any device) <https://my.matterport.com/show/?m=Vz8kCqGRjQA>

National Museum of Natural History: National Museum of Natural History, Bulgarian Academy of Sciences Национален природонаучен музей към Българска академия на науките, Виртуална разходка <https://my.matterport.com/show/?m=igvaES2BjBi&f=0>

OpenXR: Open XR official website, <https://www.khronos.org/openxr/>

Sofia Library: СЕРДИКА – Дигитална платформа на Столична библиотека [SERDICA – digitalna platforma na Stolichna biblioteka], <https://serdica.libsofia.bg/>

Tomb of Pharaoh Ramses VI: The Tomb of Pharaoh Ramses VI, Egyptian Tourism Authority and Cairo-based studio VRTEEK, <https://my.matterport.com/show/?m=NeiMEZa9d93&mls=1>

TourMake: TourMake official website, Pricing and functionalities, <https://tourmake.net/en/prices>

YouVisit: YouVisit official website, Help Home Guides Platform, Supported Content, Last Updated: August 15, 2019 <https://youvisit.drift.help/article/supported-content/>

A Methodology for Design and Implementation of VR Applications in the Cultural Heritage Field

Dimo Chotrov, Antoniya Tasheva, Ivan Momchev

Modern society now accepts as an integral part of their daily lives the Internet connection and the use of various technological devices, from the computer at work, through the phone in our pocket, to the so-called smart devices in our smart home. Virtual reality (VR) technologies have developed rapidly in recent years and are increasingly adopted in many areas. Such areas are the automotive industry (design and simulations), healthcare (training, virtual operations), real estate (interior design and furnishing) and architecture, education and interactive games. Areas that allow interdisciplinary work between VR specialists and teams working in the field of cultural and historical heritage (CH) are tourism in general and the provision of a different way of human interaction with CH sites.

The resilience of a VR system depends primarily on the approach to its creation, which should provide ways to manage the addition of new data (and new types of data) and adaptation to new requirements (output) using the latest technologies. What is important is not the implemented technologies, but the management of the integration of these evolutions into a modular 'system'. Thus, we propose a methodology for their creation in order to clarify the steps that the collaborative specialist should follow, the risks that may appear and some suggestions how to minimize their impact.

